Авторски колектив
Общински исторически музей – Брезник, 2020
ISSN 2603–5049

Том III на „Известия на Общински исторически музей – Брезник“ съдържа доклади от научната конференция **„Общество, Култура, Образование“,** 23–24.10. 2020 г.

Авторите носят отговорност за съдържанието на научните доклади, публикувани в тома.

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
проф. д-р Надя Манолова-Николова
Коректор: Магда Добрева

Превод на английски език, резюмета и съдържание:
Деница Порожняк и автори
За корицата са използвани снимки на Филип Михайлов

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
Брезник
Музеят на Граово

ИЗВЕСТИЯ
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ БРЕЗНИК
ТОМ III

PROCEEDING
OF THE MUSEUM OF HISTORY BREZNIK
VOL. III

Издава се с финансовата подкрепа на Министерството на културата

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Надя МАНОЛОВА-НИКОЛОВА – *Към читателите.....9*

КУЛТУРА НА ВОЙНАТА И ВОЕННО ОБРАЗОВАНИЕ

Тодор ПЕТРОВ *– Загубите сред офицерския състав на българската армия през Сръбско-българската война 1885 г.....10*

Емилия ВЕЛИНОВА – *Архивът на Комитета по въздигане на паметник на загиналите в битката край Брезник в Сръбско-българската война 1885.....16*

Вера ГЕОРГИЕВА – *Спомени за Сръбско-българската война 1885 г. Битката на Бърдото край Брезник.....33*

Радослав СИМЕОНОВ *– Българската армия и възвръщането на Южна Добруджа през 1940 г.....37*

Николай СИВКОВ *– Кавказ до Калкас – 394-та стрелкова Криворожка червенознаменна дивизия в Перник“.....47*

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Мира МАРКОВА – *Хърватският географ Иван Хоич и неговата представа за българите от края на XIX и началото на XX век.....61*

Василка ПАУНОВА – *Между редовете на едно записано предание: Първите дарители на късносредновековната църква в Билинския манастир.....70*

Славейко ДОКУЗОВ – *Димитър и Николай Тонджарови – учители от Самоков 84*

Симеон МИЛЬОВ – *„Нови“ приписки и надписи 88*

Милена СИМОВА *– Михаил Георгиев – адвокат, общественик и радетел за Брезник и Брезнишко (Из личния му фонд 358К, съхраняван в ДА – Перник).....106*

Георги РАДОСЛАВОВ – *Георги Зидарски – основоположник на борбата в*

Пернишко 120

Венцислава КРУМОВА – *Една изложба – няколко щрихи към съдбата на един брезнишки род.....132*

Милчо ГЕОРГИЕВ – *Традиционни детско-юношески игри, обреди и свързаните с тях хорá в Средна Западна България.....142*

Нонка КРЪСТЕВА – *60 години село Рударци 149*

Веселин ХАДЖИАНГЕЛОВ – *Колаборацията между музейната и фестивалната дейност – гаранция за устойчивост в представянето на културното наследство.....157*

Диана КЪНЧЕВА – *Общинските музеи и образователните им функции 162*

ОТЗИВИ

Детелина ДЕНЧЕВА – *За славянската писменост и нейните извори – факти и манипулации. Размисли относно българо-руските отношения по повод на една изложба 173*

Надя МАНОЛОВА-НИКОЛОВА – *Известия на Общински исторически музей – Брезник, том. II, 2019 г.....186*

Приложение.....191

Авторите.....220

C O N T E N T S

Nadya Manolova-Nikolova – *To the readers.....9*

CULTURE OF HE WAR AND MILITARY EDUCATION

Todor PETROV - *The losses among the officers of the Bulgarian army during the Serbo-Bulgarian war of 1885.....10*

Emilia VELINOVA – *The archive of the committee for the construction of a monument in memory of the perished in the battle near breznik during the serbo-bulgarian war of 1885 .....16*

Vera GEORGIEVA - *Memories of the Serbo-Bulgarian War of 1885. The Battle of Bardoto near Breznik.....33*

Radoslav SIMEONOV – *The bulgarian army and the return of South Dobruja in 1940 .....37*

Nikolay SIVKOV – *FROM CAUCASUS TO KALKAS: The deployment of the 394th Infantry Division of Krivoy Rog, honored with the Order of the Red Banner, in the Pernik region.....47*

SOCIETY, CULTURE, EDUCATION

Mira MARKOVA – *The croatian geographer Ivan Hoic and his idea of the bulgarians from the late 19th and early 20th century.....61*

Vasilka PAUNOVA – *Between the lines of a recorded folk legend: the first donors of the late medieval church in the Bilinsky Monastery.....70*

Slaveyko DOKUZOV – *Dimitar and Nikola Tondjarovi – teachers from the town of Samokov 84*
Simeon MILYOV *– "New postscripts" and inscriptns.....88*

Milena SIMOVA - *Mihail Georgiev - lawyer, public figure and guardian for Breznik and Breznishko (From his personal fund 358K, stored in DA - Pernik)*

.....106

Georgi RADOSLAVOV – *Contribution to the personal characteristic of George*

Zidarski – ounding father of the wrestling in Pernik region 120

Ventsislava KRUMOVA – *An exhibition – a few touches to the fate of a family from Breznik.....132*

Milcho GEORGIEV – *Traditional children and adolescents' games and rituals and related people in Midwestern Bulgaria.....142*

Nonka KRASTEVA – *60 years the village of Rudartsi 149*

Veselin HADJIANGELOV – *Collaborative activities of museums and festivals a guarantee for sustainability in the presentation of the cultural heritage.....157*

Diana KANCHEVA – *Municipal museums and their educational Functions....162*

REVIEWS

Detelina DENCHEVA – *The Slavic writing system (Cyrillic script) and its origins – facts and manipulations or Thoughts and implications on an exhibition dedicated to the Bulgarian-Russian relations.....173*

Nadya MANOLOVA-NIKOLOVA – *Proceeding of the Museum of history – Breznik, VOL. II ....2019.....186*

Application.....191

Theauthors.....220

Уважаеми читатели и приятели на историята,

Поредният т. III от Известията на Общинския исторически музей в гр. Брезник се появява в необичайната обстановка на ширещата се пандемия, получила названието КОВИД 19. Поради това обстоятелство, добре организираната научна конференция от есента на 2020 г. в града беше невъзможно да се състои. Независимо, че нямаше среща на подалите заявки за участие в конференцията, авторите предложиха за отпечатване своите текстове, така издаването на тома се осъществи. На тях горещо благодарим!

Третият том съдържа статии, организирани в два основни дяла – *Култура на войната и военното образование, и Общство, култура, образоване /ОКО/.* През 2020 г. отминаха 135 г. от Сръбско-българската война – 1885 г. и 80 г. от присъединяването на Южна Добруджа към България. На тези исторически важни, общонационални събития са посветени статиите в първия дял. Вторият дял обхваща разнообразни, тематично свързани с *ОКО* текстове. Читателите ще открият неизвестни или малко познати сведения за личности, чиято дейност има местно, а и общобългарско историческо значение. Както в предните издания, отново включваме ценни етнографски и поселищни наблюдения, и актуални анализи на музейната работа.

За първи път, следвайки практиката на научните списания, приехме в третия дял на Известията – *Отзиви* – статии, които са рефлексия за културни събития, състояли се през 2020 г. Изключително интересни и много полезни са приложените снимки, които ще допълнят впечатленията от прочетените статии с любопитни подробности и детайли.

Приятно четене!

Проф. д-р Надя Манолова-Николова

ЗАГУБИТЕ СРЕД ОФИЦЕРСКИЯ СЪСТАВ НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ ПРЕЗ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885 г.

проф. дин Тодор Петров

THE LOSSES AMONG THE OFFICERS OF THE BULGARIAN ARMY DURING THE SERBO-BULGARIAN WAR OF 1885

Prof. Todor Petrov
Doctor of Historical Sciences

ABSTRACT

The article is dedicated to the Bulgarian officers who died in the Serbo-Bulgarian War of 1885 – all of them representatives of the junior officers. The author gives information about their names, age, their native places, their social background, their officer ranks, the types of troops in which they served. Despite their youth and inexperience in this war, the Bulgarian officers proved to be capable commanders who, with their heroism and self-sacrifice, set a personal example and drew the soldiers into attack.

Ключови думи: *Сръбско-българска война 1885 г., българска армия,загинали български офицери Сръбско-българска война 1885 г., българска армия, загинали български офицери*

Keywords: *Serbo-Bulgarian war of 1885, Bulgarian army, killed Bulgarian officers*

* * *

Макар че, въоръженият конфликт между Княжество България и Кралство Сърбия през есента на 1885 г. продължава само 15 бойни дни, благодарение на извоюваната от българската армия победа са постигнати значителни за страната резултати. Нашествието на завоевателя е отблъснато, осигурена е защитата на Съединението, което е признато от Великите сили, а България прави първата си успешна стъпка по пътя към националното обединение.

Победоносните действия на българите през двете седмици на войната имат и други измерения. През тези дни на национален подем, самоотверженост и героизъм българската войска дава стотици жертви, загиват и 17 български офицери[1].

Не само броят, но и имената на загиналите във войната офицери са отдавна известни и нерядко се цитират по различни поводи. Едва ли същото обаче може се каже за скритата информация, която съдържат сухите цифри по отношение подвига на загиналите. И до днес, например, липсва систематизирана и точна информация за произхода на загиналите по местоживеене, за социалния им произход, сумарни данни за военната им служба – кога са завършили Военното училище, представители на кои родове войска са, какъв е броят на загиналите с различните офицерски звания, къде и кога са загинали, броят на ранените офицери, продължили да се бият до сетния си дъх и т.н. Намерението да бъдат изяснени поставените въпроси предопределя и целта на настоящото изложение.

Според „Списък на генералите, щаб и обер-офицерите от армията и флотата и на военните лекари“ към 1 април 1885 г. офицерският корпус на българската армия е в състав от 593 души[2]. В свитата на княз Александър I са зачислени 6 души (1%), един е военен министър (0,16%), офицерите от Генералния щаб са 8 (1,35%), а във Военно-съдната част (както тогава се нарича) служат 3 души (0,50%). Най-значителен, според документа, е броят на пехотните офицери – те са 416 (70,03%), кавалерийските офицери са 64 (10,79%), а служещите в артилерията – 70 (11,80%). Офицерите, на служба в пионерните части са 16 (2,69%), инженерните офицери – 3 (0,50%), тези от Дунавската флотилия и Морската част – 7 (1,18%), а вън от посочените цифри броят на военномедицинските и военноветеринарните лекари, които по това време все още нямат офицерски звания, е 35.

По звания офицерите се разпределят както следва: генерал-майори – 1, полковници – 10, подполковници – 20, майори – 25, капитани – 128, поручици – 216, и подпоручици – 193. И още нещо, без изключение всички служещи по това време в българската войска старши офицери – от военния министър генерал-майор Михаил Кантакузин, до тези със звание майор включително, както и значителна част от капитанския състав, т.е. общо 174 души или 29,34 процента от офицерския корпус на Княжество

[1] За загубите по време на войната вж. напр. санитарния отчет на главния лекар на българската войска д-р Сава Мирков от 21 февр. 1887 г. до регентите на страната. (ДВИА – Велико Търново, ф. 1, оп. 1, а.е. 50, л. 396–402); Вж. също Систематически сборник на указите, законите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-и януарий 1901 г. С., 1901. Отдели VII – XV, с. 2585 – 2590 и др.

[2] Посочените проценти са изчислени на основата на сведения, съдържащи се в Списък на генералите, щаб и оберофицерите от Българската войска с тяхното старшинство. Съставен към 1-й априлий 1885 год. С., 1885.

България, са руски офицери.

Подобен е броят на служещите в българската войска офицери и непосредствено преди Съединението (6 септември 1885). Така например към 1 септември 1885 г. в нейните редовете са зачислени и служат 649 български и руски офицери[3]. В навечерието на войната обаче, в резултат на позицията, която Русия заема по отношение на България, руските офицери са отзовани. По този начин броят на старшите офицери в Българската войска през есента на 1885 г. е намален драстично, а по време на Сръбско-българската война те са едва 8 души, при това заедно със служещите в южнобългарските части, включени сега в общия състав на войската. Така през есента на 1885 г. съотношението на офицерите според „родовете на оръжието и видовете на службата“ (по тогавашната терминология) се запазва в сходни граници и след започването на бойните действия.

В Сръбско-българската война вземат участие общо над 500 български офицери, т.е. загиналите 17 души са малко над 3 процента. Ако се проследи техният произход по месторождение, ясно се вижда, че с изключение на един – поручик Иван Бобев, който е родом от с. Саръгьол, Тулчански окръг в Северна Добруджа, всички останали произхождат от градове. Най-голям е броят на загиналите офицери от Сливен (3 души), а представителите на градовете Русе, Свищов и Карлово са по двама. Следват още 7 града с по един представител – Разград, Калофер, Ески Джумая (дн. Търговище), Берковица, Дряново, Гюргево и Болград. Сведенията ясно показват, че 14 от общо 17-те загинали са родом от български градове, двама – от селища, намиращи се на територията на северната ни съседка Румъния (Гюргево и с. Саръгьол, Тулчанско), а един е от Болград – по това време включен в пределите на Русия[4]. Прави впечатление, че повечето от загиналите произхождат от градове, известни като центрове на българската просвета и книжнина през епохата на Българското Възраждане или пък са пряко свързани с националноосвободителните борби на нашия народ, което неминуемо е дало отражение за оформянето им като патриоти и родолюбци.

Интересни са данните за социалния произход на загиналите офицери. Макар и оскъдни, сведенията, с които разполагаме, хвърлят известна светлина върху този въпрос. Петима от 17-те офицери произхождат от заможни семейства, а родителите им са „доста състоятелни“. Други пет от

[3] История на Сръбско-българската война 1885 година. С., 1925, с. 146 – 147.

[4] **Мамарчев,** Д.Д. Портрети и кратки биографически сведения за загиналите български офицери и портупей-юнкери във войната със Сърбия през 1885 г. (Със 17 портрета). С., 1890, с. 3, 17, 25, 35, 45, 61, 67. Вж. също кратките биографични очерци за загиналите офицери в същата книга, в които се съдържат различни данни, използвани при написването на статията.

офицерите по произход са тъкмо на обратния полюс. Техните родители се определят като „не особено състоятелни“, дори „бедни“ и „без средства“. Само двама от загиналите, за които има сведения, произхождат от средно заможни семейства и са посочвани в литературата като „селяни от средно състояние“ или пък от учителско потекло[5].

Все пак, за да бъде картината пълна, следва да се посочи, че за останалите петима от 17-те не се откриха данни за социален произход, т.е. ако всички налични сведения се съпоставят, получава се пълно равновесие – петима от загиналите произхождат от богати семейства, петима – от бедни и двама – от средно заможни, а за петима няма информация. Данните дават възможност да се направи извод, че 17-те загинали български офицери представят равномерно отделните слоеве на българското общество по това време.

Всички загинали по време на войната офицери (без изключение) са родени през периода 1854–1866 г. Най-младият от тях, загинал през есента на 1885 г. – по-малкият брат на поета-революционер Христо Ботев – портупей-юнкер Боян Ботев от 5-и пехотен дунавски полк, произведен посмъртно в първо офицерско звание подпоручик, е едва 19-годишен, а най-възрастният – командирът на дружина от 8-и пехотен приморски полк капитан Иван Златев е със „солидната“ спрямо него възраст от 31 години. Средната възраст на загиналите по време на войната е едва 23 години и половина, като преобладават най-младите с възраст до 21 години (8 души), което е косвено свидетелство за сравнително ниската средна възраст на офицерския корпус на българската армия по това време, но и за огромния патриотичен подем на младите офицери във войната.

При сравнителен анализ на загиналите офицери ясно се вижда, че в зависимост от званията им всички са представители на младшия офицерски състав. Най-старшите – трима, са капитани, един е поручик, а всички останали – 13 души, имат чин подпоручик. 15 от тях са пехотни офицери, а по един – представители на артилерията и на пионерните войски, което е напълно обяснимо с оглед съотношението на отделните родове войски от българската армия по време на войната и е сходно с него.

В зависимост от това, къде служат към момента на своята гибел загиналите офицери, най-внушителен е броят на зачислените в 3-и пехотен бдински полк – петима, както и във 2-ри пехотен струмски и в 5-и пехотен дунавски полк – по четирима. По един са загиналите офицери, представители на 7-и пехотен преславски и на 8-и пехотен приморски полк, на 1-ви артилерийски полк и на 2-ра пловдивска дружина. Един от тях (капитан

[5] 25-годишен юбилей на офицерите от VII боен випуск от Военното на Негово Величество училище 1885 – 1910 год. Русе, 1911, с. 199; **Мамарчев,** Д.Д. Пос. съч., с. 3–4, 17, 36, 45, 75, 77, 89, 95, 113, 119.

Васил Данаджиев) е командир на полк, един (капитан Иван Златев) – командир на дружина, двама са дружинни адютанти, 10 – командири на роти (батареи), а трима не заемат щатни командни длъжности, но командват своите подчинени на позициите по време на бойните действия.

Единадесет от общо 17-те български офицери, намерили своята гибел на бойното поле по време на Сръбско-българската война, са убити на позициите по време на боевете. Останалите шест са ранени и загиват впоследствие от получените от тях различни по вид наранявания, като продължават да се бият, получавайки нови, още по-тежки рани. Истински стоицизъм, себеотрицание и мъжество проявява например командирът на 14-а рота от 2-ри пехотен Струмски полк поручик Григор Загорски, който е ранен двукратно в ожесточения бой, воден на 5 ноември при с. Мало Малово край Сливница, но продължава да се бие преди да бъде пронизан смъртоносно.

Макар и твърде млади, някои от загиналите български офицери и преди Сръбско-българската война вече са имали възможност да се проявят и да демонстрират своята храброст и мъжество пред отечеството, да бъдат наградени за своите заслуги към България. Общо четирима от тях (двама капитани и двама подпоручици) са носители на 13 различни по вид български и чужди ордени и медали – капитаните Марин Маринов и Васил Данаджиев, подпоручик Костадин (Константин) Халачев и подпоручик Александър Стоянов. Не може да не бъде отбелязан и фактът, че орденът, с който е награден подпоручик Стоянов за проявената от него храброст и героизъм, му е връчен лично от княз Александър I[6].

Изключително достойно е и поведението на подпоручик Георги Ангелов по време на боевете. Независимо от числеността превъзходство на противника, на трикратно отправеното му предложение да се предаде, той отговаря: „Аз съм български офицерин и срам ще е, ако се предам жив“. В двата дни по време на боя край границата на 3–4 ноември 1885 г. от командваната от него рота остават малцина, но удържат противниковия опит да овладее българската позиция[7].

Подобно е поведението и на останалите български офицери, загинали за защитата на отечеството. Тяхната саможертва е не само доказателство за проявения от тях героизъм, мъжество и себеотрицание, но и за командирските им качества и за желанието им да дадат личен пример на своите подчинени. От друга страна наличието на геройски загиналите в хода

[6] Списък на наградените лица с княжески български ордени от 1879 до 22-и септемврий 1908 година. С., 1911, с. 4, 7, 153; **Мамарчев,** Д. Пос. съч., с. 11, 18, 70; Списък на генералите, щаб и оберофицерите..., с. 11, 37, 56; **Маринов**, Ил. Съединисти храбри капитани. С., 1996, с. 65.

[7] Търновска конституция, № 20, 5 апр. 1886; **Мамарчев,** Д. Пос. съч., с. 57.

на войната свидетелства за възрожденския патриотичен дух, с който са закърмени офицерите от младата българска войска, за огромния национален подем и за ентусиазма, от който са обзети, за командирската им подготовка, но едновременно с това и за липсата на достатъчен боен опит. В желанието си да служат за пример на командваните от тях бойци, те обикновено не вземат почти никакви мерки за безопасност, дори нещо повече – често пъти действат под натиска на емоциите, като нерядко излишно се излагат на ненужен и неоправдан риск, заставайки открито на позицията и привличайки по този начин противниковата стрелба.

Независимо от своята младост и неопитност обаче, а и от всичко посочено, тъкмо тези техни качества им позволяват да се проявяват като боеспособни командири и началници на българската войска, да командват успешно и да увличат в атака своите подчинени, да им вдъхват кураж при постоянно възникващите непредвидени и сложни ситуации, а в тежките минути, които изобилстват по време на войната, да се справят достойно с непредвидените опасности. По този начин обхванати от идеята, ако се наложи, в името на отечеството да пожертват живота си, но да не позволят на противника да постигне победа, те на дело изпълняват своя офицерски дълг.

АРХИВЪТ НА КОМИТЕТА ПО ВЪЗДИГАНЕ НА ПАМЕТНИК НА ЗАГИНАЛИТЕ В БИТКАТА КРАЙ БРЕЗНИК В СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885 Г.

Емилия Велинова
Директор на ОбИМ – Брезник

THE ARCHIVE OF THE COMMITTEE FOR THE CONSTRUCTION OF A MONUMENT IN MEMORY OF THE PERISHED IN THE BATTLE NEAR BREZNIK DURING THE SERBO-BULGARIAN WAR OF 1885

Emilia Velinova
Director of the Municipal History Museum, Breznik town

ABSTRACT

In this article the author analyzes the Archives of the Committee for the Construction of the Monument in memory of the fallen Bulgarian soldiers and volunteer fighters in the battle near the town of Breznik during the Serbo-Bulgarian War in 1885. These documents are part of the correspondence of the Committee and reveal valuable information about its activities in connection with the construction of the monument in Breznik, the sponsorship and the unveiling of the monument in 1903 with an official ceremony for the transfer of the remains of the perished in the battle near Breznik.

The Archives of the Committee for the Construction of the Monument are today stored in the Municipal History Museum – Breznik.

Ключови думи: *Архив на Комитета за изграждане на паметник, битка край Брезник, Сръбско-българска война през 1885 г.*

Keywords: *Archives of the Committee for the Construction of a Monument, battle near the town of Breznik, Serbo-Bulgarian War in 1885.*

* * *

За да съхрани спомена за епичната битка край Брезник и за саможерт-

вата на българските войници и опълченци по време на Сръбско-българската война 1885 г., гражданството на Брезник поема инициативата за издигане паметник на загиналите. През месец май 1896 г. е създаден инициативен комитет с председател подполковник Касабов и секретар-касиер Иван Калев. Част от документите на Комитета се съхраняват във фонда на Общински исторически музей – Брезник, отдел Нова история на България.

Запазените документи на Комитета по изграждане на паметника, достигнали до нас, са предадени в музейната сбирка в Брезник на 6 септември 1985 г. Дарител е Любомир Тодоров от гр. Брезник, бивш служител в Общината. Интересен е пътят на тези документи до музейната сбирка, респективно до музея в Брезник. Запазената част от архива (а може би целият архив – б.а.) се е съхранявал десетилетия в дома на Иван Калев – служител в Общината и касиер-секретар на Комитета по въздигане на паметника. През 70-те години на миналия век дъщеря му Иванка Калева при почистване на дома си изхвърля старите и ненужни според нея книжа. Дарителят на архива, съсед на семейство Калеви, разглеждайки изхвърлените книжа, попада на този архив и го прибира. Съхранява го в своя дом и го предава на музейната сбирка в Брезник след повече от 15 години, по повод честването на 100-годишнината от Съединението[1]. Няколко дни след постъпването му, на 13.09.1985 г. тогавашният уредник на читалищната музейна сбирка Павлина Денкова представя архива пред гражданството по време на тематична вечер „Брезник в паметните дни на 1885 г.“, организирана от читалището[2].

Архивът на Комитета по съзиждане на Паметника днес е инвентиран в основен фонд на отдел Нова история на България (НИБ) под инв. № 63, с индекси от 1 до 30. Тези документи са част от входящата и изходяща поща на Комитета за периода януари – август 1903 г., с изключение на месеците март, април, юли, за които липсват документи. Макар и малко на брой, обхващащи един кратък период от дейността на Комитета, те са изключително ценни с информацията, която ни дават**:** за строителството на паметника, за Брезник и взаимоотношенията между отделни групи граждани, за контактите на Комитета по въздигане на паметника с представители на различни местни и национални институции, за набирането на средства, за активното участие в живота на града на офицерите от Първи резервен полк с командир подп. Касабов, за откриването на паметника с официална церемония по пренасяне на тленните останки на загиналите в боя край Брезник.

[1] ОбИМ–Брезник, НА осн.ф., инв. № 96, л. 81.
[2] Пак там, л. 80–87.

Целта на настоящата работа е максимално да проучи документите, да включи в научно обръщение непозната информация относно строителството на паметника, спомоществователството за неговото издигане, дейността на Комитета. Бихме могли да групираме запазените документи в няколко категории**:**

1) Учредяване на Комитета по изграждане на паметника;
2) Кореспонденция с автора на проекта на паметника;
3) Организиране и обявяване на търг за избиране на предприемач-строител;
4) Брезнишкото гражданство и изграждане на паметника;
5) Кореспонденция между предприемача и Комитета;
6) Набиране на средства за изграждането на паметника;
7) Подготовка за церемонията по пренасяне на тленните останки и откриване на паметника с полагане на основния камък.

Ще следвам схемата на последователно проследяване на документите, съчетано с представяне на информацията, която съдържа съответният документ не само за конкретния повод, по който е създаден, но и за събития, предшествали или последвали го събития.

Първият и единствен документ от категорията **„Учредяване на Комитета по изграждане на паметника“** е от 11 май 1896 г. Това е ПОКАНА – възвание до населението на региона от изградения „*...малко по-рано Комитет за съзиждане на паметник, с който да се увековечи паметта на тези паднали за отечеството ни юнаци*.“[3] В първата част на поканата накратко се описва битката на отряда на капитан Кисов[4] край Брезник на 6 ноември 1885 г., саможертвата на войниците и инициативата на брезничани: „*...Брезнишките граждани и селяните от околните села, които са били очевидци как тези храбреци са отишли на явна смърт, само и само да приемат върху си насочения в тила на майка България смъртоносен удар, са събрали смъртните им останки и са ги погребали в братски гроб, над когото стърчи засега почернял от времето си кръст. От брезнишките граждани е взета неотдавна похвалната инициатива за*

[3] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/1.

[4] Капитан Стефан Кисов е командващ отряда на „Обречените“ в боя край Брезник по време на Сръбско-българската война. Роден е на 12.12.1849 г. в Болград, Бесарабия. Произхожда от семейство на български преселници от Елена. През 1876 г. завършва Военно пехотно училище в Одеса. Участва като доброволец в Сръбско-турската война1876 г. По време на Руско- турската война (1877-1878)участва в Българското опълчение. Стефан Кисов е един от спасителите на Самарското знаме. До 21.09.1885 г. Севлиевски окръжен воински началник, след което е назначен за командир на Втори Пехотен Струмски полк. Като командир на този полк и на Брезнишкия отряд участва в Сръбско-българската война. Отличава се в боевете при Брезник (6 ноември) и Пирот (15 ноември). След края на войната е назначен за командир на Първа Пехотна Софийска бригада. Умира на 14.11.1915 г.

съзиждане на паметник, с който да се увековечи паметта на тези паднали при защита на отечеството ни юнаци“ [5].

Наред с патриотичния патос документът дава информация и за отчетността, която ще носи Комитетът при набирането на средства: *„...Грижата за събиране на волни помощи е възложена на особен комитет [...] да изпровожда пожертвуванията до касиера на Комитета Иван Калев, срещу които в срок от 20 дни след получаване помощта ще им изпровожда формени квитанции, подписани от Председателя на комитета и подпечатани с комитетския печат*“[6]. Председател на комитета е подполковник Касабов, а секретар – Иван Калев. На поканата е нанесена поправка върху името на касиера с червено мастило; вместо отпечатаното име на господин Георгиев – брезнишки учител, е нанесено името Ив. Калев. В документа не са посочени други членове на Комитета. Поканата е подпечатана с печата на Комитета, който е елипсовиден; отстрани е изписан текст: *„Комитет по въздигане на паметник „Брезник“* и в центъра – годината 1885. Поканата носи дата 11 май 1896 г. и е отпечатана в печатница Карадимчов – Трън. На всяка покана на гърба е отпечатана таблица, в която да се вписват имената на „пожертвувателите“ и дарената от тях сума.

Запазената в оригинал покана е била входирана в пощата на Комитета на 13 май 1903 г. с придружаващо писмо от 10 май от командира на Първи резервен полк, дислоциран в гр. Брезник, за събраната сума от 58.50 ст. *„...помощ от господата офицери според приложената тук покана. За получаване на сумата моля да ми се извести“*[7]. На гърба на поканата са изписани собственоръчно имената на офицерите, дали своята лепта за изграждане на паметника. Придружаващото писмо на бланка на полка, подписано от командващия полка и ковчежника е входиран под № 43 в пощата на Комитета и е инвентиран в музея под № 63/24, който документ се съотнася до инв. № 63/1. Бихме могли да отбележим още информация, която носят писмото и поканата. Записания номер на издадената квитанция, с която са получени средствата е под № 135, което означава, че в касата на Комитета към този момент са постъпили дарения от 135 граждани, институции, учреждения, както и това, че е последвал отговор на това писмо, както е посочено в резолюцията в лявата страна. Документът ни дава сведедения и за имена на офицерския състав на I-ви резервен полк в Брезник с командир подполковник Касабов, който е и председател на Комитета по въздигане на паметника.

Към втората група документи – „Кореспонденция с автора на про-

[5] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/1.

[6] Пак там.

[7] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/24. Писмо от канцеларията на I пехотен резервен полк.

екта на паметника“, са запазени**:** писмо на Комитета, адресирано до автора на проекта за паметника инж. Руси Лудогоров[8], и част от писмото-отговор на инж. Лудогоров до Комитета, разкриващи неговата ангажираност в процеса по изграждане на паметника, както и авторитета му на експерт в тази област.

В писмото на Комитета от 29 януари 1903 г. с изх. № 130 до *„Господина Капитан Лудогоров – Военен инженер в София“,* се съдържа богата информация за дейността на Комитета по изработване на плана за строителството на паметника в гр. Брезник и дейностите по утвърждаването му. Този документ съдържа информация за проекта и съпътстващата го документация, която още в края на 1902 г. е входирана за утвърждаване в Министерството на общите сгради. От писмото до Лудогоров научаваме, че с писмо № 511 Министерството информира Комитета, че планът се утвърждава, с малки забележки, които Комитета трябва да вземе във внимание. *„ [...] Понеже поемните условия и другите книжа по предаването му на търг бяха подготвени по-рано от Вас, като се смяташе, че плана няма да претърпи никакви изменения при утвърждаването му и сега като има поправки на плана, макар и съвсем малко, Комитета вместо да обяви търг, счете за по-добре да ви изпрати както плана, така и другите книжа, за да направите по тях нужните поправки, [...] да направите поправки в поемните условия, ведомостта и цените според поправките в плана, [...] та да може да се обяви търгът, а освен това, ако имате възможност, на отделен лист да начертаете целия план според поправките, по които комитета ще се ръководи при търга“*[9]. В писмото се изброяват надлежно всички документи, които се изпращат на капитан Лудогоров. Писмото е подписано от председателя Касабов и секретаря Ив. Калев.

Следващият документ от тази група – *писмо-отговор до Комитета от инж. Лудогоров* няма входящ номер и дата в пощата на Комитета. Запазен е само един лист от него (първа и втора страница) и съответно отсъства подпис на автора. От съдържанието на писмото става ясно, че писмото е от Лудогоров и е релевантно към писмото с изх. № 130 на Комитета до Лудогоров. След като документите свидетелстват, че комитетът на 5 февруари 1903 г. пуска Обявление за провеждане на търг, писмото на Лу-

[8] Полковник Руси Лудогоров е роден на 20.03.1869 г. в Разград. Завършва Военното училище в София и Артилерийската инженерна школа в Торино. Професионалното му развитие преминава през Втора пехотна тракийска дивизия, където е дивизионен инженер, завеждащ учебната команда на Телеграфната дружина, началник на Управление „Железопътни съобщения“ и командир на железопътна бригада – до назначението му като командир на флота през май 1911 г. Умира на 17 юни 1934 г.

[9] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/2.

договоров следва да е между 30 януари и 4 февруари. В него той коментира нанесените поправки, както и срока на изпълнение на строителството, които трябва да бъдат вписани в поемните условия. Инж. Лудогоров препоръчва на Комитета крайният срок на строителството и откриването на паметника да не е по-рано от 2 август или 6 септември. От това писмо научаваме технически подробности свързани със строителството на паметника, коментирани от инж. Лудогоров, – дълбочина 2.5 м, височина на армировката 5.30 – 6 метра. „*...С настоящото изпращам обратно книжата (сметка, ведомост, поемни условия и два екземпляра планове), поправени съгласно поправките от Министерството на общите сгради. [...] В поемните условия [...] чл. 9, оставям комитета да реши към кога паметникът трябва да бъде готов, но мисля че по-рано от 2 август или 6 септември не трябва да се тура*“[10]. За дейността на Лудогоров по изграждането на паметника намираме косвени сведения и в едно писмо Прошение на предприемача до Комитета.

Следващата група документи се отнасят до организирането и обявяването на търга за избиране на предприемач. От *Обявлението* на Комитета за провеждане на търга е видно, че той ще се проведе на 24 февруари в щаба на Първи пехотен резервен полк в Брезник, с явна конкуренция за определяне на предприемач за изграждане на паметника. В обявлението се посочва и приблизителната стойност на паметника – 6600 лв., върху която стойност е исканият залог от участниците в търга от 5%. Документите – поемните условия, описанията и планът, са предоставени за разглеждане всеки присъствен ден от 9 до 12 ч. преди обед и от 2 до 5 часа след обед в канцеларията на Първи пехотен полк[11]. Към тази група има запазен *още един документ*, в който се говори за внесена сума – залог от 350 лв., но той не е заведен в пощата на Комитета и няма адресант на това писмо. Видно е, че е от Комитета до участник в търга[12].

Брезнишкото гражданство и изграждане на паметника. Към тази група документи се отнасят *две писма до Комитета*, носещи дата 5 и 6 март 1903 г. свързани с провеждането на търга и отношението на част от гражданството.

Документът от 5 март – Заявление от „гражданите на гр. Брезник“, адресирано до Председателя на Комитета, касае процедурата при провеждане на търга и работата на контролната комисия към Комитета. В него се настоява за подмяна на членовете на комисията под претекст, че в града във връзка с направените залози за търга *„...се пръскат разни слухове, а контролната комисия, която трябва да провери тези слухове, не е в*

[10] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/5.
[11] Пак там, инв. № 63/4.
[12] Пак там, инв. № 63/23.

положение, защото болшинството от лицата, които съставляват тази комисия, отсъстват от тук и са чиновници в разни градове"[13]. Инициаторите за подмяна на членовете на комисията и *„осветляване на гражданите по тези слухове"* предлагат на председателя на Комитета още същия ден /5 март/ да свика събрание за попълване състава на контролната комисия, която да встъпи в длъжността си. *„...Ако вие това не направите, то гражданите по своя инициатива ще направят събранието тази вечер."* С този ултиматум завършва Заявлението от гражданите на град Брезник и следват имена и подписи на заявителите- инициатори за провеждане на събрание, около 60 души.

Върху същото писмо има резолюция на председателя на Комитета подполковник Касабов, в която той изразява мнение, че *„...Комитета не намира за нужно да се събира и свиква събрание, понеже от подписалите настоящото едва ли има десетина души, които да са дали своята лепта за делото, а останалите немат право да искат сметка от Комитета, който на основание на Правилника в интерес на делото е извършил всичко, което е трябвало и за което е бил избран. Тук се забелязва интрига, за да попречат на почнатата работа"*[14]. Следва подписът на председателя подполковник Касабов. От резолюцията, която дава отпор на слуховете и интригите, става ясно, че Комитетът се ръководи от Правилник за своята работа и го следва.

Следващият документ е *Придружително писмо от 6 март 1903 г. към Препис-Протокол* от събрание на гражданите, състояло се предишната вечер (5 март – б.а.) – адресирано до председателя на Комитета. И в това писмо, придружаващо препис-протокола, се настоява за вземане на решение от страна на председателя по исканията на участниците в събранието *„...надлежно от страната Ви разпореждане"*[15]. Писмото е подписано от председателстващия събранието Л. Бунджулов и деловодителя на събранието Ив. Андонов. Върху това писмо също има обширна резолюция на председателя подполковник Касабов. Нея ще разгледаме малко по-късно, защото тя се отнася до написаното в протокола от събранието на гражданите на град Брезник, на брой около 40 души, които по своя инициатива на 5 март 1903 г. се събират в централното училище за *„разглеждане на някои въпроси по постройката на паметника"*[16].

От този документ научаваме още имена на членове на комисията – от изказването на Н. Хранов (член на комисията), в което пояснява колко и кои са членовете, и за натовареността на комисията. Хранов съобщава,

[13] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/3.
[14] Пак там.
[15] Пак там, инв. № 63/20.
[16] Пак там, инв. № 63/21.

че от всички членове само един – Д. Симовъ(?), отсъства и трябва да се избере само един нов член.

Антон Бунджулов – присъстващ на събранието, задава въпрос към инициатора да каже кое го е накарало да свика това събрание. В отговора си С. К. Кафеджийски отново обяснява за *„пръскането на слухове*“ и че строителството на паметника е отдадено на един, който е внесъл залог 7%, а има и друг с 10%. Кафеджийски отново настоява *„да се подпълни Контролната комисия, която да провери действията на комитета“* и да се прочете Уставът за постройката на паметника, тъй като почти всички присъстващи не знаят предписанията му”.

Ив. Калев като представител в това събрание на Комитета отговаря, че не са подготвени за отговор на поставените въпроси и затова моли събранието да се отложи за неделя, 9-ти т.м., и тогава да се даде пълен отчет на гражданите. Предложението на С. К. Кафеджийски е събранието да се проведе в неделя преди обед, като се съобщи на Комитета сам да организира събранието и *„**до тогава да не изпраща контракта на предприемача, а да се предаде само като се произнесе събранието***“. Следват подписите на ръководството на събранието.

От тези документи е видно, че е назрял конфликт между Комитета и част от гражданите на Брезник, около 40 души. Основна причина за конфликта е въпросът за проведения търг и избирането на строител-предприемач. Част от Брезнишките обществеици държат те да упражняват изцяло контрола над строителството на паметника, като игнорират контролния съвет и го попълнят с избрани от тях граждани. По този въпрос, както е видно от резолюцията към второто писмо, не се постига споразумение въпреки няколкото опита на Гражданския комитет. В Резолюцията подполковник Касабов пояснява, че е подписал писмото до нотариуса преди да получи протокола, за да извърши нужното по заверяване на контракта с избрания предприемач-строител. Все пак той разпорежда Иван Калев да свика събрание на 9 март, на което Касабов да бъде заместен от подпредседателят на Комитета.

Нямаме сведения дали се е провело събрание на 9 март и как се е развил конфликтът между Комитета и част от гражданството, но е видно че предприемач-строител на паметника е избраният на търга Васил Андонов.

Групата документи, отнасящи се до изграждането на паметника (писма до и от предприемача Васил Андонов), са**:** *Писмо на Комитета от 5.03.1903г. до Нотариус* при Софийски окръжен съд за заверяване на два еднообразни контракта с избрания предприемач Васил Андонов; *Разписка от 7.03. от нотариуса* за получаване на писмото от Комитета по въздигате на паметника в Брезник; *Писмо от 10 март от нотариуса,* изповядал сделката с предприемача Васил Андонов, със заверени подписи,

както и от двамата му поръчители: Дела Андонов и Сотир Андонов, жители на гр. София; *Писмо с изх. № 140 от 17 март на Комитета до Васил Андонов*, с което го уведомяват, че прилагат вторите екземпляри от плана (чертежи за строителството на паметника); *Разписка* от 18 март от предприемача Васил Андонов, че е получил от Комитета по въздигане на паметника (под № 140) плана и всички изброени книжа [17].

Сред тези, носещи информация за работата на предприемача Васил Андонов, ще разгледам по подробно документ – *входящо писмо „Прошение“ от строителя Васил Андонов,* което носи дата 27 август 1903 г.[18]. Основната тема в него, като оставим настрана личните моменти, е ситуацията и състоянието, в което се намира изграждането на паметника, и причините за забавяне изграждането му. Запознавайки се по-задълбочено с текста разбираме, че то е във връзка с проверка, извършена от Лудогоров, който е оставил бележка по сроковете и строителството *(не са запазени). „...Най-покорно моля почитаемия комитет да ми отпусне срок още толкоз време колкото е отбелязано в бележката на почитаемия инж. капитан Лудогоров, за да мога да завърша паметника. [...] цяла пролет наводнение, не може да се работи изкопа на основите, щото времето се оправи на 5 май, започнахме веднага изкоп на основите, появи се скала [...], която ни спре малко време, но ние изравнихме нивото както трябва. Подир свършване на изкопа поканихме г-на инж. Лудогоров, за да прегледа и одобри, но в това време той имаше домашни причини и не можа да дойде, а дойде подир 10 дена. Прегледа и одобри [...] По негово желание отложи поставяне на основите подир 15 дена, за да може да се постави основния камък на 15 юни – понеже града имал панаир и да стане по-тържествено поставянето на основния камък, затова най-покорно моля да ми допълните срока толкова, колкото е казано и разпределено по бележките, които ги остави г-на инж. Лудогоров, от поставянето на стъпалата до свършване работата.“* По-нататък в писмото се описват допълнителни причини за закъснението; той счита, че с удължаването на срока почитаемият Комитет няма да наруши контракта: *„...Причини ние сме закъснели – липса на майстори да се усили работата и също доставката на големи камъни – те са доставени преди три недели по немане на вагони. [...] Ще се стараем да го извършим на времето, което ще ни се отпусне“*[19].

В резолюцията към писмото (вх. № 48/ 30.08.1903 г.) се споменава, че изложените причини в заявлението са уважителни: „Комитета днес след обед да се събере и да реши проблема срока да го продължи или не.“ За

[17] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/ 6, 7, 22, 8 и 18, 9.
[18] Пак там, инв. № 63/ 30.
[19] Пак там, инв. № 63/ 30.

съжаление, това е последният документ от архива по време и ние нямаме сведения, кога всъщност е завършен паметникът и какво е решението на Комитета.

Документите, отнасящи се до подготовката за тържествената церемония по пренасяне на тленните останки и откриване на паметника с полагане на основния камък, са най-многобройни и носят различна информация. Част от информацията е емоционално-патриотична и е свързана с покани до участието на учениците и гражданството от Брезнишко и Трънско, на официалните гости от министерства и институции, с тържественото литийно шествие. *Други документи дават информация за получени дарения* за изграждане на паметника, за действия, свързани с разрешително за изваждане на тленните останки от общия гроб на Бърдото. Най-интензивна е кореспонденцията през м. юни 1903 г. [20].

С *писмо от Градско общинско управление до Комитета* от 7 юни 1903 г. се известява разрешението на Върховния медицински съвет, получено с телеграма № 3260, да се извадят от досегашните гробища тленните останки на падналите в Сръбско-българската война и да се положат в основата на строящия се паметник. Писмото е подписано от кмета на Брезник г-н Драганов[21].

Писмото-покана на Комитета (с изх. № 114) *от 7 юни 1903 г. до Г-на Кмет* на Брезнишка градска община носи информация за проведено заседание на Комитета на 6 юни и вземане на решение полагането на основния камък на паметника да стане на 15 юни. Съобщава се, че е подготвена специална гробница в основите на паметника, където ще бъдат положени тленните останки на загиналите; за патриотичното въздействие на паметника върху гражданството и младото поколение. *„...Понеже Комитета с протокол от вчера под № 17 [6 юни – б.а.] [...] щото полагането на основния камък на паметника и пренасянето на смъртните останки на загиналите български войници от досегашния им гроб до паметника, където ще се турят в приготвената за това гробница да стане на 15 този месец в 8$^{1/2}$ часа преди обед, то умолявате се, почитаеми г-н Кмете, да благоволите и разгласите това нещо в града, като при това и поканите господа гражданите да присъстват на тържеството, което има големо значение за тях и младото поколение. Подпис, Председател Касабов“*[22].

В следващото *писмо-покана* на Комитета (под № 148) *от 10 юни* до *Председателя на Софийската Окръжна постоянна комисия* освен любезната покана за присъствие на тържественото полагане на основния камък се изразява благодарност към постоянната комисия за отпуснатата

[20] Пак там, инв. № 63/ 6, 7, 8, 9, 12, 18, 22.
[21] Пак там, инв. № 63/ 11.
[22] ОбИМ–Брезник, НИБ осн.ф., инв. № 63/ 18.

сума от 1500 лв. – помощ за въздигането на паметника.

„Господин Председател,

Предвид, че почитаемата постоянна комисия показа своята щедрост с отпускането на една сума от 1500 лв. помощ за въздигането на паметника, който ще се строи тук в чест на падналите в Сръбско-българска война през 1885 г. български войници, комитета по въздигането на тоя паметник счита за свой дълг да изкаже чрез Вас на почитаемата комисия своята по случая благодарност и покана за полагане основния камък, както и тържественото пренасяне на смъртните останки на храбро загиналите при защита на своето отечество български синове от досегашния им гроб до мястото, където ще се въздигне паметника и затова е пригодена в основата гробница, в която ще се турят и там вечно ще се почитат“ [23].

Следват *писма-покани до училищата, до духовенството, до трънския околийски началник* за присъствие на откриването на паметника и разписки, потвърждаващи получаването на поканите[24].

* * *

Запазените документи на Комитета по въздигане на паметника в гр. Брезник съдържат ценна информация, с която се осветляват основни моменти от историята на изграждането на паметника. Те свидетелстват и за дейността на други лица и институции и техния принос. Наред с това обаче чрез тях имаме възможност да проследим и субективното отношение към даденото събитие от група граждани, социалните контакти, имена на хора и институции, които чрез своята работа или чрез своето влияние са допринесли за реализиране идеята на Комитета – изграждането на паметника, който вече 117 години се извисява в град Брезник и поколенията засвидетелстват своята почит към героите.

Накрая бих искала да отбележа един факт, който е свързан със загиналите български войници в боя край Брезник по време на Сръбско-българската война 1885 г. В Поканата на Комитета по въздигане на паметника, в писмата до различните институции, върху паметната плоча на паметника се посочват „*48 души храбри юнаци мъртви”.* На плочата на паметника е изписано*: „На храбро загиналите 48 български юнаци”.* Вероятно към този момент, няколко години след битката такива са били сведенията, които е имал Комитета по въздигане на паметника.

Днес не само броят, но и имената, месторождението, военното формирование на загиналите на 6 ноември 1885 г. в боя край Брезник са известни. (*Виж Приложението*).

[23] Пак там, инв. № 63/ 16.

[24] Пак там, инв. № 63/ 12, 13, 14, 15, 17, 26, 27, 28, 29.

Това са храбрите бойци от 3-ти Пеши полк /Бдински полк/ – 1-ва, 2-ра, 14-та, 15-та и 16-та рота; 2-ри Пеши полк /Струмски/. От тях с чинове са – един младши подофицер, един фелдфебел, двама ефрейтори. Нека ние и бъдещите поколения знаем имената на храбро загиналите в битката край Брезник, която допринесе за победоносния изход на България в Сръбско-българската война от 1885 г.

Загинали на 6-ти ноември 1885 г. в боя край Брезник в Сръбско-българската война[25].

	Име, Фамилия	Чин	Служил в:	Месторождение	Загинал на:	Загинал в Брезник
1	Ангел Христов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник
2	Ангел Калчев	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник
3	Васил Додев	редник	3-ти пеши полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
4	Вълчо Великов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	Цар Симеоново, Видинско	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
5	Вълчо Драганов	редник	3-ти пеши полк	с. Бойница, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
6	Върбан Аврамов	редник	3-ти пеши полк	с. Голинци, ок. Ломска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
7	Галчо Дилчов	редник	3-ти пеши полк	Кула, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
8	Георги Димитров	редник	3-ти пеши полк	с. Върбово, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
9	Георги Йонов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Балей, ок Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
10	Георги Миков	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	с. Големаново, ок Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
11	Гога Петров Криванов	редник	3-ти пеши полк, 2-ра рота	с. Гъмзово, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник

[25] ДВИА, ф. 25, оп. 2, а.е. 2,л.20-21; ф. 39, оп. 3, а.е. 2, л.1-13, 15-16, 18-28, 31-32.

12	Димитър Гъбарев	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
13	Димитър Йон	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
14	Димитър Коцев	редник	3-ти пеши полк	с. Салаш, ок Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
15	Димитър Маринов	редник	3-ти пеши полк	с. Балей, околия Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
16	Дино Донолов	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
17	Доно Стайков	редник	3-ти пеши полк	с. Милчина лъка, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
18	Дочо Нинов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Медешевци, ок Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
19	Еленко Ценов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
20	Заре Велинов	редник	2-ри пеши полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
21	Иван Виденов	мл. подофицер	3-ти пеши полк	с.Чупрене, ок.Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
22	Иван Монов	редник	(3-ти пеши) Бдински полк	с. Манастирище, ок. Оряховска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
23	Иван Николов	редник	(3-ти пеши) Бдински полк, 15-та рота	с. Влахович, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
24	Иван Пешов	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	с. Чичил, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
25	Игнат Тодоров	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
26	Илия Цеков	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
27	Йон Георгиев	редник	3-ти пеши полк	с. Влашка Раковица, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
28	Йон Станков	редник	3-ти пеши полк	с. Върв [Връв], ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник

29	Йон Сурдов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
30	Йончо Стоянов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Ракитница, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
31	Маноил П. Скобелев	фелд-фебел	3-ти пеши полк, 15-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
32	Марин Илиев	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Рабиша, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
33	Марин Предуцов	редник	3-ти пеши полк	с. Ново село, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
34	Марин Станков	редник	3-ти пеши полк	с. Периловец, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
35	Марин Флоров	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Върв [Връв], ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
36	Марко Гергов	редник	3-ти пеши полк	с. Чунгуруз, ок. Видинска (сега Винарово)	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
37	Мико Тодоров	редник	3-ти пеши полк	с. Рабиша, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
38	Мико Цолов	редник	3-ти пеши полк	с. Рабиша, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
39	Мито Ангелов	ефрейтор	3-ти пеши полк	Халваджи, ок. Видинска (сега Майор Узунов)	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
40	Мито Лилов	редник	3-ти пеши полк	с. Грамада, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
41	Мито Маринов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	Медешевци, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
42	Никола Иванов	редник	3-ти пеши полк	с. Чупрене, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
43	Никола Лазов	редник	[2-ри пеши] Струмски полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
44	Никола Маринов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
45	Никола Пешов	редник	3-ти пеши полк	с. Плешивец, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник

46	Никола Стаменов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
47	Нино Ваков	редник	3-ти пеши полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
48	Осман Салиев	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
49	Павел Пешов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Държаница, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
50	Паско Попов	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота	с. Гомотарци, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
51	Паун Владов	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота	с. Гъмзово, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
52	Пеко Йотов	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	с. Шишенци, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
53	Пене	редник	[2-ри пеши] Струмски полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
54	Пене Илиев	редник	[2-ри пеши] Струмски полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
55	Петру Йон	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
56	Петър Иванов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
57	Петър Панков	редник	3-ти пеши полк	Цар Симеоново, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
58	Петър Петков	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	Цар Симеоново, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
59	Петър Цветков	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
60	Първу ЙонI	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
61	Първу Йон II	редник	3-ти пеши полк	с. Ракитница, ок. Кулска [Видинска]	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
62	Раду Колица	редник	3-ти пеши полк	Влашка Раковица, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник

63	Раду Стан	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	Периловец, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
64	Савчо Гергов	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота	с. Гюргич, ок. Белоградчишка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
65	Сали Мустафов	редник	[2-ри пеши] Струмски полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
66	Стан Йолов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
67	Стан Николов	редник	3-ти пеши полк	с. Ясен, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
68	Стан Станков	редник	3-ти пеши полк	с. Делейна, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
69	Стан Маринов Урсоев	редник	3-ти пеши полк, 1-ва рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
70	Станко Бануца	редник	3-ти пеши полк	с. Балей, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
71	Станко Николов	редник	3-ти пеши полк	Чунгуруз, Видинско (сега Винарово)	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
72	Станко Нука	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
73	Станко Йонов Матеев	редник	3-ти пеши полк, 2-ра рота	с. Гъмзово, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
74	Стоян Йонов	редник	3-ти пеши полк	Халваджи, ок.Видинска (сега Майор Узуново)	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
75	Таско Иванов	редник	[2-ри пеши] Струмски полк		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
76	Тачо Иванов	редник	3-ти пеши полк	с. Караманово, ок. Свищовска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
77	Ташко Манолов	редник	[2-ри пеши] Струмски полк,		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
78	Тодор Джурджев	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота	с. Калугер, ок. Белоградчишка (сега Гранитово)	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
79	Тодор Николов	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник

80	Тодор Петров	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Ракитница, ок. Кулска [Видинска]	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
81	Тодор Стоянов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
82	Трифон Кръстев	редник	3-ти пеши полк	с. Липен, ок. Врачанска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
83	Трифон Лазаров	редник	3-ти пеши полк	с. Крета, ок. Никополска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
84	Трифон Христов	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
85	Труца Георгиев	редник	3-ти пеши полк	Ракитница, ок. Кулска [Видинска]	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
86	Флоро Димитров	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	с. Брегово, ок. Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
87	Флоро Николов	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	с. Ориловец, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
88	Цано Цанков	ефрейтор	3-ти пеши полк	с. Бойница, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
89	Цеко Илиев	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота	с. Видбол, ок Видинска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
90	Цеко Ненчов	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	Кула, ок. Кулска	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
91	Цено Николов	редник	3-ти пеши полк, 16-а рота		6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
92	Юсеин Абдиев	редник	3-ти пеши полк, 15-а рота	с. Къкрина, ок. Ловешка	6.11.1885.	Брезник; Погребан в Брезник
93	Яко Мордохай	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник
94	Янчо Велков	редник	3-ти пеши полк, 14-а рота		6.11.1885.	Брезник

СПОМЕНИ ЗА СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885 Г. БИТКАТА НА БЪРДОТО КРАЙ БРЕЗНИК

Вера Георгиева
краевед, гр. Брезник

MEMORIES OF THE SERBO-BULGARIAN WAR OF 1885 THE BATTLE OF BARDOTO NEAR BREZNIK TOWN

Vera Georgieva
Local historian, Breznik town

ABSTRACT

The article contains memories of locals about the bloody battle between Serbs and Bulgarians in the area of Bardoto Hill near the town of Breznik during the Serbo-Bulgarian War of 1885. It tells about the experiences and fears of the people during the war; about the Fraternal Mound, where the dead were originally buried; about the inauguration of the Monument in Breznik in honor of the fallen Bulgarian soldiers who defended the freedom of Bulgaria.

Ключови думи: *спомени, битка край Брезник, Сръбско-българска война 1885 г.*

Keywords: *memories, the battle near the town of Breznik, Serbo-Bulgarian War of 1885*

* * *

Паметта на нашия град Брезник е скътала оскъдни, но ярки спомени за героичните дни по време на братоубийствената битка между сърби и българи на Бърдото през 1885 г. В краткото съобщение излагам онези от тях, които съм събирала при работата си като краевед.

Кръста Жожин, дългогодишен архивар в Общината, разказвал, че в стария архив се е пазела телеграма от Княз Александър Батенберг до командващия военната част в Брезник капитан Кисов. В телеграмата Князът призовавал: „Жертвайте отряда, но спасете България!“ На другия

ден, 06 ноември 1885 г., в града и махала „Пояти“ хората чували гърмежите на Бърдото. Битката се водела в местността Чуряк и на съседния връх Св. Никола. Стари брезничани помнели, че там е имало окопи. По време на боя част от населението в Брезник се изплашило и изкачило височината Гледан, която е северна граница на града. Помни се още, че Божура Бибакова с децата си избягала в брезнишкото село Слаковци, а Тона Гьоргина се скрила с домочадието в циганската махала в къщата на Пана. Във връзка с организиране на въстание той, Пана, направил оръжие и го скрил на тавана на Джавалийската къща. Заедно с мъжа на Тона Гьоргина се заклели, че в случай на провал ще пазят тайната откъде взимат това оръжие.

Не се помни кои брезничани са участвали в тази битка. Знае се само името на Тома Лепоин, който имал медал от Сръбско-българската война 1885 г. Знае се също, че войник, оцелял в битката, с все сила викал от Бърдото: „Е-е-е, е-е-е, брезничанье – жив съм, жив съм!“

В м. Чуряк имало ниви на родовете Джерманови, Пушеви и др. През лятото на 1886 г., когато Евтим Пушев и семейството му обработвали земята си, случайно открили под един камък, до една слива, предсмъртно писъмце от някакъв войник. В писмото войникът молел тези, които намерят писмото, да го изпратят на родителите му и съобщавал адреса им. Пушеви сторили това и родителите пристигнали на въпросното място за поклонение. В нивата са намерени парчета от гранати, разпръснати и по съседните ниви на брезничанина Йоса Джерманов.

Първоначално загиналите български войници в битката на Бърдото били погребани в общ гроб, върху който по-късно били поставени 5–6 каменни кръстове. Братската могила се намирала в м. Чуряк, в нива на брезничанина Йоса Джерманов. Това място е в двора на бившия Пионерски лагер, в непосредствена близост до сградата, малко вляво от две дъбчета. Сега мястото е обрасло в тръни и бурени, но при едно почистване може да се види вдлъбнатина, останала след изваждане и пренасяне на останките на загиналите български войници в града. По-късно тук поникнали самонасадили се дръвчета, „дошли“ от близката борова гора на Горското стопанство. По впечатленията на брезничани частта от нивата, където е била братската могила, по-късно не се е обработвала, защото само при наближаване на мястото, воловете спирали, пръхтели и не искали да орат[1].

* * *

Осемнадесет години след битката на Бърдото признателните брезничани решават да издигнат в града паметник на загиналите в Сръбско-българската война, като положат в основите му тленните им

[1] Вера Георгиева, личен архив.

останки. В летописната книга на стария брезничанин Стоянчо Тодоров Иванов се отбелязва, че „Първият проект е бил паметникът да се направи на Бърдото“. Паметникът е построен при кметуването на Илия Манчов; секретар-бирник бил Стоянчо Иванов (Курта), а касиер на учредения комитет – Йованча Калин (Иван Калев). Със строежа на паметника е свързано и поверието за вграждане на сянка в паметника: „Здравков, който бил шивач по професия, с кола превозвал пясък. Сянката му била вградена в паметника“.

За откриването на паметника е запазен вълнуващият спомен на Евтим Пушев:

„През 1903 г. многоброен народ от Брезник и Брезнишко се беше събрал за тържественото пренасяне на костите на убитите герои. Те бяха сложени в голям квадратен погребален сандък, обвит в черен плат. Той беше носен на ръце и положен в основата на паметника. До него бе поставено шише с олио и свитък от паметна бележка. Море от хора придружаваха свещениците в одежди и младежите, които носеха хоругви. Никога в живота си няма да забравя този тържествен акт, който дълбоко се е вкоренил в моето съзнание“[2]. На 15 юни 1903 г. (по „стар стил“) се е празнувал големият събор на Видовден, който е допринесъл това тържество да остане незабравимо!

Възрастни брезничани помнят как години наред на Архангелова задушница, в началото на месец ноември, на паметника идвали свещеници, военни, граждани и ученици. Свещениците отправяли своите молитви, военните, гражданите и учениците отдавали своята почит пред загиналите с падане на колене. Военната духова музика свирела, декламирали се стихове, пеели се възрожденски песни.

* * *

Годината е 1977. Текстът на задната част на паметника беше повреден и не можеше да се чете. Обзе ме срам и тревога. Аз се свързах с колегата Божидар Пантев и той ми помогна да възстановим текста[3]. Купихме няколко свещи от църквата. Една от тях запалихме и наклонихме пред разрушеното, за да осветим останалото от буквите и думите. Работата беше много трудна, но ние се редувахме – един накланя свещта, а другият разкрива текста. Така с взаимопомощ успяхме да постигнем целта си. Сега буквите са в черна боя и текстът се чете лесно.

* * *

[2] В. Георгиева, личен архив.
[3] Това е спомен на автора В. Георгиева.

Доколкото има информация, телата на загиналите сърби в битката на Бърдото са извозени и погребани в Родината им. Помни се, че в края на битката сръбски войници са пленени и затворени в махала „Пояте“. Някои брезничани, които живеели наблизо, носели на пленниците хляб, за да не умрат от глад. Скоро пленените сърби били освободени.

Запазен е и спомен за един сръбски офицер, който един ден преди битката на Бърдото бил отседнал в дома на брезничанина Найден Сардин. Там той надменно заявил: „Сега сме тука, а утре вечер ще бъдеме в София и там ще пиеме бела кафа“[4]. На следващия ден, 06 ноември 1885 г., в решаващата битка при Сливница българската войска удържала победа над сръбската. Така че, сърбите със своя офицер нито са влезли в София, нито са пили там „бела кафа“.

[4] В. Георгиева, личен архив.

БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ И ВЪЗВРЪЩАНЕТО НА ЮЖНА ДОБРУДЖА ПРЕЗ 1940 г.

Радослав Симеонов
гл. експерт, Министерство на отбраната

THE BULGARIAN ARMY AND THE RETURN OF SOUTH DOBRUJA IN 1940

Radoslav Simeonov
Chief Expert, Ministry of Defense

ABSTRACT

The author traces the preparation of the Bulgarian troops and administration for the return of the South Dobruja region to the state territory of Bulgaria immediately after the signing of the Craiova Treaty (a contract signed in the Romanian city of Craiova on September 7, 1940 between the Kingdom of Bulgaria and the Kingdom of Romania).

Thanks to the support and cooperation of the Bulgarian army, the accession of South Dobruja to the Fatherland was carried out successfully, without serious incidents. This was a brilliant logical ending of the Bulgarian efforts to rectify a historical injustice, such as the seizure of South Dobruja by the Kingdom of Romania in 1913.

Ключови думи: *Южна Добруджа, връщане на територия, Крайовски договор*

Keywords: *South Dobruja, return of territory, Craiova Treaty*

* * *

Ако родната дипломация със своите брилянтни ходове обезпечи мирното възвръщане на Южна Добруджа към Отечеството през есента на 1940 г., то армията е онази институция, която има най-съществен принос за нейното интегриране към държавния организъм. Като една своеобразна историческа парадигма в годините на Първата световна война именно

войската бе призвана да отвоюва земята на Аспарух, заграбена коварно от чуждия окупатор през лятото на 1913 г.

Командваната от генерал Стефан Тошев Трета българска армия не само освободи цяла Добруджа до делтата на р. Дунав, но и сътвори образци от героизъм и храброст, които увенчават и до днес българската бойна слава. В кървавата и героична есен на 1916 г. за нейната свобода положиха кости над 16 хиляди войници и офицери. Признателна Добруджа пази навеки спомена за непобедимата Първа конна дивизия, предвождана от легендарния генерал Колев. Край Тутракан Дунавът ще нашепва за една от най-великите и емблематични битки в световната военна история, а полята край Добрич ще напомнят на поколенията за подвига на врачанци, козлодуйци и приморци, устояли пред десетократно превъзхождащия ги противник в дните на Добричката епопея.

Няма друга област в България, в която така настойчиво и осезаемо да присъства селищната топонимия с военен произход. Днес повече от тридесет селища в областта гордо носят имената на храбри военачалници и воини – от поручици до генерали и от фелдфебели до ефрейтори. Други пък обезсмъртяват имената на полковете и дивизиите, сражавали се тук през Първата световна война (Шуменци, Варненци, Преславци, Търновци, Козлодуйци, Врачанци, Ловчанци, Приморци, Рилци, Бдинци и прочие), а трети – отразяват спомена на местното население от екота на битките – Победа, Свобода, Храброво, Пожарево, Войниково, Плачи дол. Неслучайно в Заповедта на цар Борис III по случай навлизането на българските войски и администрацията в Южна Добруджа на 21 септември 1940 г. се казва: „Не забравяйте, че Добруджа е наша, не само защото бе откъсната от нас. Тя е двойно по-наша, защото бе обляна в българска кръв и пази спомена за беззаветно храбрите наши дивизии при Тутракан и Добрич, и величавите действия на нашата конница навред по Добруджанската равнина“[1].

Колкото и странно да звучи, в съвременната българска историография липсват каквито и да е било монографични проучвания относно приноса на армията като институция за присъединяването на Южна Добруджа. Близостта на това събитие до нашето съвремие предполага наличието на обилен документален и архивен материал, множество журналистически дописки в централни и местни вестници, както и спомени на съвременници. В такъв случай става още по-необяснима липсата на изследвания по темата. Частично този въпрос е разгледан единствено от покойния Людмил Петров в една негова статия, поместена в сборника „Добруджа“, преди повече от тридесет години[2]. Тя носи обаче

[1] Държавен военно-исторически архив – В. Търново (ДВИА), ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 293.

[2] **Петров,** Л. Мероприятията на българската държава в Южна Добруджа през 1940 г. – В:

съвсем логично една известна идеологическа обремененост и разглежда усилията на армията в контекста на цялата държавна машина, без да фокусира специално вниманието към функциите на армейските институции. Настоящото съобщение също няма претенции за пълна изчерпателност на информацията по проблема, а представлява само опит за очертаване на общата рамка за приноса на армейските военачалници и структури за приобщаването на Южна Добруджа и създаване на предпоставки за скорошно нормализиране на обществено-политическия живот в областта през призмата на съвременната ни историопис.

Правителството на Богдан Филов и органите на държавната власт извършват широка и задълбочена превантивна подготовка по операцията за заемане на Южна Добруджа от страна на българските войски и администрация. Особено важна роля за осъществяването на тази мисия имат структурите на Министерството на войната. В първите дни на месец август 1940 г., дори още преди началото на преговорите в Крайова, Дирекцията за гражданска мобилизация депозира в Щаба на войската един обстоен „Доклад относно Южна Добруджа“. В него се прави задълбочен анализ на настъпилите в областта промени по време на румънското господство и се съдържат важни препоръки относно стъпките за нормализиране на обществено-политическия живот след възвръщането на областта към България[3].

Малко по-късно, веднага след стартирането на българо-румънските преговори в Крайова на 21 август 1940 г., Главното командване на армията набелязва план за необходимите в чисто военен аспект мероприятия по заемането и окупацията на областта. В него се уточняват видовете войскови формирования, които предстои да навлязат в Южна Добруджа веднага след подписване на договора с румънците. Войсковата групировка включва сухопътни, кавалерийски и флотски части, като някои от тях се предвижда да бъдат в мирновременен, а други – в мобилизационен състав. Те трябва да бъдат поставени в оперативно подчинение на командващия Трета българска армия генерал-лейтенант Георги Попов, който междувременно участва в преговорите в Крайова като военен съветник. В плана се подчертава, че основната задача на войските е „да се завземе по най-бърз начин територията на Южна Добруджа“, за да се запази животът и имуществото на мирното население, да се избегне създаването на период на безвластие и да се предотвратят всякакви форми на насилие. Като непосредствени обекти за овладяване се посочват населените места, складовете, фабриките, железопътните линии, гарите и телеграфо-

сб. Добруджа, Т. 4, София, 1987, с. 62–75.

[3] Държавен архив – Добрич (ДА–Добрич), ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 1–67.

пощенските станции[4]. Прави впечатление, че в плана се изтъква голямото значение на моралната и нравствената подготовка на личния състав на войските. От командирите се изисква да полагат грижи в това отношение, за да може „с добрия си и стегнат вид, със своята желязна дисциплина, с коректното си братско отношение към добруджанското население нашата окупационна войска да предизвика възторг у това наше изстрадало население“[5]. Изключително важен момент в плана е залегналият в него принцип разпорежданията на командирите на окупационните войски да са задължителни и за гражданските, и за административните власти. По този начин се смята, че ще бъде избегната опцията в областта да се въведе военно положение[6].

На 27 август 1940 г. планът е изпратен в Щаба на Трета армия във Варна, въз основа на който командването издава своя оперативна заповед № 1/566 от 31 август 1940 г. В нея се определя, че задачата на частите от армията е да се изнесат в непосредствена близост до границата с Румъния, а командирите им да проучат посоките на настъпление. Към плана са приложени и някои упътвания, от които личи, че командването възприема изключително сериозно задачата по заемането на територията на Южна Добруджа. То третира предстоящите действия на войските в областта като равносилни на действия при реални бойни условия, защото все още е жив споменът за коварното нахлуване на румънците през 1913 г. Поради това в упътванията ясно се заявява, че частите трябва да се придвижват „с всички мерки по разузнаване и охрана според правилата на нападателния бой“. Ако при придвижването си нашите войски настигнат все още неизтеглили се в уговорения срок румънски части, „същите трябва да се задминават, без да се влиза в спречкване с тях“. Но при каквато и да било евентуална съпротива от тяхна страна те „трябва да бъдат унищожени смело и жестоко, за да не се повторят подобни случаи“. Командването калкулира и извършването на възможни саботажни действия от румънска страна, които да попречат или осуетят ритмичното заемане на територията на областта. Затова в упътванията се подчертава, че при поява на „размирни елементи, целящи да внесат смут в окупираната територия или тормоз над мирното население“, мерките спрямо тях да бъдат още по-строги, като тия елементи бъдат унищожавани напълно[7]. Един бегъл анализ на всички тези предварителни разчети сочи, че българското Главно командване е проявило далновидност и предвидливост при операцията за окупирането на областта и към момента на подписването на Крайовския договор то

[4] ДВИА, ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 11.
[5] Пак там, л. 13.
[6] Пак там, л. 18.
[7] Пак там, л. 162.

вече напълно има готовността да започне операцията по реокупирането ѝ.

Непосредствената подготовка за навлизането на частите на Трета българска армия в Южна Добруджа започва веднага след подписването на Крайовския договор. На 10 септември 1940 г. правителството решава новоприсъединената територия да бъде обособена в самостоятелна административна единица с център Добрич, начело на която стои генерал-управител. Този пост е поверен на генерал Георги Попов (1887 – 1953), в чиито ръце е делегирано ръководството и координацията на цялостната дейност по възстановяване на обществено-икономическия и културен живот в областта. На същото заседание от 10 септември са одобрени съставите на различните комисии и подкомисии, предвидени по клаузите на Крайовския договор. Дейността на комисиите би трябвало да започне на 15 септември и да приключи на 1 октомври 1940 г. През следващите месеци висшето военно командване и войската ще продължават да играят съществена роля за нормалното функциониране на държавните институции в областта. Десетки висши офицери са привлечени на високи постове в различните комисии по прилагането на Крайовския договор. Така например председател на осемчленната Комисия по определяне трасето на новата българо-румънска граница е полк. Трифон Трифонов. Една от най-важните комисии е тази по приемане и опазване на територията. От българска страна тя се оглавява от генерал-майор Атанас Жилков (1888 – 1957). Към нея са аташирани още четири подкомисии, които трябва да приемат отстъпените от румънците територии в Южна Добруджа, както и да изготвят сведения за състоянието на приетите държавни имоти[8].

От своя страна, Началник-щаба на армията генерал-лейтенант Никола Хаджипетков със своя заповед от 11 септември 1940 г. нарежда съединенията и частите от „добруджанската групировка" да заемат изходно положение до вечерта на 17 септември, а времето от 18 до 20 септември да бъде оползотворено за почистване на облеклото и снаряжението. Преминаването на българо-румънската граница се предвижда да стане точно в 9 ч. сутринта на 21 септември, така както е регламентирано в текста на самия договор[9]. Това историческо събитие трябва да бъде отбелязано по един максимално тържествен начин. Командирите на съответните войскови части са задължени да произнесат пред личния състав кратко слово за предстоящите събития, което да съвпадне със символичното разрушаване на поне една гранична пирамида в района на дислокацията

[8] **Панайотов,** Г. Основни аспекти на приложението на Крайовския договор (1940 – 1944). – В: 50 години от възвръщането на Южна Добруджа. Сборник с изследвания. Силистра, 1990, с. 128–129.

[9] **Петров**, Л. Мероприятията на българската... с. 64.

на съответната част. Подразделенията трябва да прекосят граничната бразда с вик „Ура“, след което да формират колони за настъпление към вътрешността на областта. Войниците трябва да са в лятна бойна форма и да са снабдени с по 60 патрона за карабина[10].

Въз основа на тази заповед командващият Трета армия генерал Попов издава на 12 септември 1940 г. своя оперативна заповед № 2/604, с която разпорежда частите от армията да навлязат в Южна Добруджа. С нея окончателно е утвърден и съставът на „добруджанската групировка“. Прави впечатление, че в сравнение с месец август сега той е доста по-разширен. Целта в случая е не само добруджанското население да бъде впечатлено и респектирано от мощта на въоръжените сили, но и те да бъдат използвани за оказване на помощ в различни сектори на обществения живот. Освен частите на 4-та пехотна Преславска дивизия, някои от които са попълнени до 50% от военновременния си състав – 19-ти, 31-ви и 46-ти пехотни полкове, 4-та дивизионна картечна дружина, в състава на групировката са включени 3-та пехотна Балканска дивизия (с 11-ти, 24-ти и 29-ти пехотни полкове, 3-та дивизионна картечна дружина, 6-ти дивизионен артилерийски полк, 14-ти и 15-ти гранични участъци); 2-ра бърза дивизия (с 4-ти и 6-ти конни полкове, 2-ри преносим полк, 2-ро конно артилерийско отделение); 3-та конна бригада, включваща 8-ми и 10-ти конни полкове; 3-ти инженерен полк, 3-то армейско товарно отделение и др.[11]. В подчинение на командира на Трета армия влизат и флотски части, които ще трябва да заемат бреговата линия от Добруджанското крайбрежие, заключена между с. Екрене (дн. с. Кранево, Балчишко) и новата гранична линия с Румъния. Едновременно с това към групировката е придаден един въздушен орляк (ескадрила) с три ята – разузнавателно, изтребително и бомбардировъчно, с общо 18 самолета, които до 17 септември ще трябва да бъдат дислоцирани на летище Шумен[12].

На 19 септември 1940 г. варненската общественост възторжено изпраща първите български военни части за Добруджа. Началото на военния поход е ознаменувано с прелитането на ято от 15 самолета в 8 ч. сутринта, които описват няколко кръга над града. На специално изградена трибуна пред катедралния храм кметът на града инж. Янко Мустаков, генерал Георги Попов и началникът на флота контраадмирал Асен Тошев поздравяват войнишките редици. Най-голям възторг и овации сред варненци обаче предизвиква дефилето на конницата по една от централните градски улици „Владислав“, което събужда спомена за подвизите на конната ди-

[10] ДВИА, ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 162.
[11] ДВИА, ф. 740, оп. 1, а.е. 36, л. 145.
[12] ДВИА, ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 166.

визия по добруджанските полета[13].

В утрото на 21 септември 1940 г. българската войска, съгласно предварително разработения и утвърден план, навлиза в Южна Добруджа по протежение на цялата 200-километрова граница. Областта е разделена на четири зони, които поетапно трябва да бъдат окупирани за период от десет дни. Всяка зона е дълга около 15 км и широка около 220 км. До вечерта на 24 септември се предвижда войските да достигнат до първата демаркационна линия Балчик – Добрич, на 27 септември те би трябвало да са вече на рубежа с. Тюленово, Шабленско – с. Малък Преславец, Тутраканско, а на 30 септември да са заели линията Крапец – Генерал Тошево – Сребърна. На 1 октомври те трябва да достигнат новата гранична линия и същевременно с това веднага да поемат охраната ѝ[14].

Навлизането на българските войски в Южна Добруджа се осъществява напълно според изготвения план без почти никакви инциденти. То протича като една образцова военна операция при съблюдаване на строг ред и дисциплина. В ранното утро на 21 септември 1940 г., гвардейският конен полк, придружен от конна батарея и една преносима пехотна рота, потегля по шосето от Русе към Тутракан. Точно в 9 ч. на граничния камък между двете държави, в присъствието на много жители от околните села Нова Черна, Сяново и Старо село, се извършва символичното предаване и приемане на Южна Добруджа между военния министър ген. Теодоси Даскалов и румънския му колега ген. Замфиреску. Девойки, облечени в традиционни добруджански носии, обсипват с цветя официалните лица и войниците, които с мощно „Ура“ пресичат заличената граница. Челната колона стига до центъра на Тутракан към 16 ч. и 45 мин., където е изградена голяма арка, обсипана с цветя. Хилядно множество – тутраканци и жители от близките села, изпълва градските улици. Временният кмет на града Христо Марков посреща ген. Даскалов и войската с хляб и сол, и с трогателна приветствена реч. От името на тутраканци благодарствено слово произнася адвокатът Атанас Любенов[15].

Същия ден е предвидено да бъдат посрещнати българските войски и в Балчик. Специално за това е сформиран Морски окупационен отряд, който, натоварен на кораба „Бургас“, тържествено е изпратен в 11 ч. от варненското пристанище под звуците на химна „О, Добруджански край“. При прехода до Балчик корабът е ескортиран от прославените торпедоносци „Смели“, „Храбри“ и „Строги“, а на борда му се намират контраадмирал Тошев и капитан II ранг Цицелков – началник на Морска

[13] **Кулиш**, С. Варна, варненци и връщането на Южна Добруджа към България през 1940 г. // *Времена*, бр. 17, декември 2019, с. 144.
[14] ДВИА, ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 301
[15] **История на Тутракан** (1878–1944). Т. 2, Силистра, 2010, с. 490.

учебна база – Варна. Към 14 ч. Морският отряд навлиза в балчишкото пристанище, посрещнат тържествено от гражданството[16]. Всички в колоната – от началника на флота контраадмирал Тошев до последния моряк, са обкичени с цветя и кърпи, везани с красиви добруджански шевици. По същото време в града стъпват още сухопътни части от 8-ми пехотен Приморски полк, предвождани от ген. Георги Попов[17].

На 25 септември 1940 г. българските войски навлизат във втора зона, където се намира главният град на областта Добрич. Към града се насочват кавалерийски, пехотни и механизирани части. Жителите му посрещат възторжено своите освободители с веещи се национални трибагреници, цветя и плакати. Изработени са 5 хиляди кърпички с лика на воеводата Стефан Караджа, считан за патрон на добруджанското освободително движение, предназначени за закичване на войниците. Целият град е застлан с килими и домашно тъкани черги, по които трябва да премине войската. Населението се стича от двете страни на главната улица, образувайки дълъг с километри шпалир. Препълнен с множество хора е и храмът „Св. Георги“, където свещеници отслужват празничен молебен. Навсякъде звучи химнът „О, Добруджански край“. Мнозина от по-възрастните мъже и жени са просълзени от обзелите ги радостни емоции. Войските са посрещнати от д-р Божидар Янакиев – избран за представител на гражданството, и новоназначения кмет на града Кирил Старцев. Официалните лица заемат местата си на предварително подготвената и украсена с трибагреници и портрети на герои трибуна. Сред тях са ген. Георги Попов, военните аташета на Италия и Германия, съпругата на Й. Йовков – Деспина, поетесите Дора Габе и Елисавета Багряна, сложили на главите си войнишки кепета. Междувременно същия ден Морският окупационен отряд дебаркира в Каварна, за да оповести влизането на българските административни власти в другия голям добруджански черноморски град[18].

Единственото изключение, при което се налага твърдата намеса на войската, датира от 28 септември 1940 г. Тогава командирът на 31-ви пехотен полк докладва на ген. Георги Попов, че откъм румънската зона се чува артилерийска стрелба, а изплашените жители на с. Кара Омур (дн. Смилец, Силистренско) искат помощ срещу безчинстващите в района цинцарски банди. Без минута колебание генералът издава заповед да се вземат необходимите мерки за защита на българското население[19].

---

[16] **Кулиш,** С. Варна, варненци и връщането на... с. 145.
[17] ДВИА, ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 161.
[18] **Симеонов,** Р. Не е радост, не е тържество, а нещо по-друго – освобождение. // *Българска армия*, бр. 38/24078, 18.09.2020.
[19] ДВИА, ф. 740, оп. 5, а.е. 392, л. 265–266.

Навсякъде частите от Трета българска армия са посрещнати с неописуема радост и възторг от местното население. По площадите се вият кръшни български хора, възрастните хора целуват дулата на оръдията, а войниците и офицерите се придвижват по килими от цветя, закичени с домашно тъкани кърпи. За местното добруджанско население войската се превръща в първия визуален символ на българската държавност.

На 1 октомври 1940 г. българските войски преминават последната демаркационна линия и навлизат в четвърта окупационна зона, чийто краен пункт е гр. Силистра. Своеобразна финална кулминация на този поход е тържественото им посрещане в града, подготвено от временен Граждански комитет начело с адвоката Георги Карагеоргиев. Улиците са празнично украсени и озвучени от патриотични маршове. По всички прозорци на обществените сгради и по домовете на гражданите гордо се развява националният трибагреник. Около 15 ч. на 1 октомври освободителните войски достигат до центъра на града, където е издигната импозантна и пищно украсена арка. Там те са приветствани от временния кмет на Силистра Петър Иванчев и учителя Христо Андреев, член на местния Граждански комитет. Златният фонд на Българското национално радио е съхранил изречените в отговор развълнувани слова на генерал Георги Попов: „Стъпвам върху веригите на робството, за да възвестя свободата на град Силистра!“ В този момент хористи от музикалното дружество „Седянка“ запяват добруджанския марш, а девойки, облечени в красиви национални носии, символично разкъсват веригите на робството[20].

През следващите месеци висшето военно командване и войската продължават да играят съществена роля за нормалното функциониране на държавните институции в областта. Армията и нейните структури са използвани и в операцията по преселването на севернодобруджанските бежанци, която започва при изключително неблагоприятни климатични условия в началото на ноември 1940 г. и продължава до средата на м. декември. Освен че, 7 хиляди трудовaци са ангажирани със събирането на реколтата, военни подразделения участват в превоза и пренасянето на покъщнината на бежанците. Армейски части се използват за подобряване на транспортната инфраструктура на областта – разширяване на жп линии, ремонти на шосета, изграждане на мостове и пр.

За кратко време самата Южна Добруджа е включена във военно-административното деление на страната и там започва дислокация на различни военни части. На територията ѝ се създават няколко гранични участъци, а с царски указ от 23 октомври 1940 г. са сформирани два

[20] **Радев**, В. Посрещането на българските власти и войски в Силистра през есента на 1940 г. – В: 50 години от възвръщането на Южна Добруджа. Сборник с изследвания. Силистра, 1990, с. 121–122.

пехотни полка – 31-ви пехотен полк в Силистра и 46-ти пехотен полк в Добрич, където към средата на ноември е разквартируван допълнително и 8-ми конен полк[21]. В областта се създават подразделения на морските и въздушните войски. Успоредно с това започва прилагането на комплекс от мероприятия, имащи за цел началното военно обучение на южнодобруджанското население. Така например всички мъже, родени между 1905 и 1918 г. са повикани на 75- дневно казармено обучение[22]. Ритмично протича и военно-мобилизационната дейност. Общинските власти трябва да изготвят до края на ноември наборните списъци на добруджанците, родени през 1920 г., които предстои да отбият редовната си военна служба. Създадени са и две военни окръжия – 46-то (включващо Добричка, Генералтошевска и Балчишка околии) и 31-во (в състава на което влизат Силистренска, Тутраканска, Дуловска и Тервелска околии)[23].

С основание може да се твърди, че благодарение на подкрепата и участието на армията присъединяването на Южна Добруджа към Отечеството се извършва успешно и благоприятно, напълно според предварителните планове и разчети на правителството, без какви-то и да е било сериозни инциденти и катаклизми. Това е един блестящ логичен завършек от усилията на държава и народ за поправянето на една историческа несправедливост, каквато представлява заграбването на Южна Добруджа през 1913 г.

[21] А–Добрич, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 13а, л. 27.
[22] ДА–Добрич, ф. 151 К, оп. 1, а.е. 20, л. 381.
[23] ДА–Добрич, ф. 171 К, оп. 1, а.е. 1, л. 156.

ОТ КАВКАЗ ДО КАЛКАС – **394-та СТРЕЛКОВА КРИВОРОЖКА** *ЧЕРВЕНОЗНАМЕННА ДИВИЗИЯ В ПЕРНИШКО*

Николай Сивков
Регионален исторически музей – Перник

FROM CAUCASUS TO KALKAS –THE DEPLOYMENT OF THE 394TH INFANTRY DIVISION OF KRIVOY ROG,HONORED WITH THE ORDER OF THE RED BANNER, IN THE PERNIK REGION

Nikolay Sivkov
Regional History Museum – Pernik

ABSTRACT

During World War II, from November 1944 to July 1945, the Soviet 394th Infantry Division (34th Infantry Corps, 37th Army, Third Ukrainian Front) was deployed in the Pernik region.

The battle route of the division began in July 1941 during the defense of Caucasus against the German invaders. It participated in the liberation of the southern territories of the Soviet Union and eastern Romania. In the second half of September 1944, after a popular armed uprising in Bulgaria, the division was sent to Sofia to prevent attacks by the German troops against the capital from the west. During the execution of this combat mission, it was stationedin the area of the cities of Pernik and Radomir, where friendly relations were established between the Soviet officers and soldiers and the local population.

Ключови думи*: Втора световна война, България, Перник, 1944 година, съветска 394 стрелкова дивизия, 37 отделна армия*

Key words*: World War II, Bulgaria, Pernik, 1944, Soviet 394th Infantry Division, 37th Army*

* * *

Втората световна война в историята на Пернишкия край се свързва наред с активното антифашистко партизанско движение и с пребиваването на нейна територия на съветска 394-та стрелкова Криворожка Червенознаменна дивизия (СКЧД) от състава на 34-ти стрелкови корпус (СК) на 37-ма отделна армия (от Трети Украински фронт). Тя се дислоцира през ноември 1944 г. в района на градовете Перник, Радомир и село Батановци със задача да охранява южните подстъпи към столицата София от възможно нападение на немски войски, намиращи се по това време в Гърция и Югославия[1].

Дивизията идва на Балканите от далечен Кавказ, освобождавайки в продължение на три дълги и тежки години територията на Съветския съюз от немските окупатори и Европа от нацизма. Тя се формира през юли – август 1941 г. в района на град Гурджаани (Грузинска ССР, област Кахетия) и се състои от три стрелкови полка (808-ми СП, 810-ти СП, 815-ти СП), артилерийски полк (965-ти АП), отделен зенитен дивизион, инженерен батальон, свързочен батальон, медико-санитарен батальон и други подразделения[2]. Първият командир на съединението е полковник В. С. Дзабахидзе. През ноември 1941 г. то се включва в състава на 47-ма армия, а от януари 1942 г. минава към 46-та армия на Задкавказкия фронт и се дислоцира на черноморското крайбрежие в Абхазия[3].

През лятото на 1942 г. съгласно директива № 45 от 23.07.1942 г. на А. Хитлер германското главно командване разделя групата армии „Юг“ на части „А“ и „Б“, като насочва група армии „Б“ към Сталинград, а група армии „А“– в южна посока, със задача да превземат Северен Кавказ, Източното Черноморие и най-вече да овладеят петролните находища край Майкоп, Грозни и Баку[4]. В битката за Кавказ военните действия се

---

[1] Сведенията за престоя на съветска 394-та стрелкова дивизия от 37-ма отделна армия в Пернишко са от архивни материали от фонда на Регионален исторически музей – Перник (РИМ–Перник) и Държавен архив – Перник (ОДА–Перник): снимки, документи и спомени на бивши бойци от съединението. Бойният път на дивизията може да се проследи в материали на Централния архив на Министерството на отбраната на Руската федерация (ЦАМО РФ), свързани с Втората световна война, открити за свободен достъп в интернет пространството: електронни информационни проекти „Память народа“ (https://pamyat-naroda.ru) и „Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.“ (http://podvignaroda.mil.ru).

[2] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 1**;** Дислокация на дивизията на 26.07.1941 г. ЦАМО РФ, ф. 209, оп. 1089, д. 30.

[3] Дислокация на дивизията на14.01.1942 г. ЦАМО РФ, ф. 216, оп. 1142, д. 74.

[4] За значението на Кавказ за нацистите говори изказването на Адолф Хитлер от 1 юни 1942 г.: „Моята основна мисъл е да заемем областта Кавказ, като разбием изцяло руските сили. […] Ако не получа петрола на Майкоп и Грозни, аз трябва да ликвидирам войната […]“. Цитат по: **Гречко**, А.А. Битва за Кавказ. 2 изд. Москва, 1969, с. 239.

разгръщат по високите планински проходи през Главния кавказки хребет.

Срещу немската 17-та пехотна армия, състояща се от елитни планински пехотни дивизии, две от които са набрани изключително от австрийски и немски алпинисти[5], се сражават наскоро сформирани, слабо обучени и недостатъчно добре екипирани за условията на планината части на 46-та армия.

Полковете на 394-та стрелкова дивизия, оглавявана през септември 1942 – февруари 1943 г. от полковник П. И. Белехов[6], отбраняват три от основните планински проходи, които имат важно стратегическо значение[7]. 815-ти СП геройски защитава Клухорски проход, 810-ти СП – Марухски проход, а 808-ми СП – прохода Санчар[8].

Отбраната на Кавказ, документално и образно описана в книгата на А. Гнеушев и А. Попутко „Тайната на Марухския ледник“[9], продължава от юли 1942 г. до януари 1943 г. Ожесточените боеве на проходите на Главния Кавказки хребет до голяма степен решават съдбата на Задкавказкия фронт и на целия Кавказ. В мемоарите си маршал А. А. Гречко – пряк участник в тези драматични събития като командващ 12-та и 18-та армии, отбелязва, че „сражението за Кавказ не може да се разглежда изолирано от Сталинградската битка, която оказва изключително влияние на хода на борбата за Кавказ. От своя страна събитията на Кавказ също повлияват доста благотворно на действията на съветските войски в Сталинград“, както и за прелома на хода на Втората световна война[10].

В началото на 1943 г. дивизията в състава на 56-та армия на Югозападния фронт[11] участва в Краснодарската настъпателна операция (февруари – март) и освобождава от немските окупатори южноруските (кубански) земи[12]. През август същата година в хода на Донбаската стратегическа операция (отново в състава на 46-та армия) тя води тежки кръвопролитни боеве на територията на Луганска и Харковска области, успява да сломи съпротивата на врага и го преследва до река Днепър[13].

През 1944 г. 394-та СД в състава на 34-ти стрелкови корпус (СК)

---

[5] **Мощанский**, И.Б. Оборона Кавказа. Великое отступление. 25 июля – 31 декабря 1942 года. Москва, 2010.

[6] **Цапаев**, Д.А и др. Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. **Том III:** Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымских, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий. (Абакумов – Зюванов). Москва, 2014, с. 201.

[7] ЦАМО РФ, ф. 7469, оп. 109575, д. 7, л. 1–43.

[8] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 1–3.

[9] **Гнеушев,** А., **Попутько**, А. Тайна Марухского ледника. Москва, 1966.

[10] **Гречко**, А.А. Битва за Кавказ. 2 изд., Москва, 1969, с. 457.

[11] От 20.10.1943 г. „Югозападен фронт“ е преименуван в „Трети Украински фронт“.

[12] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 4.

[13] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 6.

освобождава окупираното от врага Левобрежие на Украйна (земите на запад от р. Днепър), участвайки в няколко настъпателни операции в състава на Трети Украински фронт.

В хода на Никополско-Криворожката стратегическа операция (февруари 1944 г.) при освобождаването на град Кривой рог и територията на криворожките рудници бойците на дивизията проявяват изключителен героизъм и мъжество и за няколко дни с много дадени жертви сломяват ожесточената съпротива на немските войски; едни от първите навлизат в крайните квартали на града, улица по улица овладяват центъра и на 22 февруари вдигат победоносно знамето на 810-ти СП над сградата на Градския съвет[14]. Заедно с още 20 военни части и съединения, освободили от тригодишна окупация този важен промишлен център, 394-та стрелкова дивизия получава почетното наименование „Криворожка“[15]. Нейното название е изписано наред с другите освободители върху величествения монумент „Победа“ в центъра на Кривой рог[16].

Настъпателният порив на дивизията продължава и при последвалата „Березнеговато-Снигиревска операция“ (март 1944 г.). Преследвайки отстъпващия противник, на 19 март 1944 г. тя в движение форсира река Южен Буг, създава плацдарм на десния ѝ бряг и спомага за преминаването през тази водна преграда на други настъпващи части[17]. За този подвиг Върховното главно командване награждава съединението с боеви орден „Червено знаме“[18] и пълното му наименование става „394-та стрелкова Криворожка Червенознаменна дивизия“ (СКЧД).

В „Одеската операция“ (март – април 1944 г.) дивизията, движеща се по северния фланг на фронта на настъплението, на 11 април достига река Днестър, форсира я и създава плацдарм в района на селищата Раскаеци и Пуркари (Молдовска ССР)[19]. След три месеца отбранителни сражения на този плацдарм тя тръгва отново напред, освобождавайки от окупаторите педя по педя територията на Одеска област и Молдова.

През август 1944 г. частите на дивизията се включват в Яш-Кишиневската настъпателна операция. На 22 август в района на селището Плахтиевка (Одеска област) те разгромяват групировка на противника, включваща няколко румънски и немски дивизии, и в бърз стремителен

---

[14] ЦАМО РФ, ф. 7469, оп. 109575, д. 11, л. 14.
[15] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 7.
[16] **Суворов**, Р.Н. Грозные версты. Днепропетровщина 1941 – 1944 г. Днепропетровск, 1985, с. 66, 125.
[17] **Тимофеев**, В. Форсирование 808-м стрелковым полком реки Южный Буг в районе Троицкое **(18** – 20 марта 1944 г.) // Военно-исторический журнал, №3, 1980, с. 35**;** **Мощанский**, И.Б. Освобождение Правобережной Украины. Москва, 2011, с. 240 – 251.
[18] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 7, 8.
[19] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 7.

марш за девет дни с боеве прекосяват Източна Румъния, като на 1 септември се озовават и заемат позиции на румънско-българската граница по линията Остров – Гърлица – Кранова – Таполуй[20].

След като Румъния излиза от състояние на война със Съветския съюз, в резултат на смяната на властта в страната (23.08.1944 г.), немските войски са принудени да отстъпват на запад в посока към Югославия, включително и през територията на България. Българското правителство на Иван Багрянов обявява неутралитет на България във войната между Германия и Съветския съюз, официално се обявява за разоръжаване и интерниране на немските военни части, намиращи се на нейна територия, но в действителност се стреми да избегне конфронтация с тях[21]. Едновременно с това се осъществяват контакти с правителствата на Англия и САЩ, за възможна окупация на България от англо-американски и турски войски[22]. По тази причина на 5 септември 1944 г. Съветският съюз обявява война на България, за да пристъпи към активна ликвидация на немските войски на нейна територия[23]. В заповед № 185 от 9 септември 1944 г. на Върховния главнокомандващ маршал И. В. Сталин до командващия Трети Украински фронт армейски генерал Ф. И. Толбухин се казва, че „операциите на нашите войски в България започнаха, защото българското правителство не искаше да скъса своите отношения с Германия и даваше приют на немски въоръжени сили на територията на България“[24].

На 8 септември 1944 г. три армии на Трети Украински фронт (46А, 57А, 37А) пресичат румънско-българската граница в Добруджа и се насочват към градовете Варна, Шумен, Разград и Русе. Без да има „съприкосновение с противника“[25], настъплението на съветските войски продължава до 10 септември.

На 9 септември 1944 г. в София пада правителството на Константин Муравиев и на власт идва правителство на Отечествения фронт начело с Кимон Георгиев. В тази връзка „с приемането от страна на българско-

---

[20] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 8**;** „Приказ частям 394 стрелковой Криворожской Краснознаменной дивизии № 3/ 20.09.1944“. Ръкопис. ЦАМО РФ, ф. 902, оп. 1, д. 98, л. 349.

[21] **Золотарев,** В. А. (Ред. кол.). Българо-съветски политически и военни отношения 1941 – 1947**:** статии и документи. София, 1999, с. 190.

[22] **Исраэлян,** В. Л. Дипломатия в годы войны (1941 – 1945). Москва, 1985, с. 280 – 282.

[23] „Поради отказа от изпълнение на това искане [да се скъсат отношенията с Германия – б.м.] Съветското правителство на 5 септември1944 г. е принудено да обяви война на българското правителство, като се посочва, че фактически то води война против Съветския съюз още от 1941 година“ **(Исраэлян,** В.Л. Дипломатия в годы войны…, с. 281).

[24] **Приказы Верховного Главнокомандующего** в период Великой Отечественной войны Советского Союза. Москва, 1975, с. 234.

[25] Донесение на щаба на 34-ти СК до командващия 57-ма армия № 04140/ 12.09.1944 г. ЦАМО РФ, ф. 413, оп. 10372, д. 594, л. 62.

то правителство на условията за примирие, предявени от правителството на Съветския съюз, и обявяването на война от страна на България на Германия Червената армия на 9.9.1944 г. прекратява военните действия срещу България…“[26]. На 9 септември 1944 г. по указание на Държавния комитет по отбраната на СССР настъплението на съветските войски в България е спряно. Войната приключва без нито един изстрел[27].

По време на тази скоротечна „война“ 394-та СКЧД действа „на фронтово подчинение“ в състава на 57-ма армия. Подвижните отряди на 810-ти СП и 815-ти СП се движат в първия ешелон на настъпващите войски[28], 808-ми СП тръгва на 9 септември във втория ешелон[29]. Към 10 септември частите на дивизията спират движението си и „извършват инженерни работи на заеманите позиции“[30] северно от Търговище и Шумен: 808-ми СП – край селата Пресяк и Буйново, 810-ти СП – до с. Твърдинци, 815-ти СП – до с. Макариополско. Щабът на дивизията се разполага в с. Звегор[31].

В боевия дневник на 57-ма армия за 11 септември 1944 г. е записано: „Войските на армията през изтеклото денонощие завършиха дислокацията в посочените райони. Съприкосновение с противника нямаше. Българското население посрещна частите на Червената армия като бяха поставени арки, украсени с червени флагове и цветя. Върху арките имаше приветствени лозунги…“[32]. Полковник А. П. Павлов – бивш командир на разузнавателно отделение от 455-та отделна рота към 394-та СКЧД, след войната в спомените си описва настроенията на съветските бойци, стъпили на българска земя, така: „След толкова боеве, пожарища, смърт и мъка България бе първата страна, която ни посрещна ласкаво като майка […] Бяхме далече от нашата родина, но се чувствахме като у дома си…“[33].

При среща на българска делегация с армейски генерал Ф. И. Толбухин членът на Политбюро на ЦК на БРП (к) Димитър Ганев заявява: „Сега немците концентрират войските си северозападно от София. Във връзка с това ни е крайно необходима вашата помощ…“[34]. Върховното главно командване на съветските войски издава заповед от 13.09.1944 г. „един

[26] ЦАМО РФ, ф. 413, оп. 10372, д. 392, л. 9.
[27] **Кузнецов,** Н. Г. Курсом к победе. Москва, 1987, с. 396.
[28] ЦАМО РФ, ф. 413, оп. 10372, д. 435, л. 5.
[29] „Полкът [808 СП – б.м.] по заповед на щаба на дивизията сутринта на 9.09.1944 г. премина границата на България и извърши преход…“ ЦАМО РФ, ф. 7467, оп. 102827, д. 2, л. 183
[30] ЦАМО РФ, ф. 902, оп. 0000001, д. 0344, л. 173.
[31] Дислокация на 394-та СКЧД на 12.09.1944 г. ЦАМО РФ, ф. 243, оп. 2900, д. 1301; ЦАМО РФ, ф. 7467, оп. 102827, д. 2, л. 184
[32] ЦАМО РФ, ф. 413, оп. 10372, д. 435, л. 6 – 7.
[33] **Лалов**, И., **Костадинова,** М. (съст.). От Волга до Балкана. Спомени. София, 1977, с. 356.
[34] **История на Втората световна война. 1939 – 1945.** Т. 9. София, 1980, с. 142.

стрелкови корпус веднага да се изпрати в района на София за подсилване на българските войски“[35]. На следващия ден, 14 септември, частите на 34-ти стрелкови корпус[36] (259, 354, 394 стрелкови дивизии) с комбиниран марш (с автомобилен и железопътен транспорт) спешно се прехвърлят към столицата със задача да я прикриват от нападение на немски войски, намиращи се в района на Ниш и Бяла паланка.

Пътят на 394-та СКЧД минава през Търговище – Търново – Севлиево – Ботевград (Орхание). На 18 септември тя стига до София и се установява на лагер край селата Костинброд (808-ми СП)[37], Доброславци (810-ти СП) и Мрамор (815-ти СП)[38].

След един месец престой в този район на 10 октомври 1944 г. съединението получава заповед да се премести непосредствено до югославската граница, по линията Цариброд – Калотина. 808-ми СП и 956-ти АП заемат позиции до село Връдловци, 810-ти СП – до село Чепърлинци, 815-ти СП – до село Липинци, 165-ти ОИПТД – до село Беренде, щабът на дивизията квартирува в с. Калотина[39]. Междувременно от 6 ноември 1944 г. 34-ти СК преминава в подчинение на 37-ма армия[40], преименувана от януари 1945 г. в 37-ма отделна армия[41].

След успешните Нишка (15.10.1944) и Белградска (28.09 – 20.10.1944) настъпателни операции на съветските войски, с участието на Първа и Втора български армии,[42] през месец ноември 394-та СКЧД се връща в района на София и се настанява в казарми югозападно от столицата[43]. Тя наброява 6940 бойци, в това число 795 офицери[44]. Съединението, оглавявано от командира полковник Иля Самсонович Титов[45], и началника

---

[35] ЦАМО РФ, ф. 96–А, оп. 2011, д. 34, л. 155.

[36] Командир на 34-ти стрелкови корпус е генерал-майор Иван Степанович Кособуцки (1895 – 1974).

[37] ЦАМО РФ, ф. 7467, оп. 102827, д. 2, л. 184.

[38] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 9.

[39] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 12.

[40] Командир на 37-ма армия е генерал-полковник Сергей Семьонович Бирюзов (1904 – 1964).

[41] ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 297, л. 13.

[42] **История на Втората световна война 1939-1945,** Т. 9. София, 1980, с. 143.

[43] ЦАМО РФ, ф. 7467, оп. 102827, д. 2.

[44] „Ведомость боевового состава стрелковых соединений 37 армии по состоянию на 28.11.1944 г.“ Ръкопис. ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 297, л. 54.

[45] Полковник Иля Самсонович Титов (1902 – 1984) е бивш командир на 810-ти СП**;** на 12.09.1944 г. става заместник-командир на 394-та СКЧД**;** на 10.11.1944 г. е назначен за изпълняващ длъжността командир на дивизията**;** на 19.04.1945 г. официално заема тази длъжност. След войната командва съединението до разформирането му на 1.10.1945 г. **Цапаев,** Д.А и др. Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. **Том V:** Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымских, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий.

на щаба подполковник Андрей Иванович Кузичев, включва три стрелкови полка (808-ми СП – с командир подполковник Н. Т. Смирнов, 810-ти СП – с командир подполковник А. В. Промски, 815-ти СП – с командир подполковник Г. Соколовски), 956-ти артилерийски полк – с командир подполковник А. М. Долгов, 165-ти отделен изстребителен противотанков дивизион и други подразделения[46].

Съгласно споразумението за примирие от 28 септември 1944 г. между съветското правителство и българското правителство на Отечествения фронт България се задължава да оказва всестранна помощ на съюзното (съветското) главно командване при възникнали от военната обстановка нужди. Същевременно с решение на командването на Трети украински фронт и на Министерството на войната на България „се забранява безусловно на българските административни и военни власти да отпускат припаси и материали на съветските войски без наряд от Главното интендантство, към което съветското военно интендантство ще отправя своите искания в рамките на споразумението между съветското командване и българското правителство…“[47].

Усилията на местните отечественофронтовски власти в Пернишко се насочват към създаване на необходими условия за ползотворно пребиваване на съветската 394-та стрелкова дивизия в района. В Перник се формира комисия със задача да оказва необходимата помощ, а и да съдейства за установяване на добри отношения между руските войници и населението. Нейни членове са Емилия Живкова, Владо Станков, Ненчо Асенов, Максим Тодоров и други. В тази насока действа ОК на РМС[48] и Комитетът на демократичната младеж в Перник, чийто секретар от ноември 1944 г. е бившата партизанка на Радомирския партизански отряд Роза Йорданова Костова[49].

На местните власти е заповядано да се подготвят за пристигането на съветските военни части. Брезнишкият околийски управител Кр. Ив. Мутафов, например, издава нареждане да се окичат с червени и национални знамена, зеленина и цветя всички обществени учреждения и частни домове, „да се приготви всичко за радушно и възторжено посрещане на

(Пивоваров — Яцун). Москва, 2014, с. 630 – 632.

[46]455-та разузнавателна рота, 674-ти сапьорен батальон, 844-ти отделен свързочен батальон, 478-ми медико-санитарен батальон, 471-ва отделна рота по химзащита, 508-ма автотранспортна рота, 243-та полева пекарна, 818-ти дивизионен ветеринарен лазарет.

[47]Телеграма № 536328 от 6 октомври 1944 г. (централна). Подписи: Красник – упълномощен на Военния съвет по снабдяването на войските на Трети украински фронт, и майор Христов – началник „Снабдяване“, секция „Съветски войски“ от Главно интендантство на Министерството на войната. ОДА–Перник, ф. 148 К, оп. 1, а.е. 76, л. 401.

[48] ОК на РМС – окръжен комитет на Работническия младежки съюз.

[49] Информатор: проф. Йордан Баев.

Червената армия“[50]. Ненчо Асенов от отечественофронтовската Комисия по контактите със съветската дивизия в Перник си спомня: „Чакахме ги цял месец октомври. Отивахме през ден-два на Владая, а те все не идваха“.

Дивизията пристига на 17–18 ноември 1944 г. в две колони – през Брезник и Владая. Поради проливните дъждове и калните разбити пътища военните обози изостават, войниците са уморени от прехода. Затова с пристигането им на 17 ноември първоначално два полка (810-ти СП и 815-ти СП) се разполагат за нощувка в Брезник, 956-ти АП и щабът на дивизията достигат Перник, където на следващия ден се премества и 810-ти СП[51]. 808-ми СП и 815-ти СП се настаняват в Радомир и заемат военните казарми и училищни сгради на техникума по електротехника в града[52]. В Перник 810-ти СП оборудва казарми в района на рудник Куциян и в кв. Калкас, 165-ти ОИПТД – в кв. Църква, 956-ти АП – в града[53]. Щабът на дивизията и редакцията на дивизионния вестник „В бой за Родину“ се настаняват в Перник на ул. „Кирил и Методий“ №11[54]. Край с. Батановци се разполагат полева болница на 478-ми отделен медицински санитарен батальон (ОМСБ) и други тилови части[55].

По време на пребиваването в Пернишко личният състав на съединението основно се занимава с тактическа, огнева и строева подготовка на специално оборудвани учебни полигони и стрелбища. Провеждат се обучение по рекогносцировка на местността и командно-щабни учения по настъпателни действия в условията на планинска местност[56].

В мащабни учения участват и други военни части на 34-ти корпус. Най-големите от тях са показни полкови учения с бойна стрелба на пехота и артилерия за офицерския състав на 37-ма армия през април 1945 г., в района на селата Църква, Студена и Кладница, на които присъстват и офицери от българския Генерален щаб, водени от генерал-полковник С. С. Бирюзов – командващ 37-ма армия и главен военен съветник към Българската народна армия[57].

Според спомените на съвременници между руските войници и пернишкото население се завързват дружески, а с местните власти

[50] Наредба № 4520 от 13.11.1944 г. ОДА–Перник, ф. 192 К, оп. 1, а.е. 21, л. 82.
[51] ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 297, л. 27.
[52] Техникум по електротехника в гр. Радомир: Заповед № 2/ 31.10.1945 г. ОДА–Перник, ф. 256, оп. 1, а.е. 1, л. 28.
[53] ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 297, л. 29.
[54] В манастира „Св. Пантелеймон“ до Перник се настанява 455-та отделна разузнавателна рота с командир полковник А. П. Павлов. **Лалов,** И. съст. От Волга до Балкана... с. 356.
[55] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 12.
[56] На 27 ноември 1944 г. се провеждат командно-щабни учения на 815-ти СП. ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 297, л. 42.
[57] ЦАМО РФ, ф. 902, оп. 0000001, д. 0135, л. 267. п

и взаимно полезни отношения. Полковникът от запаса И. С. Титов разказва (1973 г.): „…На територията на България престояхме повече от 10 месеца, но в тази страна ние се чувствахме като у дома си. Доколкото позволяваха силите ни, помагахме на този изстрадал народ да закрепи своята народна власт…“[58]. Неговите подчинени организират културни изяви съвместно с пернишката интелигенция. Старшият капелмайстор на дивизионния духов оркестър капитан А. В. Наумов провежда музикални вечери за населението. В кината и читалищата техник-лейтенант С. Т. Саркисян прожектира съветски филми. Самодейният състав на дивизията под ръководството на началника на дивизионния клуб капитан Д. Н. Брагинский и санитарката от медицинския батальон ефрейтор Т. Н. Барибаш изнася концерти. Редакционната колегия на дивизионния вестник „В бой за Родину“ (редактор – капитан Ф. Ф. Николенко, литературен сътрудник – старши лейтенант Н. Ю. Демиховский) участва при създаването на местния, пернишки окръжен вестник „Димитровско знаме“.

Началник щаба на дивизията подполковник А. И. Кузичев и неговият заместник – майор Е. Ковальов, разгръщат активна спортно-масова дейност, организират различни спортни състезания, в това число и кони. На 2 май 1945 г. провеждат спартакиада, включваща няколко спортни дисциплини. Футболния мач между отбора на дивизията и местния младежки отбор печелят тогава домакините.

Медицинската служба, оглавявана от командира на 478-ми ОМСБ подполковник Г. Л. Барамия, лекува болни граждани и провежда профилактични прегледи в Перник и други населени места.

Създават се бригади от специалисти за работа в рудниците, а също така за ремонт на селскостопанския инвентар по селата. Организира се извозване на въглища с автомобилния транспорт на дивизията, а през пролетта на 1945 г. армейските коне се използват за разораване на нивите на незаможни селяни[59].

Бившият командир на 810-ти СП подполковник А. В. Промский си спомня как през декември 1944 г. работниците от „Мини Перник“ под ръководството на главния инженер Попов оказват безвъзмездна помощ при ремонтирането на полковия обоз, а от своя страна войниците „не остават длъжници“ – през почивните дни с този обоз безвъзмездно превозват няколко хиляди тона товари на мината. През пролетта на 1945 г. те със свои средства разорават над 500 декара земя (главно на семействата

[58] Спомени на бившия командир на 394-та Криворожка Червенознаменна дивизия полковник от запаса Иля Самсонович Титов (25.11.1973 г.). Ръкопис. ОИМ–Перник, ф. СС, инв. № 657.
[59] Пак там.

на загинали партизани), сеят ечемик, овес, фий, слънчоглед, царевица...[60]. Дивизията разполага тогава с около 1270 коне, 130 автомобили[61], предоставяни от командването в помощ на местните по-бедни селяни и за нуждите на миите в Перник.

Тази помощ Червената армия продължава да оказва на селското стопанство в района и през пролетта на 1946 г., което е документирано с архивни материали, съхранявани в Държавен архив – Перник[62].

1. От Областна служба по земеделие

№ 1317/ 16.03.1946 г.

До г-на Околийски агроном (гр. Радомир)

„За целесъобразно използване на работните военни коне и трактори да се изработи подробен план по села и обекти, като нуждите се градират по следния начин:

а) на убити партизани; б) на загинали във Отечествената война; в) бедни стопани; г) колективни стопанства; д) нуждаещи се стопани.

Началник: подпис (Върбанов?)“[63]

2. До г-н кмета в с. Друган и с. Върба

№ 3423/ 12.03.1946 г.

„Изпращам три чифта руски коне, с които ще орат руски войници. Същите ще разпределите да работят в стопанствата, които нямат добитък за работа – в с. Върба и в ТКЗС в с. Друган. Войниците имат храна за себе си и за конете. Възлагам ви да намерите удобно помещение както за хората, така и за конете, с което ще окажем малка благодарност за безплатната услуга, която правят на стопанството. Ще отбелязвате в списъка в кой стопанин на коя дата колко декара се изорава“. Околийски агроном. Подпис[64]

3. До Областна служба по земеделие – гр. София

№ 4009/ 19.03.1946 г.

„30 двойки руски коне работят в различни села: Върба – 4 коня; Друган – 20; Долна Диканя – 8; Дрен – 4; Гълъбник – 4; Чуковец – 4; Кондофрей – 8; Проваленица – 8. Общо 60 коне. На 22 март ще заминат за околията към 20 коня по нареждане на руския полковник Титов.“[65]

4. До Областната служба по земеделие – гр. София

№ 9117/ 08.05.1946 г.

---

[60] **Лалов,** И., Костадинова, М. (съст.). От Волга до Балкана..., с. 208.

[61] ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 297, л. 54.

[62] „Сведения за извършена работа с отпуснатите от съветските войски коне, трактори и камиони“ до Държавното агрономство в гр. Радомир и Областната служба по земеделие в гр. София. ОДА–Перник, ф. 155, оп. 1, а.е. 6, лл. 47–49, 63–68, 91–95.

[63] ОДА–Перник, ф. 155, оп. 1, а.е. 6, л. 66.

[64] ОДА–Перник, ф. 155, оп. 1, а.е. 6, л. 65.

[65] ОДА–Перник, ф. 155, оп. 1, а.е. 6, л. 64.

„Донасям (околийски агроном К. Дерлипански) за руски войски: работиха добре войниците на лейтенант Олейников в селата Беланица, Върба и Друган. Стопаните са много доволни от работата на тази група с 10 коня [...] От работата на лейтенант Фостиков са доволни стопанствата в селата Проваленица, Кондофрей, Чуковец, Долна Диканя. Имената на войниците не са ми известни.“

Отговор на писмо до околийския агроном в гр. Радомир № 1799/ 10.04.1946 г[66].

Най-паметен за всички остава денят 9 май 1945 година, когато фашистка Германия капитулира и войната в Европа свършва. Радостта на хората е голяма. Полковникът от запаса Иля Титов си спомня (1973): „Тази радостна вест чухме на 8 май 1945 г. в 23 часа в Перник. Новината се разпръсна из града светкавично […] Стихийно започна заря от стрелково оръжие. Стреляха не само войниците, но и гражданите […] Стрелбата стихна чак към сутринта на 9 май. Този ден в градовете Перник и Радомир цял ден не спираха митинги и манифестации. Лицата на хората светеха от радост; усмивки и възгласи „Мир за света!“. Поделенията, разположени в Перник и Радомир, проведоха военен парад […] на плаца край Радомир […] При нас дойде 109-годишен българин, бивш опълченец, участник в Руско-турската освободителна война […] Парад се състоя и в Перник в присъствие на гражданите, след което в градската градина се проведе общоградски митинг и масово веселие с фойерверки[67].

Наум Демиховский – бивш лейтенант, журналист от дивизионния вестник „В бой за Родину“, описва в спомените си (1969 г.) този незабравим ден на победата така: „…Пристигнахме в казармата, приключили със заниманията, вечеряхме и тъкмо си лягахме да спим, когато започна суетене, което е невъзможно да се преразкаже. По радиото съобщиха, че Германия е капитулирала […] Радвахме се като деца, а някои дори плакаха. Така премина нощта. На сутринта, щом започна да се разсъмва, облякохме се и в стройни редици се отправихме към полето, на митинг […] Минавахме между редиците на развълнуваните граждани, те постилаха пътя пред нас с цветя, приветстваха ни с възторжени възгласи…“[68].

На 8 юли 1945 г. 394-та стрелкова Криворожка Червенознаменна дивизия в състава на 34-ти СК напуска Пернишкия край[69] и към 29

[66] ОДА–Перник, ф. 155, оп. 1, а.е. 6, л. 95.
[67] ОИМ–Перник, ф. СС, инв. № 657.
[68] Спомени на Н.Ю. Демиховски. ОИМ–Пк, сп.ф., № 72**; Демиховский**, Н. Болгария, дни победы. // „Красное знамя“, 03.09.1969., г. Харьков, Украинская ССР. ОИМ–Перник, сп.ф., инв. № 535.
[69] Доклад по организации марша 34 СК. 08–25.07.1945 г. Ръкопис. ЦАМО РФ, ф. 444, оп. 8898, д. 324, л. 361.

септември се премества в гр. Балта Одески военен окръг (Украинска ССР), където на 1 октомври тя се разформира[70]. Така завършва нейният героичен боен път. Бойните знамена на съединението, с чест пренесени от Кавказките планини до западните граници на Съветския съюз, през Румъния и България, са предадени на съхранение в Централния музей на Червената армия[71] (дн. Централен музей на въоръжените сили на Руската федерация) в Москва.

* * *

Завинаги остават в пернишката земя тленните останки на съветски воини от дивизията, които умират от раните си във военно-полеви болници в периода 1944 – 1945 г. На територията на Пернишка област се намират гробовете на 20 червеноармейци, от които 11 са от състава на 394-та СКЧД – в градовете Перник (2), Радомир (5), Батановци (4).

В гр. Перник, в Градския парк в братска могила е погребан капитан Яков Топичканов (1911 – 9.3.1945), командир на отделна зенитно-картечарска рота. В гробищата на кв. Калкас е погребан редник Евгений Гриньов (1918 – 21.11.1944) от 956-ти артилерийски полк.

В гр. Радомир, в гробищата са погребани: ефрейтор Иван Тихонов (1922 – 06.03.1945) от 815-ти СП; редниците: Фьодор Цветов (1906 – 1945), Василий Яковлев (1912 – 31.12.1944), Иван Моковой (1901 – 24.01.1945) от 815-ти СП. В градината на МКИЦ „Европа“ е погребан старшина от медицинската служба – Иван Кулев (1908 – 09.05.1945) от 815-ти СП.

В гр. Батановци, в братска могила са тленните останки на четирима бойци: редник Алексей Острий (1911 – 20.11.1944) от 815-ти СП; и редниците от 810-ти СП: Андрей Покора (1926 – 30.11.1944), Никифор Иванов (? – 1945) и Салих Ситдиков (?– 1945).

В Пернишка област има още две братски могили – край с. Брусник, община Брезник, и в с. Чуковец, община Радомир.

Войнишки паметник със закачен отгоре пропелер от самолет се издига на връх Чеканска бука – над братска могила на четирима съветски пилоти от 17-та въздушна армия (244-та бомбардировъчна авиодивизия?), загинали на 26 септември 1944 г. Самолетът им атакувал отстъпващи немски войски, бил ударен от ПВО на противника и катастрофирал при кацане в условия на гъста мъгла.

В центъра на с. Чуковец е издигнат войнишки паметник на други четирима съветски летци, загинали при нападение на вражеска авиация върху полеви аеродрум край селото на 25 септември 1944 г.

* * *

[70] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 13.
[71] ЦАМО РФ, ф. 1720, оп. 0000001, д. 0003, л. 12.

Засега в българската историческа литература се описва предимно участието на България в завършващата фаза на Втората световна война. Акцентът пада върху сътрудничеството между Българската народна армия и Трети Украински фронт (главно с 57-ма армия) във военните действия срещу Германия на територията на Югославия и Унгария. Почти нищо обаче не се съобщава за разположената през 1944 – 1946 години в България съветска 37-ма отделна армия под командването на генерал-полковник Сергей Бирюзов. Това се отнася и за тритомния документален сборник за Съюзната контролна комисия в България[72].

През 1999 г. Военното издателство в София публикува сборник със статии и документи „Българо-съветски политически и военни отношения 1941–1947“ (ръководител на редакционната колегия – проф. В. А. Золотарьов, секретар – проф. Й. Баев). Сборникът е резултат от съвместен проект на Института по военна история към Генералния щаб в София и Института по военна история в Москва, Русия[73].

Със заповед на министъра на отбраната на Руската федерация от 8 юни 2007 г. са разсекретени документи от Централния архив на Министерството на отбраната на Руската федерация (ЦАМО РФ), свързани с Втората световна война, и сега те са открити за свободен достъп в интернет пространството. Сведенията се отнасят както за отделни личности, така и за войскови поделения, съединения, армии, участвали във войната. Въз основа на тези материали и на български архивни документи може да се проследи бойния път и на частите от 37-ма отделна армия, изпълнявали своята задача в България.

394-та стрелкова Криворожка Червенознаменна дивизия е една от тях. Тя изминава с боеве пътя от Кавказките планини до Балканите и участва в охраната на българската столица от възможно нападение на германските военни части, придвижващи се от окупираните гръцки земи към българо-югославската граница. По време на престоя ѝ в Пернишкия край командири и войници от дивизията установяват добри отношения с българските власти и местното население с цел да съдействат за укрепването на отечественофронтовската власт в страната.

---

[72] **Великите сили и България 1944 – 1947 г. Том 2. Част 1**. Съюзната контролна комисия в България (ноември 1944 – декември 1947 г.). София, 2018**;** Великите сили и България 1944 – 1947 г. **Том 2. Част 2**. Съюзната контролна комисия в България ноември 1944 – декември 1947 г. София, 2019.

[73] **Золотарев,** В.А. Ред. кол. Българо-съветски политически и военни отношения 1941 – 1947: статии и документи. София, 1999.

ХЪРВАТСКИЯТ ГЕОГРАФ ИВАН ХОИЧ И НЕГОВАТА ПРЕДСТАВА ЗА БЪЛГАРИТЕ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

доц. д-р Мира Маркова
СУ „Св. Климент Охридски“

THE CROATIAN GEOGRAPHER IVAN HOIC AND HIS IDEA OF THE BULGARIANS FROM THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Assoc. Prof. Mira Markova, PhD.
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

ABSTRACT

The article presents the little-known in our country work "Pictures from General Geography" by the Croatian geographer Ivan Hoic and the idea of the Bulgarians in this work. Bulgaria and the Bulgarians are described on the threshold of the modern age as in an interesting way the personal observations of the author and the objective changes that take place in the Bulgarian state and society at the end of the 19th and the beginning of the 20th century are intertwined. Definitely the work is an example of an applied humanistic approach in creating a textbook and in presenting a nation in its quest to achieve European values and standards in one of the most dynamic eras in the overall development of Bulgarian society in modernity. In this context, the author presents the progress in the development of the Bulgarian capital Sofia and the progress in the development of the education, whiletrying to make an ethno-psychological portrait of the Bulgarians, through the prism of their history, economy and traditional culture.

Ключови думи: *Иван Хоич, хърватски географ, описание на българите в края на 19. и началото на 20. век.*

Keywords: *Ivan Hoic, Croatian geographer, description of the Bulgarians in the late 19th and early 20th century.*

* * *

В края на XIX и началото на XX век са налице засилени контакти и проява на взаимен интерес сред научната мисъл на различните славянски народи. Желанието за представяне на славяните като „целокупна общност“ със специфична и стойностна култура пред европейската общественост е и част от себепознаването на самите славянски народи. Борбата за тяхната еманципация и утвърждаването на самостоятелните славянски държави на картата на европейския континент поражда историческа, социална и културна необходимост от осветляване на историята и културата на отделните славянски народи. Представянето на актуалното състояние на общественото и икономическото развитие, както и разкриването на особеностите на народопсихологията като обяснителна рамка за културните характеристики на славянските народи, също е сред актуалните теми. В този контекст интересен поглед върху проблематиката предлага малко познатото у нас съчинение на хърватския географ Иван Хоич – *„Картини от общата география“.* Това е поредица от шест книжки, разработена за нуждите на студентите от Държавния педагогически институт в Загреб, където Хоич е преподавател. Във втората част на пета книга *„Европа: славянските държави“* е обърнато съществено внимание на България, паралелно със Сърбия и Черна гора. Томът е издаден през 1900 г. от авторитетното издателство „Matica Hrvatska”[1]. Особено внимание заслужават оригиналните фотографии; самият автор посочва: „Matica Hrvatska“ не щади нито труд, нито средства, за да ги има тези фотографии“[2]. Книгата има и български превод, направен през 2008 г.[3] по инициатива на тогавашния посланик на Република Хърватия в България г-н Дражен Вуков Цолич. При написването на настоящата статия са използвани и двата варианта на съчинението.

Д-р Иван Хоич е хърватски географ (1850–1921), роден в гр. Самобор край Загреб. Завършва богословие в Университета в Инсбрук, Австрия и философия във Виенския университет. Работи като преподавател в Държавния педагогически институт в Загреб. През 1888 г. защитава докторат по философия в Хайделберг. От 1892 г. е директор на Девическата гимназия в Загреб, като преподава география и история.

За реализирането на преподавателските си и научни търсения, а и стремейки се да обвърже теорията с практиката, Иван Хоич предприема в периода 1888 – 1901 г. проучване на Балканския полуостров. Още в предговора на „Картини от общата география“ Хоич акцентира, че обект на изследването и описанието са три самостоятелни славянски държави: България, Сърбия и Черна гора, сродни по произход на хърватите. Авто-

[1] **Hoic,** I. Slike iz Obcega Zemljopisa. Knjiga peta. Zagreb, 1900.
[2] **Hoic,** I. Slike iz..., предговор, без стр. (бел. моя)
[3] **Хоич,** И. Княжество България. София, 2008.

рът продължава: „Стари са тези държави, но са и млади. България и Сърбия имат своята държавност от средните векове, изгубена под османското владичество [...] Млади са, защото са добили свобода и самостоятелност през деветнадесетия век и са поставили на нови основи материалното си и културно развитие, което е обект на тази книга. А ние, хърватите, като най-близки сродници на сърби и българи, следим с голямо съпричастие всеки техен напредък, съзнавайки добре, че с процъфтяването на самостоятелните славянски държави на Балканския полуостров заяква и цялото Славянство“[4]. Неслучайно Хоич изписва „славянство“ с главна буква. В духа на епохата борбата за утвърждаването на славянските държави е свързана с процеса на тяхната модернизация, която, от своя страна, е възприемана и като синоним на европеизация. Категорично заявеният път към модернизация не е един от възможните пътища, а единствено възможният път за развитието на тези балкански държави, които добре съзнават, че са в догонваща позиция спрямо европейските обществени, политически и икономически тенденции от началото на двадесетото столетие.

Следвайки идеите на Ф. Ратцел[5] за цялостно изучаване на човечеството чрез взаимодействие на две основи – природна (физикогеографска) и антропогенна (културно-историческа), хърватският географ прави комплексна характеристика на младата българска държава и нейното население. Външният наблюдател предлага много интересна гледна точка върху особеностите в развитието на българското общество от Освобождението до началото на XX век – една динамична епоха, през която са начертани пътищата в развитието на модерната държава, с отражение и върху всекидневната култура на отделния човек.

В първоначалните глави, посветени на географските особености на Българското княжество, личи благосклонното отношение на Хоич към българите. Той посочва, че е голямо природното богатство на България, а „народът усърден и неуморен и младото княжество може да се надява на хубаво бъдеще“[6]. Авторът започва описанието на населението най-напред с демографски данни, които са доста прецизни за времето си. „Според преброяването от 1893 г. населението на България е 3 310 713 души, от които 1 691 539 мъже и 1 619 174 жени“[7]. Прави подробно посочване на етническите българи – 2 505 217, турци – 569 628, други славяни – 6 709, гърци – 58 518, цигани – 51 770, сефаратски евреи – 27 551, татари – 16 290,

[4] **Hoic,** I. Slike iz..., предговор, без стр. (бел. моя)
[5] **Ратцель**, Ф. Народоведение. Т. 1, Санкт- Петербург, 1902, с. 4.
[6] **Хоич**, И. Княжество..., с. 21.
[7] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 30.

арменци – 6 445, немци – 3 620, други народности – 65 010[8]. Коментира се и гъстотата на населението като се посочва, че етническите българи най-слабо присъстват в североизточна посока – между р. Янтра и Черно море. „По пътя Търново – Шумен – Силистра до скоро се е пътувало с усещане, че си в Турция“[9]. Правейки психологически анализ на българите, Хоич достига до заключението, че те са останали верни на своите стари обичаи, начин на живот и са съхранили народностното си име[10]. Хърватинът акцентира и върху многообразието на културата ни: „Всеки край, всяка долина има свой тип, свой диалект, свои носии, свой темперамент“[11]. Причина за многообразието Хоич търси в локалната, а не в народностната привързаност, демонстрирана от българите. Регионализмът на българите Хоич определя като „самобитност“**:** „тъй като през тези столетия на робство те не са имали свое народно средище, т.е. център, който да ги обединява и отделните български краища не са имали възможност да общуват помежду си, сред българите се е развила рядко срещана сред другите народи самобитност“[12]. Тази особеност на българското историческо развитие формира специфична локална култура у българите, базирана на регионализма. Локалните култури се характеризират с устойчивост, повторяемост и консерватизъм и в много отношения влияят върху запазването на регионализма. Колкото нивото на индустриалната култура е по-ниско, толкова параметрите на регионализма доминират. Зависимостта на локалните култури от историческите и политически трансформации е безспорна[13]. Веселка Тончева застъпва и тезата, че за една локална култура е важна както принадлежността към мястото, така и принадлежността към общността, която се различава от другите – „не нашите“[14]. Според същата авторка „регионалната идентичност „защитно“ отхвърля всички останали етнонационални припознавания като „свои“[15].

Локалните особености в бита на българите, отразени от Хоич, правят впечатление и на други чужди наблюдатели, посетили по различни причини българските земи. Така в донесѐния на австрийските консули в Русе и София, съответно Еманuел фон Рьослер – консул в Русе между 1850–1857 г., и Георг фон Мартирт – почетен консул в София между 1850–1854 г., се

[8] **Ibidem.**
[9] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 33.
[10] **Ibidem.**
[11] **Ibidem.**
[12] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 33.
[13] **Маркова**, М. Локалните градски култури. Етноложко изследване на софийския квартал Редута и град Стрелча през XX и началото на XXI век. Русе, 2011, с. 181.
[14] **Тончева**, В. Локална идентичност – употреби на термина. // Български фолклор, кн. 2, 2013, с. 164.
[15] Пак там.

споменават различията у българите в зависимост от това, дали те обитават земите на юг или на север от Балкана[16]. Особеностите на локалната и регионална идентичност, които правят впечатление на изследователите, привеждат доказателства, че тази идентичност предопределя самоидентификацията на българина в края на XIX – началото на XX век. Нужен е дълъг път, за да се формира у българина привързаност към държавата и да се изгради национална принадлежност и уважение към официалните институции. Хоич е оптимист в този процес като посочва, „че младият народ също като младия човек вярва в своето щастие и бъдеще“[17].

Формирането на национално съзнание е свързано и с изграждането на националните институции. Хоич отделя значимо място на този процес. Говори за политическите партии, за институцията на княза, за Народното събрание. Според мнението на хърватския изследовател „политическите партии в България не следват определени политически доктрини, а са съставени предимно от лични привърженици на политическите водачи“[18]. Споменава политически водачи като Стамболов, Цанков, Каравелов и Радославов. Посочва динамиката на политическите страсти и партийните борби,[19] но ги оценява като етап от укрепването на държавността.

Особено място е отделено на съграждането на българската столица. Според Хоич „няма град в Европа, който толкова да се е подновил и променил“[20] в началото на двадесетото столетие. Специалното място на столичния град в съчинението на хърватина е мотивирано и от методологията на антропогеографското изследване, според която обстойното разглеждане на едно значимо поселищно развитие би дало пълна картина за състоянието и начина на живот на едно общество на определен етап от неговото историческо развитие. Поселищните проучвания се отличават със своята комплексност и в много отношения показват пътя, по който физическият ландшафт се превръща в културен в резултат от целенасочената човешка дейност. Принос в тази проблематика имат и изследвания на български учени, като още през 1906 г. Анастас Иширков в своето „Упътване за изучаване на селищата в българските земи“ застъпва твърдението, че, за да се изучи нашият народ, трябва преди всичко да се проучат неговите селища[21]. В „Картини на общата география“ в духа на

[16] **Първев**, И. Един австрийски поглед върху България и българите от средата на XIX в. Skizze von Bulgarien (1854). – В: Предизвикателството: съвременна българска история. Сборник с изследвания в чест на проф. д-р Евгения Калинова. Съст. Искра Баева, Румяна Маринова- Христиди. София, 2020, с. 434.
[17] **Hoic,** I. Slike iz..., Op. cit., p. 123.
[18] **Хоич**, И. Княжество..., с. 215.
[19] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 127.
[20] **Hoic,** I. Slike iz..., Op. cit., p. 133.
[21] **Иширков**, А. Упътване за изучаване на селищата в българските земи. // Училищен

антропогеографската школа се представят вариантите на взаимодействието човек – природа – общество. Иван Хоич обръща съществено внимание на трансформациите в социалната и материална сфера, извършени в българското общество в края на XIX и началото на XX век, през призмата на промените в столичния град. За двадесет години след Освобождението се отчита напредъкът в градостроителството и обликът на града, като особено е акцентирано върху новите широки улици. Именно уличната мрежа по европейски стандарт е един от значимите белези на мащабния модернизационен процес, протичащ в София в началото на XX век. Скъсването с османските традиции намира външен израз именно в изграждането на планирана улична мрежа. Тънкият усет на хърватския изследовател отбелязва тези промени. Той прави сравнение между писанията на Ами Буе и собствените си наблюдения[22]. Има интересен поглед върху развитието на центъра и на периферията на столичния град като посочва, че строителството върви паралелно. Отчетена е и една от особеностите в развитието на София в края на XIX век, а именно, че нейното разширяване се извършва чрез присъединяване на землищата на прилежащите села към обхвата на столичния град. Дадено е за пример разширението в източна посока към землището на с. Подуене[23]. Подуене всъщност е първото от околните на София села, присъединено към новата столица, тъй като е станало неразделна част от нея[24] предвид естественото развитие на градската структура. Това става с Указ № 1118 на монарха от 16 март 1891 г. Фокусирането върху тази подробност свидетелства за засиления интерес на Иван Хоич към развитието на българската столица в частност, не само към общото развитие на българското общество и държава. Княжево и Владая са посочени като предградия,[25] а Горна Баня – като „летовище за жителите на столицата“[26]. Терминът „предградие“ е характерен преди всичко за западния тип градска организационна структура. Използването на този термин от Хоич може да бъде анализирано като опит за сравнение между развитието на София и развитието на централноевропейския модел на град, който Хоич добре познава. В описанието на Хоич София определено е далеч вече от модела на един източен, ориенталски град.

Хоич се спира и върху преобразяването на стария турски конак в

преглед, кн. 2, 1906, с. 219. Виж още: **Захариев,** Йордан. Упътване за антропогеографски проучвания в България. // Училищен преглед, кн. 6, 1928.

[22] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 136.

[23] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 137.

[24] **Георгиев,** Г. София и софиянци 1878–1944. София, 1983, с. 9.

[25] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 140.

[26] **Ibidem.**

княжески дворец, върху оформянето на новите централни градски части в посока юг–югоизток, като с това се търси нова посока на центъра на София, за да се скъса с наследството на османския град. Приложени са фотографии на ул. „Оборище“ и „Новата драгалевска улица“ (дн. ул. „Граф Игнатиев“ – бел. моя), около реконструиращата се бивша „Черна джамия“. Явният напредък на българския столичен град е отбелязан прецизно от хърватския географ.

В стремежа си да направи и етнопсихологическа характеристика на българите, Хоич се фокусира върху етнографската група на шопите, която посочва, че населява околните на столицата села, но и самата столица. От фотографиите в съчинението на Хоич ни „гледат“ шопкини в характерните литаци, с много богата наредба за глава, което прави впечатление на автора. Той визира употребата на мъниста, цветя, пера и допълнителни коси при представителното забраждане на българката, като прави вярното наблюдение, че девойките не покриват косите си. Споменато е носенето на „косичник“[27], а също, че „богатите жени носят нанизи от златни монети „алтъни“[28]. Специално място е отделено на два женски костюма от Софийско – единия в сцена с мъжки костюм, а другия – пълен костюм на омъжена жена, с целия набор от сложното забраждане, връхната дреха и характерния сукман с бели гайтани. Обърнато е и внимание на мъжкото традиционно облекло, което рядко попада в обсега на изследователите. Мъжете покриват главата си с „гугла“ от овча кожа. Хоич използва и думата „калпак“, като наблюдава носене на „черни тюрбани“ по поречието на Марица[29] и посочва този факт като разлика в облеклото в сравнение с шопския регион. Дрехите навсякъде са изработени от домашнотъкан вълнен плат – „аба“. Хоич много точно визира двата типа мъжко традиционно облекло. Посочва за примери Видинско, Трънско и Софийско, където облеклото е белодрешно, с прибран и удължен силует. Спира се на детайлите като обточването на краищата на дрехите с гайтани и везмото по ризите. Споменато е, че българинът носи тъмночервен пояс, който се опасва около кръста 10–15 пъти[30]. Като приспособления за обуване са посочени опинците, но са споменати и чизми (ботуши). Посочва и носенето на западноевропейско облекло в градовете („а ла франка“)[31]. Наблюденията са изключително ценни. Традиционните характеристики и особености на облеклото са описани заедно с модернизационните процеси. Практически до 20-те години на

[27] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 41.
[28] **Ibidem**.
[29] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 39.
[30] **Ibidem.**
[31] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 40.

XX век в София градското облекло съжителства с традиционното, като предпочитанията към един или друг начин на обличане зависят от типа трудова заетост.

Авторът посочва, че женското традиционно облекло се променя по-бавно от мъжкото, като изключение са изолираните планински райони, отличаващи се като цяло с консервативност, където традиционното облекло и за двата пола остава доминиращо. Изводите на Хоич по отношение на народния костюм показват тънък усет към детайла, умение да се постави развитието на облеклото в контекста на социалната динамика, с фокус върху ролите на мъжа и жената в обществото. Хоич определя народното облекло на българите като „много красиво и разнообразно“[32].

В опита си за психологическа характеристика на българина хърватският географ го определя като спокоен и флегматичен, но посочва, че това е само на пръв поглед. Такова поведение би могло да се тълкува като защитна реакция при общуването с „не нашите“. Всъщност зад спокойствието и сдържаността на българина се крие холеричен характер. Българинът разсъждава трезво във всяко едно отношение и пресмята добре, в работата си е неуморен и „като ратай на полето, и като занаятчия“[33]. „По време на бурни събития – избори, бунтове и войни, може бързо да се въодушевява и тогава се проявява неговият фанатизъм и необичайната му енергия“[34].

Иван Хоич отделя специално място на високия социален статус, който има българката в рамките на българското общество. Авторът посочва, че „жената в България е образована и авторитетна, поради което се уважава в семейството много повече отколкото жените при останалите източни народи“[35]. „Жените притежават спокоен и искрен поглед. Искреност и благодат се четат по лицата им [...] те обаче правят впечатление повече с интелигентността си, отколкото с хубостта си [...] Трябва да се признае, че след като се омъжат, българките не губят добрия си външен вид така бързо както жените на съседните народи, особено румънките“ – е констатацията на Хоич.

За отличителна характеристика на българите Хоич посочва и стремежа им към знание и образование, обоснован с желанието да наваксат изоставането от останалите европейски народи, а и да придобият умения и компетенции за качествена дейност по съграждането и развитието на младата българска държава. „Народни училища е имало 4481 на брой**:** детски (начални) 704, девически 125, смесени 3652. На задължително училищно образование са подлежали 552 882 деца от 6 до 12 години [...] В

[32] **Hoic,** I. Slike iz..., p. 39.
[33] **Хоич,** И. Княжество..., с. 72.
[34] Пак там, с. 73.
[35] Пак там, с. 80.

България на 754 жители се пада едно училище, а в Хърватия едно училище се пада на 1667 души население“[36]. Данните за училищната мрежа, предложени от Хоич, се отнасят към 1898 г., като могат да бъдат допълнени и от наличието на 8329 учители. Състоянието на училищното дело е красноречиво доказателство освен за лична мотивация и за целенасочена държавна политика за модернизация на цялото общество. В разглежданото съчинение се прави сравнение и между издръжката на народните училища в България и Хърватия на база дела на отделния данъкоплатец, като статистиката е в полза на България, където се отделя сума равна на 3,01 крони, а в Хърватия – сума от 1,66 крони. Издръжката на един ученик в народно училище в България се равнява на 29,03 крони, а в Хърватия – на 19,58 крони. Всички тези данни са потвърждение на общия дух, който завладява българското общество след Освобождението.

Съчинението на Иван Хоич „Картини от общата география“ е интересен пример за погледа на един чужденец върху развитието на българското общество и държава от края на XIX и началото на XX век. В духа на идеите за славянска взаимопомощ от страниците личи добронамереност, но и обективност. Прецизността на фактите говори за отговорност у учения и педагога. Той добре съзнава ролята на всеки един учебник, (каквото представлява в същността си анализираното съчинение), а именно: обективно да представя историческата истина и да интерпретира статистическите данни. Модернизационните процеси са видени в широката рамка на развитието на една млада държава, в случая българската, като се правят и сравнения с подобни процеси сред останалите балкански държави. Така изследователят търси специфичното, но акцентира и върху характерни особености за държавите от региона на Балканския полуостров.

Анализираното съчинение на хърватския географ Иван Хоич отразява обективно промените в българското общество след Освобождението и началото на XX в. и тяхната рефлексия във възпитателния процес. Определено произведението е пример за хуманистичен подход при създаването на едно учебно пособие и при представянето на един народ в неговия стремеж към достигане на европейските ценности и стандарти през една от най-динамичните епохи в цялостното развитие на българското общество през Модерността.

[36] Пак там, с. 144 – 145.

МЕЖДУ РЕДОВЕТЕ НА ЕДНО ЗАПИСАНО ПРЕДАНИЕ: ПЪРВИТЕ ДАРИТЕЛИ НА КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНАТА ЧЕРКВА В БИЛИНСКИЯ МАНАСТИР

Василка Паунова
Регионален исторически музей - Перник

BETWEEN THE LINES OF A RECORDED FOLKLEGEND: THE FIRST DONORS OF THE LATE MEDIEVAL CHURCH IN THE BILINSKY MONASTERY

Vasilka Paunova
Regional History Museum– Pernik town

ABSTRACT

The article reveals the earliest history of the late medieval monastery „St. Archangel Michael“, located between the villages of Bilintsi and Yaroslavtsi in Breznik municipality, Central Western Bulgaria. The main observations focus on the historical analysis of a folk legend, recorded by P. Kardzhanov, and some brief historical notes from that period, that give valuable information about the years of the temple's construction and its first donors. The conclusion shows that the church dates to the middle of the 16th century, and not as previously assumed – to the 15th century, or even earlier – to the 11th – 14th century.

A curious fact is that this church was built and frescoed with funds donated by the Ottoman Sultan – Suleiman I Kanuni (Suleiman the Magnificent). This unprecedented example of religious tolerance was actually a gesture of gratitude to the Bulgarian warrior („voynuk“) Milutin from the village of Yaroslavtsi, who has saved the sultan's life during an assassination attempt. Instead of a reward for himself, the retired soldier asked the sultan for funds to build a church in the name of the patron St. Archangel Michael. After its completion, Milutin donated part of his own lands.

At a later date, the church acquired the status of a monastery and turned into a major spiritual and educational center in the Breznik region for almost three centuries (between the 17th and the 19th centuries).

Ключови думи: *църква, воин („войнук“), султан, дарители*
Keywords: *church, warrior („voynuk“), Ottoman sultan, donors*

* * *

Късносредновековният манастир „Св. Архангел Михаил“ се намира между селата Билинци и Ярославци в община Брезник[1], в Средна Западна България. Той е една от малкото старинни християнски обители, които в продължение на около три века (XVI – XIX в.) са били основно духовно средище за местното българско население. Архитектурните му особености, ценните стенописи, приписките в богослужебните книги, дейността на килийното му училище са обект на задълбочено изследване в няколко академични издания. Множество са споменаванията или краткото му представяне в научни, краеведски и популярни статии.

Във фокуса на настоящата публикация са събития и исторически процеси от XVI и XVII век – период, през който е изградена черквата „Св. Архангел Михаил“, и тя се превръща в център на манастирски комплекс. Коментират се и първите им дарители, за които черпим преки или косвени данни от едно любителско изследване от началото на XX век.

Между любителските записки и научните фалшификации

Най-ранното печатно издание, посветено изцяло на манастира, е брошура от Пенчо Ст. Кържанов[2], издадена през 1904 г. Авторът си поставя скромни цели и използва достъпен за времето си изказ, пропит от стария възрожденски патос и разбираем за широк кръг читатели. Той изгражда изложението си върху малкото извори, с които разполага – предания и спомени, събрани от възрастни информатори, приписки в богослужебните книги, надписи върху надгробия и вградени камъни и др. Въпреки някои противоречия в изказаните от него аргументи за едно или друго събитие от най-ранната история на манастира, книжката му остава и до днес градивна основа, от която чрез критичен анализ се извлича ориентировъчна научна информация и могат да се надграждат нови тези.

П. Кържанов достига до извода, че черквата в манастира е построена

[1] Манастирът отстои на около 2 км североизточно от центъра на с. Билинци и на около 16 км северозападно от гр. Брезник. Разположен е в подножието на рида Цръчна от Завалска планина. Попада в землището на с. Ярославци, но се е наложил с наименованието Билински манастир.

[2] **Кържанов**, П. История и състояние на манастиря „Св. Архангелъ Михаилъ“ при с. Билинци. Трън, 1904, с. 1–12. От Кържанов са запазени 2 приписки в богослужебните книги в манастира. С тях съобщава, че е от с. Конска, през 1901 г. е „превадил“ (издирил и преписал) всички приписки от храма, а през 1909 г. е ръкоположен за свещеник. Виж: **Николова-Манолова**, Н., **Желева,** П. Летописни бележки от Средна Западна България. София, 1999, пр. № 92, с. 79, пр. № 567, с. 199.

през 1460 г.[3]. Той записва едно предание, в което се разказва за обстоятелствата около изграждането ѝ и за хората, които подпомагат това начинание. Кържанов използва архаични български думи и наименования – *цар* вместо султан, *войник* вместо войнук, *Цариград* за столицата Константиние (Стамбул, Исламбол, по-късно Истанбул) и др[4]. Възможно е тази особеност на изказа му да е подвела акад. Кръстю Миятев, който го цитира некоректно в своя научна публикация[5] и връща разказа му в по-ранните векове на византийската зависимост. И до днес много автори, които не познават оригинала и прецитират брошурата на Кържанов през статията на Миятев, продължават да преповтарят допуснатата неточност. Така се създава и трайно е наложен „митът“ за изграждането на църквата „Св. Архангел Михаил“ през Средновековието. Някои изследователи достигат още по-далеч като твърдят, без убедителни археологически аргументи, че през османския период тя е изградена върху останките на разрушен средновековен храм[6].

Тази практика е често срещана през периода XV – XIX век при други християнски комплекси, но не е задължителна[7].

---

[3] **Кържанов**, П. Цит. съч., с. 3 – 4. Достига до заключението, че годината е 1460 само по устни сведения и математически пресмятания.

[4] За удобство и облекчаване на текста в тази статия, точните думи на Кържанов и съвсем кратките цитирания от брошурата му ще бъдат разграничени с курсив.

[5] **Миятев,** Кр. Приноси къмъ средновековната археология на българските земи. // Годишник на народния музей за 1921 г. София, 1922, с. 283 – 284.

[6] **Димитрова,** Д.**, Ганева,** З.**, Стоянова,** Г. Софийските манастири. Възникване, развитие, структура и характер. София, 1980–81? (не е отбелязана годината на издаване), с. 62. Авторите на книгата твърдят, че „След окосяването на тревата и буренте на южната страна на църквата на манастира „Св. Архангел Михаил“ до с. Билинци са разкрити останки от основи на сграда. [...] Като градеж, спойваща смес и материал [...], останките могат да бъдат отнесени към периода XI – XIV в. [...] Южната стена на сегашната църква лежи върху северната половина на ранната църковна сграда на Билинския манастир...“ Поднесената информация в книгата звучи научно и убедително, но е некоректна, защото през 80-те години на XX в. не са проведени дълбочинни археологически проучвания. Описаният по-ранен градеж, ако беше старинен, няма как да е видим, заради натрупване върху него за около 9 столетия на значителен пласт почва. В техническа документация от 60-те и 70-те години на XX в., съхранявана в научния архив в РИМ – Перник и свързана с подготвени проекти за укрепване на Билинския манастир, от южната страна на църквата са документирани само руини от издължени външни контрафорси. За съжаление, недоказаните все още твърдения в тази книга се прецитират многократно и до днес като вече доказан факт за наличието на по-ранен средновековен храм.

[7] През 2017 г. започна изпълнение на проект „Възстановяване, ремонт и реконструкция на сгради, собственост на манастир „Св. Архангел Михаил“, с. Билинци, общ. Брезник“. Във връзка с ремонтните дейности в границите на манастира, изпълнявани от фирма „Карго Трейд“ ЕООД, гр. София, се проведе спасително археологическо наблюдение. Научен ръководител бе Василка Паунова – гл. уредник-археолог в Регионален исторически музей – Перник. По време на наблюдението, до дълбочина 0,80 м не бяха открити основи на по-ранна и по-обширна църква, а само прилепени или много близко

Назад към оригиналната Кържанова „История...“:
Войнукът Милутин

П. Кържанов грабва читателя с интригуващ разказ за основателя на черквата „Св. Архангел Михаил“ – Милутин, който бил родом от с. Ярославци. Той *доброволно* отишъл в столицата като *войник* (войнук, войнуган). Отличил се с *юначество* и *бързоходство* и затова бил допуснат близо до султана. В Цариград му било *поверено отглеждането на няколко царски коне.* Службата му там продължила *9 години*. Милутин спасил живота на султана, който, при една от разходките си извън столицата, бил нападнат от убиец. За награда владетелят, **чието име не се споменава,** изпълнил едно желание на войнука – да бъде построена черква в родния му край.

Войнукът Милутин – исторически анализ

От лаконичното споменаване на служебните задължения на ярославчанина в османската столица можем индиректно да извлечем допълнителна научна информация. Съвременните ни познания за войнушката институция, към която е принадлежал той, ни позволяват да се ориентираме каква доза истинност има в тази част от преданието. Можем да очертаем и най-общо хронологическите граници, в които е била построена черквата, като се абстрахираме от фиксираната година, която ни съобщава П. Кържанов – 1460 г. За тази цел, се налага да се спрем кратко на особеностите на войнушката „институция“, защото през вековете тя е претърпяла доста промени[8].

Войнуците са най-многобройната част от т.нар. военизирани категории християнско население, които от последната четвърт на XIV до XIX век имали специфични задължения към османската държава[9]. Срещу ангажимента им те не получавали заплати, а служебна обработваема земя (наречена „бащина“) и били освободени от някои данъци. Плащали задължителна такса „гьондер акчеси“, чийто размер се променял във времето. В едни санджаци тя била събирана за издръжката на войнушкия санджак бей, а в други (от 20-те години на XVI в.) започнала да постъпва като приход направо в държавната хазна. Войнуците били обособени в група

разположени до късносредновековния храм каменни структури с разностилен градеж, неизяснена функция и датировка, и некропол. Виж **Паунова,** В. Археологическо наблюдение при изкопни работи в късносредновековен манастир „Св. Архангел Михаил“, село Билинци, община Брезник. // *АОР за 2017 г.*, София, 2018, с. 707 – 708.

[8] **Ихчиев,** Д. Исторически принос за «войниганите» при турската войска от 1374 год. дори до 1839 год. след р.Хр. до Танзимата*. // Периодическо списание на БКД в София за 1905 г.*, София, 1906, с. 708 – 742.

[9] Виж повече у **Стоянов**, В. Наблюдения върху османските документални извори за „специалните“ категории население в земите под османска власт. // *Исторически преглед*, 1988, кн. 3, с. 58 – 70.

(гьондер) от трима или четирима (понякога и повече) мъже, като всеки от тях последователно имал по една година редовна служба. Останалите били помощници (т.нар. „ямаци“), оставали в селището си и се грижели за обработването на всички бащини в гьондера. При инвалидизация (старост или смърт) на един от войнуците, мястото му се заемало от неговия син или здрав мъж сред най-близките му роднини. При липсата на такива мястото се попълвало от т.нар. резервисти (зеваид-войнуци).

При продължителната османска експанзия към Европа от края на XIV до трийсетте години на XVI в. войнуците били натоварени с типично военни задачи. Участвали предимно в спомагателните части на спахийската конница като бойци джебелии[10].

През втората половина на XV в. започнало бавно да се обособява самостоятелно ядро от т.нар. „черни“ (кара) войнуци– невъоръжени, преобладаващо пешаци, които изпълнявали военнопомощни функции в обоза на армията[11] и се грижели за конете и товарните животни. В мирно време те били ангажирани в султанските или във второстепенните провинциални конюшни.

През първите десетилетия на XVI в. Османската империя значително укрепнала и трайно установила властта си на Балканите, разширявайки границите си в северозападна посока. Във вътрешните области необходимостта от джебелиите с реални воински функции рязко намаляла. Военната служба на някои от тях била изцяло отменена (това са т.нар. отменени войнуци), докато други били прехвърлени и зачислени като черни войнуци.

„Отмененитe“ вече джебелии били регистрирани като данъкоплатци на султанските хасове, плащали фиксирана годишна сума (макту)[12] и запазили част от данъчните си привилегии. С това облагане централната власт

[10] В закон от първата половина на XVI в. е записано: „Сред раята има едни неверници, които се наричат войнуци. Те служат на предната бойна линия, а щом се обяви поход, поемат към бойното поле, следвайки санджакбейовете и войводите, на кон и в пълно бойно снаряжение. Тяхната задача е да залавят езици, да разузнават територията на противника и да изпълняват други военни задължения... “. **Радушев**, Ев. „Селските“ еничари. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Част 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева. София, 2008, с. 310, и цитираната от него литература.

[11] По време на военен поход черни войнуци били използвани и като гледачи на коне, и като трудоваци при направата на окопи и други военни съоръжения. Виж повече у ***Йорданов***, Кр. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в държавните конюшни през XVI век според информацията на един османски войнушки регистър от 1528/29 г. – В: Дриновски сборник, Т. 8, Харков – София, 2015, с. 111 – 123.

[12] *Макту* (отсек) – финансово занижен данък, който е вид привилегия във фискално-социален смисъл. Не е поголовен, а общ.

намерила решение за нарасналата нужда от повече приходи в държавната хазна, чрез които да се издържа по-боеспособната платена войска.

Черните войнуци, разпределени в столицата Константиние, били ангажирани в т.нар. Голяма и Малка конюшня към двореца на султана. Преобладаващата част от тях се грижели за товарните и впрегатните животни в Малката конюшня. Значително малък бил броят на дворцовата група – „хаса войнуклари", които служели в т.нар. Вътрешно отделение на Голямата конюшня[13]. На **петнадесет** от тях били поверени елитните коне на султана и на най-близкото му обкръжение. Чистокръвните животни били скъпи, добре обучени и строго се съблюдавала тяхната селекция, затова старателно подбраните им гледачи се ползвали с най-голямо доверие. Било им разрешено да са в близост до височайшите особи по време на езда.

Войнушката институция просъществувала около пет века, като периодично попадала в кризисни периоди и била преструктурирана. През XVII в. започнал упадъкът. През XVIII в. два пъти централната власт издавала фермани за ликвидирането на войнушкия статут, след което на два пъти го възстановявала. За официален край на „корпуса" се приема 1839 г., но до Освобождението мъже от различни етноси и вероизповедание продължили да се записват доброволно на работа в държавните конюшни. Те вече получавали заплати и не владеели служебни бащини[14].

От направения по-горе резюмиран преглед на войнушката институция достигаме до няколко извода:

Коментираният откъс от преданието – за пребиваването на Милутин в Константиние, звучи достоверно и исторически възможно.

Той може да се допълни от нас със следните уточнения:

Милутин е кара войнук и заради проявените от него качества е назначен на служба във Вътрешното отделение на Голямата конюшня. Най-вероятно е сред онези 15 коняри, които полагат грижи за чистокръвните коне на султана. В тази си длъжност той би могъл наистина да е в близост

[13] В регистър от 1528/ 29 г. научаваме, че по време на военен поход 105 войнука са били зачислени към Вътрешната конюшня, а през мирно време – със 70 повече. Само 15 души имали честта да се грижат за най-добрите султански коне. Други 47 се занимавали с необяздените жребци и кобилите за разплод. За обяздените жребци отговаряли 30 дежурни войнука. Още 4 се грижели за слоновете. Във вътрешната дворцова конюшня съществувала работилница за седла и други конски принадлежности (с 20 войнука), както и „хазна" към него (с 4 войнука), където се съхранявали най-скъпите конски украшения. Виж ***Йорданов***, Кр. Цит. съч., 2015, с. 115 – 117.

[14] Във войнушки списъци след 1839 г. се съдържат данни за името, възрастта, отличителните белези и заплатите на съответните лица. Виж: ***ТИБИ,*** Т. 5, 346–350, 683–686 (Списък на войнуци от казата Ловеч, изпратени на работа в Цариград, 1875 г.)**;** **Мутафчиева**, В. Към въпроса за положението на войнушкото население. // *Известия на Държавната библиотека „В. Коларов" за 1952 г.*, София, 1953, с. 273.

до владетеля, когато е извън двореца и както е разказано – да успее да предотврати убийството му. Не носи оръжие (черните войнуци не са въоръжени – б.а), разполага само с чук за забиване на колчетата за конете и с него елиминира нападателя.

Има една голяма пробойна в опита на П. Кържанов да датира случилото се с Милутин в десетилетието след средата на XV век.

От позицията на съвременните ни познания, надградени на базата на преведени и обнародвани османо-турски документи, знаем, че категорията черни войнуци започва да се оформя като добре развито самостоятелно звено едва в края XV в. и достига структурния си апогей до 70-те години на XVI век.

Ето защо, пребиваването на Милутин в столицата може да се датира не по-рано от края на XV в., но е много по-вероятно да се е случило през следващия век. Аргументи за този извод откриваме индиректно в бележка-коментар към основния текст на „Историята...“. В нея Кържанов уточнява, че село Ярославци не могло да събере исканата от турското правителство сума за ***откуп*** на местните войнуци и затова Милутин доброволно отишъл на тази служба (в столицата Константиние – б.а.)[15].

Всъщност, техният устав не предоставял никакво право за личен избор да изпълняват задълженията си или не и всяко неизпълнение било сурово наказвано. В Закона за войнуците на Сюлейман I се конкретизира:

„Тия, на които идва ред да служат ежегодно, изпълняват службата си в султанския поход (война).[...] Обаче, ако поменатите не се явят на султанския поход или се отлъчат от службата в султанската конюшня, след като бъдат наказани (с бой), да им се вземат по 300 акчета в полза на султанската хазна“[16].

Съмнително е Кържанов да нарича с българската дума „откуп“ събираната за войнуците задължителна такса „гьондер акчеси“. Много по-вероятно е да е имал предвид годишния налог „макту“, поискан за „отменените“ воини – джебелии от село Ярославци. Както споменахме и по-горе, през 20-те години на XVI в. той бил наложен на вече освободените от служба джебелии, а в замяна те запазвали част от привилегиите си. В подкрепа на това предположение за съдържанието на думата „откуп“ е

[15] **Кържанов**, П. Цит. съч., с. 2. Авторът посочва сума за „откуп“, която е много ниска (*18 аспри за 1 войнук или 80 гроша*) и не е била непосилна за плащане. Споменатите от него грошове се въвеждат като парична единица едва през XVII век. Виж повече за паричните знаци през османския период у **Неновски,** Н., **Пенчев,** П. Пари без държава. Пари и парични знаци на православните християни в Османската империя (XVII – XIX век). // *Социологически проблеми*, 2014, кн. 1 – 2, с. 349 – 372.

[16] **Турски извори** за история на правото в българските земи. Закон за войнуците. Т. 1, съставител Г. Гълъбов, София, 1961. Преводът на този пасаж е от Д. Шалев. Извадката е от Закона за войнуците от времето на султан Сюлейман I (1520 – 1566 г.).

едно по-късно съобщение от XVII в. – за сериозни смутове и отпор срещу разпоредбите на централната власт в Никополския санджак. През 1618 г. от ненужните за работа войнуци (т.е. от отменените войнуци) е поискан ***откуп*** от 800 акчета. Разпоредено било отказалите се да се издължат, а оказващите съпротива да бъдат изпратени на каторга[17].

В опис от 1528/29 г.[18] откриваме, че с. Ярославовче (Ярославци) е вписано като едно от селата в нахия Знеполе и в него има трима войнуци[19]. В документа телеграфно се споменава и за съдбата на 700 мъже от този район:

„От нахия Изнепол, спадаща към казата Шехиркьой (Пирот). Нови черни войнуци. ***Джебелю войнуци, които със заповед на падишаха, закрилник на света, са записани като черни войнуци в държавните конюшни.*** *Под командването на сераскера Ахмед Кеманкеш".*

От казаното дотук можем да предположим, че е възможно Милутин да е попаднал именно в тази голяма група „отменени" джебелии, част от която през 1528/29 г. е преназначена (вероятно след стриктен подбор) на служба в столицата. **Ако тази теза е вярна, то последвалите събития с него можем да датираме в 30-те, 40-те и 50-те години на XVI век[20].**

Дарението от султана

Впечатляващ момент в продължението на преданието, който не е анализиран в по-късните публикации за манастира, е, че султанът дава пари на друговерец, за да построи християнски храм. Не е запазен спомен за други подобни случаи в западните български земи. Известни са само примери за признати от османската власт по-ранни привилегии на манастири, придобити през средновековната епоха[21].

---

[17] **Мутафчиева**, В. Цит. Съч., с. 260.

[18] Това е напълно запазен регистър на войнуците от Държавните конюшни, който е съставен през 1529 г. на територията на Софийски, Никополски, Паша и Силистренски санджак. Отразява състоянието на войнушката организация в българските земи непосредствено преди първата османска обсада на Виена в края на септември – началото на октомври 1529 г. Виж повече у **Йорданов**, Кр. Цит. съч., 2015, с. 211; **Йорданов,** Кр. Войнушкото население и общата демографска ситуация в западните и югозападните български земи през първата половина на XVI в. (според османски регистри от 1529 и 1530 г.). // *Македонски преглед,* 2016/ 1, с. 31 – 58.

[19] **Йорданов,** Кр. Войнушката институция и селищата с войнушко население в ливата (санджака) София през XV –XVI ***век.*** *// Историческо бъдеще*, 2013/ 1–2, табл. 4, с. 147 – 151.

[20] Ако можем да се доверим на П. Кържанов, че Милутин е служил в столицата 9 години и той е бил редовен войнук през 3 г. (начална 1528/ 29 г.), то неговото освобождаване от служба „по заслуги" би трябвало да се е случило най-късно през 1555 г.

[21] Виж повече у **Борисов**, Д. Информация за севернородопските манастири в османски регистри от 16 в. – В: Традиции и приемственост. 50 години висше и полувисше образование в Източните Родопи. Т.1, 2011, с. 335 – 354.

П. Кържанов – дякон по времето, когато пише кратката история на Билинския манастир, е толкова удивен от този акт на религиозна толерантност, че си позволява в иначе лаконичното изложение за това събитие да „цитира“ думите на султана към Милутин:

„Ти ми избави живота, ти си мой брат, кажи що желаеш да те възнаградя?“

Откликнал на молбата на войнука, който не поискал нищо за себе си, а да го *подпомогне* (с пари) и да *позволи* да направи църква в *родния му край*, защото там нямало *дом за Богомолствие*:

„Това искане [...] му било угодно, дал му пари и един добър техник (майстор), уволнил го от службата и веднага ***издал заповед до властите да му дават нужното съдействие“***[22]**.**

От последващия разказ разбираме, че когато храмът бил построен, *не достигали парите* да бъде изографисан. Милутин повторно отишъл в Константиние и султанът отново му дал пари. С тях ярославчанинът наел *добър художник* (не става ясно откъде е нает) и се върнал в селото си. След окончателното завършване на църквата я осветил.

На пръв прочит тази част от преданието изглежда като художествена измислица – султан, който дава пари не само за **нов** християнски храм, но и за изписването му. Статистиката показва, че е малък броят на новопостроените църкви и манастири през периода XV – ср. на XIX век. Османските власти следвали нормите на Шериата, според които немюсюлманите нямали право да строят нови храмове, а само да възстановяват или да ремонтират вече съществуващите, и то без да ги разширяват. Формално строежът на нови църковни сгради е бил забранен до обнародването на Хат-и Хумаюна през 1856 г., но са известни примери за заобикалянето на съществуващите забрани[23].

Един от ранните владетели на Османската империя е бил способен да разчупи старите канони и да направи подобен жест – да даде средства за построяването на нова църква. Това е Сюлейман I Кануни (Законодателят, наричан и Великолепни), който управлявал през периода 1520 – 1566 г. и наложил дръзки промени в съществуващото законодателство, за да го адаптира към бързо променящата се империя. По време на управлението му империята достигнала своя зенит, станала световна сила и навлязла в „златния“ век на културното си развитие. Дворецът Топкапъ в Константиние се превърнал в седалище на т.нар. „Общност на талантливите“. В нея били привлечени най-изявените майстори както от ислямския свят,

[22] **Кържанов**, П. Цит. съч., с. 2.

[23] Виж повече у **Шиваров**, Ст. Как малоазийските българи градят църква. Османски документи и административни процедури от 80-те и 90-те години на XIX в. // *История, 2018*, кн. 2, с. 119 – 142, и цит. от него литература.

така и от новозавладените територии в Европа. В резултат от сътрудничеството им се смесили по безпрецедентен начин ислямската, турската и европейската култура. По заповед на Сюлейман I били изградени множество култови, обществени, училищни, социални и прочие сгради и съоръжения. Той си позволил да наруши и строгите принципи за издигане в държавната йерархия само на т.нар. „правоверни“ с аристократичен произход, допускайки до най-висока позиция човек от раята, с християнски корени[24].

От всичко казано дотук можем да приемем и втората част от преданието за исторически възможна. Неизвестното име на султана с автократичен маниер и лишен от верски предразсъдъци можем с голям процент увереност да свържем със султан Сюлейман I Кануни. Той се оказва първият дарител на средства за построяването, а вероятно и за първото изографисване на храма „Св. Архангел Михаил“. Султанът задкулисно се оказва и пръв ктитор, защото черквата е изградена върху мирийска земя.

Проявената религиозна толерантност от Сюлейман I всъщност била израз на дълбока благодарност към друговерeца каравойнук, който спасил живота му, а не сантимент към християнската религия[25].

<u>Дарението от Милутин</u>

Милутин, подобно на повечето герои (херои) в митичните разкази от древността, притежавал високо ценени добродетели, преодолявал препятствия, бил опитен воин (джебелю-войнук), боравил с чука като с меч, „укротявал“ коне (кара войнук в дворцовата група), опазил живота на владетеля, отказал да се облагодетелства, построил храм на своя свят покровител (светеца на воините Св. Архангел Михаил), който станал закрилник и на родното му място.

Милутин се проявил и като дарител. Първоначално имал желание да построи черквата в ливада негова собственост, но идеята му била осуе-

[24] **Ибрахим паша Паргалъ** е Велик везир на Османската империя от 1523 до 1536 г. при управлението на Сюлейман I. Той е с гръцки произход, християнин, покръстен впоследствие. Взет е от родителите му като кръвен данък. Освободен е от султана. Ибрахим паша се радвал на авторитет и власт почти без паралел в историята на империята. През 1536 г. е екзекутиран по заповед на Сюлейман I и имотите му са конфискувани в полза на държавата.

[25] Султан Сюлейман I се отличавал с изключителна благосклонност и щедрост, проявявана към поданиците, служителите и съюзниците му. Всички, които са оказали някаква услуга на владетеля, били възнаграждавани с пари, скъпоценни тъкани, дрехи или кожи. Виж повече у: **Берке-Грамон**, Ж., **Базен**, Л.,**Белдачину**, И., **Белдачину**, Н., **Дюмон**, П., **Жоржен**, Ф., **Мантран**, Р., **Реймо**, А., **Ру**, Ж-П., **Ватен**, Н., **Венщейн**, Ж. История на Османската империя. София, 2014. Електронна библиотека по архивистика и документалистика. https://electronic-library.org/books/Book_0046.html

тена[26]. Светецът *сам посочил мястото* – в заблатен терен, при извор[27] в м. Коларев камък, в близост до междата със село Билинци (в граничните зони се намирала т.нар. мирийска земя, собственост на султана). Когато осветил завършения храм, ярославчанинът му подарил *по половината от няколко свои ниви* (според османското законодателство не можели да се продават или даряват части от войнушката бащина, а само собствен имот).

В преданието не става ясно какъв социален статус придобил Милутин след освобождаването му от войнушката служба. Явно е, че всички „богоугодни“ действия които предприел, са от позицията на човек, който е със самочувствието на пълномощник на султана.

„За да оформи това благочестиво ***завещание,*** *отвел своята фамилия в черквата и ги заклел в присъствието на свещеникът:* ***„Нищо никой да не взима от приходите на тия имоти или други некои“***[28]**.**

Думите му, „цитирани“ от П. Кържанов, звучат като декларативна фраза от официален документ, издаден от името на султана. Можем да предположим, че те имат силата на клетвен акт пред свещеника (според българския обичай), но възпроизвеждат и написаното във фермана (закон, указ), без който не можело да бъде изградена или възстановена нито една черква. Стандартно в него се давало разрешение за строежа на храма, посочвал се светецът-патрон, фиксирали се техническите му особености (план, дължина, широчина, височина, брой врати и прозорци), задължавали се местните власти да съдействат и да не възпрепятстват строителството. Допускаме, че във фермана за черквата „Св. Архангел Михаил“ е била спомената и „султанска протекция“ – разрешение за стопанисването на имоти в мирийска земя (прилежащата поляна около храма и една голяма ливада),[29] и освобождаването на тези имоти от данъци. Ако този документ е бил запазен, с дадените привилегии безспорно се е ползвал и скоро обособилият се тук манастир.

Днес съдбата на фермана е неизвестна. П. Кържанов също не го споменава, но ако е бил наличен сред църковния архив в началото на XX в., дяконът не би пропуснал да преразкаже съдържанието му и да спомене името на султана. В написаната от него „История...“ почти липсват данни за времето от освещаването на черквата до май 1655 год.

[26] Според преданието, на изграждането на черквата в м. Лейка, в ливадата на Милутин, се противопоставила жена от с. Завала. Виж: **Кържанов**, П. Цит. съч., с. 3.
[27] След пресушаването на терена, майсторът каптирал извора и направил чешма – аязмо. Виж: **Кържанов**, П. Пак там.
[28] **Кържанов**, П. Пак там.
[29] **Кържанов**, П. Пак там.

Фрагменти от най-ранната история на манастира

Невъзможно е, при липсата на запазени епиграфски паметници, да се уточни годината на построяването на храма. Могат да се очертаят най-общо десетилетията, когато се е случило това – през 40-те или по-вероятно през 50-те години на XVI век.

По модела на възникване на повечето монашески обители, около „Св. Архангел Михаил“ постепенно са били изградени отделни постройки, организирани в единно пространство.

Името на Билинския манастир се споменава за пръв път през 1586 г.[30], т.е. около 30 години след освещаването на черквата. В руските архиви е запазено писмо, което било предадено на руския цар Фьодор I Иванович (1584 – 1598)[31]. Негов автор е Гервасий – игумен на Осоговския манастир. В него става ясно, че при разрушително земетресение през 1585 г. (в дн. Средна Западна България)[32] пострадали сградите на манастира. Игуменът се обръща с молба за финансова помощ за тяхното възстановяване.

Гервасий пристигнал в руската столица заедно с Висарион – Коласийския (кюстендилския) митрополит, и свещеник Стефан от Билинския манастир „Св. Архангел Михаил“. Няма запазени сведения какви са били исканията на митрополита и на свещеника. Предполага се, че царят е удовлетворил техните молби[33].

Оскъдната информация за билинския свещеник Стефан е насочващ маркер, че той е бил изключително предприемчив, явно високо ценен от висшите духовници от Коласийската епархия и през 80-те години на XVI в. е сред първите балкански духовници, които са потърсили контакт с руския владетел. Възможно е и през следващия век игумените на „Св. Архангел Михаил“, при сериозни финансови затруднения от различно естество (ремонти, набавяне на богослужебни книги и др.), да са разчитали основно на руска подкрепа, чрез мисиите на Софийските и Коласийските митрополити в Русия.

Зачестилата нужда от външна православна подкрепа през последната четвърт на XVI и през XVII в. се дължала най-вече на силното обедняване-

---

[30] Точната година все още е спорна. Различни автори посочват 1585, 1586 и 1587 г. Виж: **Минчева, К.** Пътуване на кюстендилски митрополити до руските земи. // Известия на исторически музей – Кюстендил. Т. XX, 2019, с. 347 – 348, и цитираната литература.

[31] **Минчева,** К. Пак там.

[32] Предполага се, че при това земетресение рухнала и черквата „Св. Марина“ в София.

[33] **Минчева,** К. Пак там. Авторката предполага, че възстановяването на Осоговския манастир в кр. на XVI и нач. на XVII в. е станало с парични дарения от Русия. Допуска, че Коласийският митрополит е потърсил руска помощ за възстановяване и на други храмове в неговата епархия, които пострадали от земетресението през 1585 г. Изказва и хипотезата, че част от средствата за изписването на храма в Билинския манастир са дошли именно от руските земи.

не и дори пълно разоряване на част от манастирите. Тежките времена за тях настъпили след наложената от султан Селим II (син на Сюлейман I Кануни) разпоредба за повторно откупуване на църковните имоти, разположени върху мирийска земя[34]. Тя не е проява на верска нетърпимост към храмовете на християнското население, а е само един от примерите за търсене на нови източници на доходи за държавната хазната в условията на задълбочаваща се криза в Османската империя.

В своята „История..." П. Кържанов споменава лаконично:

„[...] от предание се знае, че черквата преди 1655 г. е напускана и добитъка в горещите дни е влизал да пладнува, но отец Йосиф я поправил ***и на свои разноски я осветил****, като направил и старата магерница"*[35].

Причината за временното изоставяне на манастира едва ли се е дължала на обедняването му вследствие на наложените реформи за църковните имоти. Дадените му „привилегии" с фермана от Сюлейман I, ако към този момент документът е бил запазен, би трябвало да са неоспорими от следващите султани.

Временното прекъсване на дейността му можем да свържем по-скоро с природен катаклизъм. През 1641 г. на територията на дн. Средна Западна България станало силно земетресение[36]. Много е вероятно черквата на манастира да е рухнала частично и затова да не е използвана през следващите 14 години. Остава открит въпросът откъде е намерил средства отец Йосиф за възстановяването ѝ. Дали това би могло да стане само с дарения от местното население или отново е била получена руска помощ?

Споменатото от П. Кържанов ***повторно освещаване на черквата*** отново дава повод за размисъл. След частично възстановяване на християнски храм, когато са останали старите му зидове, олтарът е непокътнат и

[34] В първите векове на османското владичество централната власт се отнася благосклонно към ферманите, издадени от първите султани, и потвърждава правата на всеки привилегирован преди това манастир. Съществуват примери, които показват, че манастирската собственост се увеличава, но монасите представят своите стари документи и всичките им имоти остават с привилегирован статут. През втората половина на XVI в. в цялото Румелийско бейлербейство османската власт въвежда изготвянето на подробни описи на манастирските имоти. В тях е отбелязано заплащането на различни суми от манастирите за собствеността, която е придобита в по-късен период и няма документ за нея. Виж: **Минчева, К.** Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV – XVII в. София, 2010, с. 37 – 38, и цит. литература.

[35] **Кържанов**, Цит. съч., с. 4.

[36] Земетресението от 1641 г. станало в Софийската сеизмична зона, между дн. център на гр. София и югозападните околности и планини. По съвременни изчисления то е било с магнитут около 6,6 степени по Рихтер. Запазени са сведения за разрушенията в Кюстендил. Една трета от сградите рухнали, а централната част на града пропаднала с 12 м. Виж: Регионална сеизмичност на Източната част на Централния Балкански полуостров.
http://www.geology.bas.bg/lecture/seismo/seismotectonics-4th%20lecture.pdf

размерите му след ремонта са непроменени, ритуалът за новата сакрализация на вътрешното му пространство се нарича „обновяване“. Когато той претърпи значително преустройство, свещенодействието е „освещаване“.

Ако дяконът П. Кържанов не е сгрешил неволно в използваната дума, то можем да предположим, че игуменът Йосиф е предприел видимо и до днес повторно преизграждане на пояси от северната стена и на апсидата от изток. Едва ли при нанесените щети от земетресението са останали непокътнати най-ранните стенописи в олтарната част и от север, които са от времето на построяването на храма. Много по-вероятно е те да са били изписани отново[37].

На този етап от проучванията не можем да установим дали изграждането на допълнителни вътрешни арки до дългите стени, както и значителното удължаване на черквата в западна посока, са били направени по времето на игумен Йосиф. Изключително ценна е информацията за него, предадена ни от П. Кържанов, защото научаваме името му и факта, че храмът „Св. Архангел Михаил“ е възстановен, за да продължи своята духовна мисия сред християнското население в брезнишкия край:

„[...] а на един камък се намери записано: майстор Димитрия и Мита при егуменина Йосифа 1655 г., 18 май. Тоя надпис и преданието се схождат много добре и подкрепят казаното по-горе.“

* * *

Кратката „История...“ на Билинския манастир, написана от П. Кържанов, е скромен изследователски труд, който е неоснователно подценяван и често грешно цитиран. Четейки редовете, четейки внимателно и между редовете, в нея откриваме любопитни и единствени податки за хора, посветили се на изграждането, възстановяването и благосъстоянието на тази духовна и просветна обител през Късното Средновековие и Възраждането. Списъкът от имената и делата им създават историята, за да я ценим такава, каквато е, и да можем да надграждаме в ново време.

Днес, вратите на черквата „Св. Архангел Михаил“ са отново заключени. А на един от монолитните каменни блокове, вградени в оградния зид, се чете трудно един полузаличен надпис: Милутин.

---

[37] Възможно е да не са запазени или да са останали припокрити останките от първото изписване на черквата, за което споменава П. Кържанов (ако е имало такова). И до днес са видими стенописи от две изографисвания (възможно е второ и трето по ред), направени сравнително скоро едно след друго. Част от учените ги датират в XVI и XVII в., а други – по-скоро в XVII в., отколкото в XVIII век. Виж: **Грабар**, А. Няколко средновековни паметници из Западна Бѫлгария. // *Годишник на народния музей за 1921 г. София, 1922,* **с.** 289 – 290; **Минчева**, К. Билинският манастир „Св. Архангел Михаил“ – В: Църкви и манастири в югозападните български земи през XV – XVII в. София, 2007, с. 24 – 25 и цитираната там по-стара литература.

ДИМИТЪР И НИКОЛАЙ ТОНДЖАРОВИ – УЧИТЕЛИ ОТ САМОКОВ

Славейко Докузов
Исторически музей, гр. Самоков

DIMITAR AND NIKOLA TONDJAROVI – TEACHERS FROM THE TOWN OF SAMOKOV

Slaveyko Dokuzov
History Museum, Samokov town

ABSTRACT

The article provides information about the brothers Dimitar and Nikola Tondjarovi – teachers from the town of Samokov, who have worked in many Bulgarian cities in the 19th century. Both are known as reformers in the educational system.

In 1834 Nikola Tondjarov has implemented the "mutual Instruction" method (the "Lancaster method") into local schools. The brothers have introduced new subjects in schools such as: history, geography, arithmetic, Slavic and Greek grammar, Aesop's fables, and more.

Ключови думи: *братя Тонджарови, учители, реформатори, „методът на Ланкастър", нови училищни предмети*

Keywords: *Tondjarovi brothers, teachers, reformers, the "Lancaster method", new school subjects*

* * *

От средата на XIX век има бум в „отварянето" на училища. За българското население е било престижно да ползва услугите на известни даскали. Друг е въпросът, че не всеки град е имал възможности да има училище. Борбата за хляба е по-силна от желанието да се опознават книгите. Първо сит, после богат, а едва след ходенето на църква идва

„евентуално“ желанието за образование. Килийните училища вече стават Взаимоучителни (Бел-Ланкастърски), но това е по местата, където имат възможност да поканят преподавател. Дори когато (30-те и 40-те години на XIX век) са канели някой по-известен дидаскал като Неофит Рилски, то е било за кратко, защото трудно са му плащали. Икономическа е причината учителите да „скачат“ от един град в друг. Плащащите не всякога са коректни[1]. Отношението на българите към образованието се променя, защото икономически ситуацията за тях в империята търпи развитие. Има натрупване на капитали в търговията с по-далечни места (вътрешна – например Смирна, а навън – Виена, Браила, Одеса). Българите виждат свят, а и светът ги вижда. Дори движението за самостоятелна Българска църква, също налива вода в мелницата на образованието. Образованите ги чуват, а и се оправят не само със сметките. Вече не е престижно да се гърчееш, все повече са българите, които осъзнават, че може да се учи и на български[2].

Димитър и Никола Тонджарови са даскали със самоковски корен. Поголемият е Николай. И за двете лица е писал Христо Манов[3]**.** Според него Димитър и Никола са братя. Общото, което прави впечатление е, че и в двата случая има голямо ходене на работа по различни места.

Христо Манов дава следните сведения за **Димитър Тонджаров:**

Роден около 1820 – 1825 година.

1850 г. е преподавател в Одеса;

1851/54 учи в семинарията в Киев;

1853 г. – доброволец в Кримската война;

1856/57 г. се завръща в Самоков;

1857 г. – работи в Дупница;

---

[1] В биографията си Тодор Бурмов описва хроничния недостиг на пари – не му е давана редовната заплата като даскал в Габрово. **Вж. Бурмов,** Т. Дневник. Спомените ми. Автобиография. София, 1994, с.103; Самоковският даскал Христодул Костович Сичан-Николов си тръгва от Габрово и отива в Цариград, където се поставя в услуга на американците и тяхното издаване на библията на български език, поради главно финансови причини.

[2] В Дупница е имало фамилии българи, които са защитавали гръцките църковни и образователни интереси. Вж. **Радкова**, Р. (съст.). Възрожденецът Христо Димитров Дупничанин. София, 1997, с. 57 за „Барбуто”.

[3] **Манов**, Хр. Самоков – видни личности. София, 1998, с. 91 – 91; За Никола Тонджаров има много добро описание от Ефрем Каранов, любезно предоставено ми от Иван Сапунджиев. НЧ „Зора – Кюстендил 2003“.

1874 г. е в Брезник, откъдето е уволнен за революционна дейност;

1875 г. – учител в Батак.

Николай Тонджаров е роден 1808 г. Учи при Неофит Рилски, а след учене в Свищов при Христаки Павлович (1832 г.) се завръща в Самоков.

1834 г. въвежда взаимоучителната метода (в сегашното ОУ „Кирил и Методий“).

1836 г. – учител в Пловдив.

1847 г. – учител в Кюстендил; после е повикан учителят Крантов.

1849 г. – отново учителства в Кюстендил.

В спомените на Ефрем Каранов се казва, че **Николай** разбира от „ланкастерската метода“, но бил много „капризозен и не искал да знае от никого“ [4]. При пристигането си в Кюстендил, той уредил училището с помощта на бегликчията Димитраки Мичура от Пловдив. „Направили училище доволно големо, с голем салон и две отделни стаици. „Никола Тонджаров бил около 45-годишен, носел фес, превързан с черна шамия, дебело каплия фермене, върху му дебел кюрк до земята, дълга антерия и гащи от алена чоха“ [5].

Никола Тонджаров въвел нови науки: история, география, битописание, катехизис, благонравие, Езопови басни, граматика, елински език, писвание, сметание, псалтика.

Той докарал първите модерни печки в Кюстендил с помощта на дарителя Мичура. „Кадията като виждал, че се прави и оправя училището, казвал на владиката: – Черква, ако искат, нека си правят, защото в черквата вол ще влезе и вол ще излезе, училища да не се правят“[6].

Явно Никола Тонджаров е бил човек с характер и не е чакал да му се каже какво да прави, а е действал. Бил е сприхав, наказвал е учениците си, но това съществувало като практика и на други места. Жена му умира и той отива за учител във Велес. След време се завръща в Кюстендил, след което за него не се споменава нищо.

На 16 май 1876 г. в Батак умира **Димитър Тонджаров.** Според спомени от семейството му, той е знаел, че няма да се върне в Самоков, защото е знаел е къде отива и какво прави. В семейството му са приети за

[4] **Каранов**, Ефрем. Спомени: Кюстендилските училища до Освобождението. София, 1979, с. 239
[5] Пак там с. 240
[6] Пак там с. 241

отглеждане момичета – сирачета от Батак.

* * *

Учителите Димитър и Николай Тонджарови работят във времена на икономически и духовен подем. Като всички даскали от периода и те са енциклопедисти. Преподават всичко известно и полезно. За да постигнат резултати, са ползвали и по-груби методи. Двамата провеждат „реформиране“ на образованието там, където са преподавали. Осъществявали са обучение, впечатляващо техните съвременници. Ето защо двама забележителни народоведи са оставили описание: Ефрем Каранов[7] за Никола Тонджаров, а Христо Семерджиев[8] – за Димитър Тонджаров.

[7] **Каранов,** Ефрем. Спомени. София, 1979, с. 232 – 248.
[8] **Семерджиев,** Хр. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. София, 1986, с. 140 – 151.

„НОВИ" ПРИПИСКИ И НАДПИСИ

Симеон Мильов
историк, гр. Батановци

NEW'' NOTES AND NSCRIPTIONS

Simeon Milyov
Historian, Batanovci town

ABSTRACT

The article presents unpublished short texts, also known as chronicle notes, left on various liturgical and religious books from the time of the Bulgarian National Revival, found in various temples in the settlements of Central Western Bulgaria. Unpublished inscriptions on icons, church buildings, etc. have been added to them.

Ключови думи**:** *летописни бележки, надписи, Средна Западна България*

Keywords: *chronical notes, inscriptions, Central Western Bulgaria*

* * *

Поезията се пише със сълзи, романът – с кръв, а историята – с бистра водица.

Карлос Луис Сафон

Заглавието на настоящата статия „*Нови*" *приписки и надписи*" бе определено от обстоятелството, че тези текстове не фигурират във вече издадената книга с летописни бележки от района на Средна Западна България, с автори Надя Манолова-Николова и Пенка Желева[1]. В продължение на много години, при теренната ми работа в същия регион съм ги записвал в различни тетрадки, в различно време, някои дълго кротуваха, записани и останали неиздадени. Надписите по църковни сгради и върху икони също не са публикувани.

[1] **Манолова-Николова,** Н., Желева, П. Летописни бележки от Средна Западна България. С., 1999, с. 367.

ПРИПИСКИ

БАНИЩЕ

Храм „Св. Йоан Богослов", 1872 г.

В **„Цветослов",** печатан в Киев, 1854**:**

„Ктитор велко аначков даскал от расник 1875 август 3-й цена четире бели меджидие цена 84 гроша. Сия книга купена за гроша 130 и словом сто и тридесет гроша платец цветко стоилков от село банишор 1880: месец ноември ден 8 учител димитрия янков от село сопица.";

„Сия книга принадлежи на свети йоан банишорски учител стоян николов от село расник, брезничка околия трънски окръг банишор 1889-90 г."

В **„Осмогласник",** печатан в Цариград, 1867**:**

„Ктитор велко аначков даскал от расник 1875 август 3й цена четире бели меджидие цена 84 гроша.";

„Знати се кога дойдо аз грешни даскал григория милошов от бусинци на 7-й септемврия 1877 гига м. терзичов.";

„Знати ся когато бидо аз даскал глигория милошов терзичов от бусинци отец его милош мати его будимка братя его поп радован иерей станка таса упокой петър цветко. Братя кой прочете и простите мене недостойного гигу 8 септ. 1877. гиго милошов терзичов.

За знание кога аз учителствува през 1891-92 година учител С. Аначков."

В **„Цветен триод",** Москва, 1868**:**

„Знати се кога дойдо аз грешни даскал гига милошов от бусинци на 7-й септември 1877. гига м."

„Учител Димитрия Петрунов Кирил Петка Стоянка Достена Стоименка Йосив родом от село Горна Секирна при поп писал учител Димитрия когато бех учител в Банишор на 1881 г. Заради за това се потписал."

В **„Общ Миней",** Москва, 1872**:**

„Да се знае кога писа това писмо гяк Александър Стоилковски Илиов що е писал заради...";

„Тая книга общик пазари я цветко устабашия 95 гроша плати я деда йован от рижовец за негово здраве."

„Даскал Глигор Милошов от бусинци 1877.

Знати се кога дойдо аз даскал гига от бусинци на 7-й септември 1877".

В **„Ермология**", Москва, 1877**:**

„Знати се кога купи тая Ермология свещеник Михаил Соколов за 50 гроша от Велин родом от село Косача беше учител Димитрия Петрунов от село Горна Секирна 1882. Село Банишор храм Свети Йоан Богослов."

(Записано: 11.07.2007 г.)

БЛАТЕШНИЦА

Храм „Св. Пророк Илия", 1870 г.

В „Служебник", печатан в Киево-печорска лавра 1870 г.**:**

„Сене 1872 Приложи майстор Нико Грозданов тая книжка за душевно спасение и телесно цената му е 42 гроша."

„Костадин Стоименов от Блатешница.

Си благочестиви цари православни християни да помогнет Господ Бог в царстве титоре и приложници светаго храма сего да помянет Господ Бог во царствие свое сегда и нине и присно и во веки веков.

Свещено началника нашего Илариона свещенически цин да помянет Господ Бог в царствие свое сегда и нине и присно."

„1875 година. Тая година Стоимен се запопи. Сведе истие Стоимен като тиквит."

(Записано: м. май 2006 г.)

БОБОРАЦИ

Църква „Св. Петка", 1868 г.

В **„Библия",** печатана в Цариград, 1874 г.**:**

„Библия на Димитрлия Петрунов родом българин от Горна Секирна купи ю у Трън тогава беше сенето 1880 го и тога г-н Инспектор ходеше по селата където беха покорнийте учител бех у Вукан тогавай баш еми...2250 гроша и пословом две иляди двесте и педесе гроша...рана и тая годин много глад биде. Много человеците пострадаха и гладуваха и от роса леб ядоме пак Господ да помогне на цара Александър он даде жито на сиротинюта остана живот 1880 го февруари 10 ден."

„Тая библия купи от град Трън за 24 гроша от протестани тогава беше инспектор Выжаров годината беше 1880, 12 й ноември. Учител беше Д. П. Цвеев Гортя Секирна."

В **„Поучително евангелие"** на Софроний Врачански, без начало**:**

„Тъзи книга е много полезна за народа. Моля който чете да се съобразява с поученията за да може да влияе на народа. Подвезах я на 30 дек. 1904 г. Яне Д. Раковски."

(Запис: 29.08.2001 г.)

ВРАБЧА

Храм „Св. Димитър", 1868 г.

В **Общ Миней,** печатан в Москва, 18**:**

„1884 година март 14 ден ОБЩАК Врапча поклоник Йоца Йованов и чада его Сима Марга Весела за спасение души и матер его Пена и брат его Гига Мага."

(Запис: 25.06.2006 г.)

ГИГИНЦИ

Храм „Св. Рождество Богородично”, 1888

В **„Ермология”,** печатана Москва 1884**:**

„1877 година турци ка бегая от русите и от сърбите куде Божич беше та се изчисти народа.”

(Запис: 11.09.1987 г.)

ГОРНА СЕКИРНА

Църква „Св. Архангел Михаил”, 1888 г.

В **„Псалтир”,** печатан в Белград, 1888 г.**:**

„Сия псалтир на Тодорин Карамфил купил го е от Йованчо Боне[в] на нами Йованчо[продаде] за 25 гроша. За здраве да го учи и много изучил”

В **„Апостол”,** от 1926 г.**:**

„Настоящатата книга „Апостол” се подари от псалта на храма Св. Арх. Михаил в с. Горна Секирна – Танчо Васев. Този дар поднася пред Бога за здраве и спасение душевно и телесное нему и целото му домочадие 1930 г.”

В „**Триод**, печатан в Москва, 1874**:**

„Таско Стоянов от село Горна Секирна отец дякон Д. Петрунов свещеник в...Димитър Петрунов се ръкоположи за дякон 1893 година на Погановски манастир.”

В „**Псалтир**”, Москва, 1885**:**

„Свещеник Милчо Радев роден на 24 август 1898 ръкоположен за свещеник 11.IX.1924 г., енорийски свещеник на с. Горна Секирна от 1 май 1926 г. и до днес 15.IX.1935 г. и продължава да служи.”

В **„Триод цветен**”, Москва, 1876**:**

„Таско Стоянов” и с глаголически букви е написано *„Учител Димитрия Петрунов” „Dimitri Petrunov”*

(Запис: 17.02.2005 г.)

ЖИТУША

Храм „Св. Благовещение”, 1846 г.

В **„Требник”,** Цариград, 1859**:**

„Знати се в сия книга требник на Стоян Крастов от село Житуша како того зима он та да се знае 79 гроша сене 1864 месец марта 12.”

(Запис: 06.03.1997 г.)

ИЗВОР (Радомирски)

Храм „Св. Троица, 1863 г.

В **„Служебник”,** Москва, 1876**:**

„По Болгарскио въпрос що беше прениeто прете 12 годин сега се даде край. Тури се елсар видински антим сос телеграф се извести на 1872

февруария 24";

„Поправи се в лето 1900 год 13и януарий от свещ. Ив. Икономова от село Извор.

(Запис: 15.04.2006 г.)

КАСИЛАК

Храм „Св. Николай", 1842 г.

В **„Литургия",** Москва, 1792**:**

„Сия летургия на попа Цветана купи я за 12";

„Сия литургия на поп Цветана молба на попа Петко в у Извор постояла една година."

В **„Апостол"** (Сказание светого Епифания епископа кипърского...), без начало и край**:**

„Сей тестемент на Генадия Никандров";

„Да се знае кога бех ас Иоан от село Извор поп Димитър у село Касилак даскал сене да се знае кога 1838 сене поп Димитър"

В **„Триод",** Москва, 1855**:**

„Сия книга пожертвована на Св. Атонкую гору с успокоении душ рабов Божии Димитрия Алексея Александры Александра Елизавета Амин и их сродников."

(Запис: 28.05.1999 г.)

КОСАЧА

Храм „Св. Арх. Михаил", 1865 г.

В **„Триод"** Москва, 1874**:**

„Сия книга на косачката церква 1868.";

„1865 Любен Кръстов Господин обезателство 1865 и пословом Димитрия, Господин, Стоян";

„Сия книга на косачката церква сене 1875 месец ануария 29 ден аз писец Павле Петрунов от Косача. Наш Павле, наш Любен Кръсто Господин Мияил Любен Василко наш Павле Фило Заре Василко Миялко Лазе Мане Господин Господин Ристо"

(Запис: 22.02.2007 г.)

НЕГОВАНЦИ

Храм „Св. Иван Рилски", 1870 г.

В **„Осмогласник":**

„Клисар Стоил Трендафилов Кашкански и Попов родом от село Жедна а живущ в село Негованци. Служил за черквата пет години непрекъснато като клисар. [2]

[2] Стоил Кашканов е бил зет на поп Иван Петрунов. Жена му умира и довежда жена Стоянка. От първата жена има двама сина – Кирил и (?), и дъщеря Иванка. Втората жена Стоянка довежда дъщеря Вита с двама сина Митко и Стойчо – живеят в Дупница.

В „Служебник”, печатан в Москва през 1875 г.**:**

„Подарявам настоящи Служебник на черквата в село Богородица, Гевгелийско. Христо Бъчваров 1900 август 30. Гевгели”

В „Типикон”, печатан в Москва през 1885 г.**:**

„Тази книга е намерена в черквата на с. Богородица близо до гр. Гевгели, Македония на 20 март на 1918 год. Черквата е разрушена от вътре и не се знае кой е храмът Й. Намери свещ. Йордан поп Иванов от с. Негованци, Радомирска околия, полкови свещеник в 39 пех. Полк през Европейската война 1915–1918 г.”[3].

(Запис: 16.09.2004 г.)

РАДИБОШ

Храм „Св. Петка”, късносредновековен, достроен 1847 г. и подновен 1933 г.

В **„Празничен Миней”,** Венеция 1538 г. в печатницата на Божидар Вукович[4].

„Сия книга поклони Велко 1784 от село Косача на Радибошката цравека та да работи за негова душа – Велко, Иване, Господинко.”

В **„Литургия”,** печатана в Киево-печорската лавра 1736 г.**:**

„Тая света Литургия подарена на радибошката церква от Млажо от село Жабляно на 1746 април 3-и за душевное ему спасение Младжо, Гиорго, Яне, Тодор, Петрун, Мано, Ранча, Дамянко, Тодора, Минко”

„Втори път подвързана в Жаблянски манастир 30-ий октомври 1883 подвързач Филотей Йеромонах” [5]

В **„Псалтир”,** XVIII в.**:**

„Ваклин писа да се знае.” [6]

В **„Неделник”** от 1806 г.

---

[3] Свещеник Иван Петрунов от с. Негованци, роден 2.VIII.1850 г. Учил килийно училище в Негованци. Учител в с. Мламолово 1867–1869 г. и в Негованци 1869–1871 г. Ръкоположен на 25.I 1873 г. от Иларион Кюстендилски в Кюстендил за с. Негованци. Свещеник Йордан е син на свещ. Иван Петрунов и е убит на 29.IX.1944 г. заедно с Анастас Тонев, в Негованци от Асен Иванов Соколчев (Георгиев), Павел Костадинов Ненков, Данаил Радоилов Иванов, Любомир Йорданов Михалков. Гаврили се, яздили го и го хвърлили в бунара на летището. Двете уточнения са на Методи Крумов Стойчев Джоргов, на 64 години. Пази снимка от погребението на свещ. Иван Петрунов.

[4] Инициатори, редактори и коректори са българските монаси от Македония – Мойсей и Пахомий, споменати в послеслова. (НИМ, Старопечатни книги, инв. № 16080-1, донесена от Радибош от Б. Димитров, 1981 г.) Към Минея са били подвързани 14 ръкописни листа (28 страници), съдържащи част от „Деяния и Послания на Апостолите” на Владислав Граматик. (НИМ, Старопечатни книги, инв. № 16080-2).

[5] НИМ, Старопечатни книги, инв. № 16083, донесена от Радибош от Б. Димитров, 1981 г.

[6] НИМ, Старопечатни книги, инв.№ 16082, донесена от Радибош от Б. Димитров, 1981 г.

„1822 сене да се знае кога учи село Радибош Диминрия."

„Ракиловци Фитана" [7].

В **Миней** за м. Декември, Москва 1886**:**

„Сия книга на света Петка купена 1888 г. взети са 10 Минеи за през всичките месеци през годината Алексо Димитриев и Георги Димитриев настоятели на Радибошкото пръвоначално и народно училище".

(Запис: 16. 11.2005 г.)

РАСНИК

Храм „Св. Николай", 1841 г.

В **„Апостол",** Киев, 1894**:**

„Св. Апостол принадлежи на църквата св. Николая в с. Расник купен на 2 юлий 1908 год. от свещеник Станко Маринков от Софийското духовно братство заедно с един епатрихил от което св. Апостол е 7 лева, а епатрахила 13 лв та всичко 20 лв"

В **„Требник",** Москва, 1873**:**

„попа Димитрия от Мещица";

„Стоян И. Мещички е учителствал в селото Расник през 1893/94 година училищни настоятели са били Манол Величков, Никола Михалков, а там черковни настоятели са били: Стоичко Георгиев, Христо Димитров, Гиго Пеин и св. Станко Маринков.";

„За да се знае настоятели Иван Богоин, Раденко Мартинов от село Расник 1882 г."

(Запис: м. юни 2006 г.)

СВЕТЛЯ

Църква „Св. Богородица", 1860 г.

В **книга** без начало и край**:**

„Сия Наусница на Анете Томанов от село Презноглавци за 29 гроша."

В **„Псалтир",** Белград, 1852**:**

„*Сия псалтир ест мне ученика именем Матей Войнович и прими псалтир код Николи Попович и код Лази парок...септемвра дана понеделника 1854 год.";*

„Сия ест книга псалтир мне гяка Матей Войнонич из..."

В **„Триод",** Москва, 1874**:**

„Да се знае какво тая книга пазите 175 гроша пари зимам от Митете клисаро на 1872 лето Манол книгопродавец"

В **„Молебник",** Москва, 1896**:**

„Настоящата книга на Чепинския манастир свети пророк Илия. Подписал: свещеник Димитри Тасев Македонски от село Истърник, Пиянечка околия то е тук енуращ през 1907 г. 16 април"

[7] НИМ, Старопечатни книги, инв.№ 16081, донесена от Радибош от Б. Димитров, 1981 г.

В **книга** без начало и край**:**

„Сия возкресник продадох на ученика от III клас Константин Антонов. Никифор Ив. Георгиев от с. Коркина, Дупнишко 25.I.1914”

(Запис: 18.02.2005 г.)

НАДПИСИ

БАТАНОВЦИ

Храм „Св. Възнесение”, 1870 г.

На **икона** „Св. Ап. Вартоломей”**:**

„Ктитор: Илия Румена Ана сене 1872 на месец априлия ден 26”

На **икона** „ Св. Ап. Симеон”**:**

„Ктитор: Алексо, Тане Тодор Стоичко Стеван на сене 1872 на мемец априлия ден 26”

На **икона** „Св. Ев. Матей”**:**

„Игнат Господин Любен Симеон Тано сене 1872 месец априлия дин 23”

На **икона** „Св. Ап. Петър”**:**

„Ктитор: Никола Вучков с чадом от село Бела вода 1871”

На **икона „**Иисус Христос”**:**

„*Неделко Митрев от Бела вода 1871”*

На **икона** „Св. Ап. Ев. Йоан”**:**

„Ктитор Цветан Дамян Заре Младжови на сене 1872 на месец априлия ден 23”

На **икона** „Св. Ев. Лука”**:**

„Ктитор Марин Дтоянов Велин Никола на сене 1872 априлия 23”

На **икона** „Св. Яков”**:**

„Ктитор Марко Анто Стоян Наке Хованчо на сене 1872 месец априлия ден 26”

На **икона** „Иисус Вседържител”**:**

„1889 храм Вознесение подар. Ив. Го. Тричков от Лесковец”

На **икона** „Вознесение”**:**

„Помяни господи приложник Янко Симо Ингана Кирана Георги Георги Мария 7 юл 1876 Самоков”

На ствола **на Св. Престол:**

„1889 храм Вознесение село Батановци ктитор Алексо Тричков”

(Запис: 1984 г.)

БОБОРАЦИ

Храм „Св. Петка”, 1868 г.

На **икона „Св. Никола**”, олтар**:**

„Приложи Давидко поп Иванов с домочадието си от с. Бобораци 15.III.1912. Рисува П. Пчелински”

На **икона „Св. Богородица”,** олтар**:**

„Черковонастоятел Иван Симионов. Образописец Михаил Б. Стойнев 1891”

На **икона „Иисус Христос”,** олтар**:**

„Поднови Тоне Н. Боборачки от гр. Радомир 17. IX. 1911 год.”

На **икона „Св Йоан Кръстител”,** олтар**:**

„Приложи Иванчо Симионов с домочадието си от с. Бобораци, 20.VI. 1911”

На **икона „Св. Йоаким”,** олтар**:**

„Приложи енорийски свещеник Тимотей Геров презвитера Люба чада Елена и Олга с. Бобораци 15. XI. 1930”

На **икона „Св. Архд. Стефан”,** олтар**:**

„Приложи Димо Богданов с дом и чадом за спасение 13. IV.1905 г.”

На **икона „Иисус Христос”,** владишки трон**:**

„Приложи Стоимен с братя Косто Коцеви синове за душевно спасение амин януарий 5 и приложи Сгойне Богоин иконата и столо 1884 год.”

На южната стена (за стенописите)**:**

„Заплати Стойне Богоин от столо до пенджерта до горе за душевно спасение 1884 год.”

(Запис: 29.08.2001 г.)

БРЕЗНИШКИ ИЗВОР

Храм „Св. Троица”, 1876 г.

Надпис на **западна врата:**

„1876 храм с[ве]та Троица Гиго”

(Запис: м. юни 2006 г.)

ВЛАДИМИР

Храм „Св. Илия”,1868

На **Св. Престол**, от запад**:**

„Село Перник Заре Пешо 1868”

(Запис**:** м. юни 2006 г.)

ВЪРБА

Храм „Св. Георги”, 1849:

Каменен надпис, отвън, запад**:**

„От основание церков 1849 Ктитор Алексо Мотикар”

На **икона „Вседержител”:**

„Ктитор Тоне Джелепо 1862 Ганко, Неделко Петрун”

На **икона „Св. Пророк Илия”:**

„Ктитор Ило Младжов Нате Велика Анна Мите 1863”

На **икона „Св. Георги”:**

„Ктитор Станоя от Самоков и отец его Алексо 1849”

На **икона „Св. Спиридон Чудотворец”:**

„Ктитор К: Ламбо и отец его Яне 1849” (Същото и на гръцки)

На **икона „Св. Георги Великомученик”:**

„Ктитор Цвета Шантова от Върба 1849”

На **икона „Матер Божия”:**

„Ктитор Янакия Брусар от Дебели лак и отец его Лазар 1849”

На **икона „Вседержител”:**

„Ктитор Кръсто Мотикар от Върба 1849”

На **икона „Св. Йоан Предтеча”:**

„Ктитор Костадин Златков от Върба 1849”

На **икона „Св. Николай”:**

„Ктитор... и отец его Ламбо 1849”

На **икона „Св. Петка”:**

„Ктитор Паун от Негованци 1849”

На **икона „Св. Георги”/”**шкаф”/”:

„Приложи село Калища на село Върба Стойне дунгер 1849: Николая”

Владишки трон икона „Христа Вседержител”:

„Приложи от село Бубораци на село Върба Тодор Достин и чадо его Алексо 1851 лето гроша 50”

Върху **църковния ключ:** *„Ковач Георгия от Житуш 1849”*

(Запис: 02.05.1984 г.)

ГИГИНЦИ

Храм „Св. Рождество Богородично”, 1888

На **олтарните двери:**

„1898 септември 10. Изографе Иван и Марко Николови Македонци от село Банско.”

(Запис: 11.09.1987 г.)

ГОРНА ВРАБЧА

Храм „Св. Възнесение” („Св. Спас”), 1892 г.

На **икона** „Св. Възнесение”**:**

„*Приложили братя Стойне Димитрия и Кръсто Лепоини с родители им м. IX. 1888”;*

На **икона** „Св. Богородица”**:**

„Приложил Янакия Стойчов и сопруга его Пероника 2. III. 1888”

На **икона** „Вседержител”**:**

„Приложил Димитрия Радев 27. II. 1888”

На крайната **икона** (вдясно)**:**

„Приложил Юван Радев 16. IX. 1888 г”

На **олтарните двери** в четирите овала**:**

„Приложи Деян Митов и сопруга Йованка с чадом Васе и Юрде и Грозд[де]”;

„Сей двери и кимери приложи Деян Митов 25. VIII. 1899”;

„Рукою Иван и Марко Ник.”

„Приложи Деян Митов с братанци его Заре и Георге и прочие”

(Запис: 04.09.1985 г.)

ГОРНА ДИКАНЯ

Храм „Св. Покров Богородичен”, 1866 г.

Надпис над входната врата**:**

„Сей храм Покров Пресветыя Бцы согради ся в 1866 г. с настояние на свящ. Христо п. Тодоров, свящ. Георги П. Трендафилов, свящ. Димитър Павлов, Христо Анакиев, Цветко Младжов, Лазо Ушнов, Ило и Тено Цветкови, Мине Георгиев, Димитрия З. Клисаро, Козе Стойков, Благоя Геошев, Ранко Иванчов и Николчо Анакиев от майстор Лазо с. Жабляно.”

„Артиката с камбанарията се пристрои в 1924 г. при църковното настоятелство: председател свещеник Александър Стефанов и членове: Георги В. Попов, Михал П. Попов, Михал Христов, Заре Димитров, Христо Радев от майстор Тиме Коцев с Горна Диканя”

ГОРНА ДИКАНЯ

Храм „Успение Богородично”, 1884 г.

Ктиторски надпис:

„Во славу сватыя троицы согради се святой храм Успение пресветыя Богородицы сос оградата му в лето 1884 месец април(?) сос настоявание и иждивение на г-на Игната Илиевича и братята му Тодор и Христо Трендафилови. Изабрази ся в лето 1885. С натет му изобрази Никола Йованов Самоковец.”

Над вратата отвътре на реставрирания храм**:**

„В лето 2007 биде реставриран светия храм Успение Преста Богородица от спомоществователя Владимир Крайнев с дом и чада и отзивчивите жители на с. Г. Диканя, изписан от Красимир Асенов.”

(Запис: м. юни 2006 г.)

ГЪЛЪБНИК (Мусибей)

Храм „Св. Николай”, 1869 г.

На ствола на **Св. престол:**

От изток**:** „*Тоне Ненко”*

От запад**:** *„1869 село Перник Богдан Милан Пуряк”*

От север*: „Аджи Йован мастор иснаф Никола Стоян Стоян”*

Голяма **икона** отляво на иконостаса „Св. Мина”**:**

„Дава се дар от Иванчо хаджи Гюров от Самоков за душевно спасение. В Самоков 1870”

На **икона** „Св. Никола”**:**

„Ктиторе: Лазо Стоимен Георги Христо Атанас Митре Йованка Елена Цвета Мария Спасуна Миле Йордан. В Самоков 1869 Дек.”

На **икона** „Св. Богородица”**:**

„Ктиторе: Геоне Гроздан Тоне Илия Христо Анта Лазо Никола Каравиля Спаска Тона Стойне Зарка Трена. В Самоков 1869 дек.”

На **икона** Иисус Вседержител”**:**

„Ктиторе: Петре Йоанчо Никола Стоян Георги Бона Менка Стамена Бона Стоянка Спасуна. В Самоков 1869 Дек.”

На **икона** „Св. Йаон Предтеча”**:**

„Ктиторе: Михо Павле Мито Ангел Стоянчо Никола Георги Сотир Захари Трена Зарка Йованка Дона Латинка Стамена Цвета. В Самоков 1869 Дек.”

На **икона** „Св. Арх. Михаил”**:**

„Ктиторе: Лазо Заре Гьоне Йованчо Петре Васил Стоимен Димитри Атанас Илия Дота Стоянка Невенка Елена Янинка Иванка Менка Спасуна Кота Гюргена Ета Мара Стамена Митана. В Самоков 1870”

На **икона** „Св. Георги и Св. Димитър”**:**

„Ктиторе: Лазо Заре Гьоне Йованчо Петре Васил Стоимен Атанас Илия Дота Стоянка Невенка Елена Янинка Иванка Менка Спасуна Кота Гюргена Ета Марика Стамена Митана. В Самоков 1870”

На **икона** „Св. Илия” отдясно на иконостаса**:**

„Ктитор Илия Андонов син от Друган. В Самоков 1870”

(Запис: 28.03.1997 г.)

ДИВЛЯ

<u>Храм „Св. Илия”,</u> 1865 г.

Надписи **отвън:**

От запад:

„Село Долна Глоговица помощници церковни Маринко Аризан Йован Георгия Михаил Пене Риста Ране Младен Йован. Смиров дол Димитрия Михала Цветко Георгиа Миладин. Врапча Воин. Диман Раде.”

„1865 майстор Велчо от Вране стена и сос брат си Нико перви ктитор Митре Крстов Миле Миов изварши Аризан Паун Стоика Петко Станоя Костадин Петр Воин Стоян Станко Божил Риста Божил Павле Костадин Милован Панчо Павле Ангел Анто Цветко Геле Йово от Жабляно Митяа от Врапча”

От юг:

„Марко Миов Тоне Петрунов Божил Господинов Костадин Младенов От Зидарци Павле Алексо От Раянци Михал.”

„Божил Миов заплаща тая врата и чедо Анастас Димитроя Павле Анакиа”

На подпорната стена:

„Аз най главен майстор Мите Момчилов”

На **икона „Иисус Христос”,** олтар**:**

„Прило[жи] Станко Антов с домочадито си. Изогра[ф]: Юван: ка[за] от Разлог село Банско 1873 юний 19"

На **икона „Св. Богородица",** олтар**:**

„1874 рукою К. Яков Дебрелия"

(Запис: 01.09.1985 г.)

ДОКЬОВЦИ

Храм „Св. Богородица" (изградена наново 2002 г.)

От падналата църква през 1960-те години, в магерницата са прибрани: икона на Св. Павел, 3 декоративни пана и олтарните двери. Ето и надписите по тях:

На **икона „Св. Павел":**

„Приложи Павел Стефанов и сопруга его Струмка и чада его Юванча ГюргаСпаса Георгиа Милена 1888 года оусопши Стамен Елинка."

На **декоративно пано:**

„Приложи Трендафил Здравков с чадом его Симеон Зарко Костадин Стана Трена Маргита Стоименка Лозена Аюна Веселка Минка за душевно им спасение и вечно возпоминание во веки веков амин."

Помяни гди душе раби твоих Здравко Велика Дона Сокол Бог да прости.

1887 го м. Юний 9 тий"

На **декоративно пано:**

„Приложи Радован Милославов и сопруга его Мара и чада их Милош Илия Евтена Кръстана Северинка Веселинка Богдана за душевно им спасение амин"

На **декоративно пано:**

„Приложил Юван Паунов и сопруга его Цона за душевно им спасение и вечно возпоменание и во веки веков амин 1887"

На **олтарните двери:**

„Сей двери приложи братя Никола Димитриа и Таско Величкови /карадаци/ синове Станимировци."

„Димитриа и сопруга его Петра и чадо его Костадин Петар Северинка Магдалина."

„Таско и сопруга его достана и чда его Саву Величко: Ицо на Ангелова за душевно им спасение и вечно воспоминание амин усопши Величко Вукацин Геургена Бог да прости."

(Запис: 31.08.1985 г.)

ДРЕН

Храм „Св. Петка", 1844 г.

Над входа:

„Тоя храм изобразихме ние долеписаните Никола Йованов образописец при сопругата ми Александра, което и она биде сос нас довършението на

църквата сос д[ъ]щеря ни четиримесечната Миролюбица. И пероученико ми Христакия З. Зографски и ученико ми Димитрия Х: И първоприятельо Костадин Анастасиевич иконописец сос ученико си Павлакия С. От Самоков в лето 1864 септемврия 5 ден. Майстор Алексо маза, бракя Стефан и Димитрия бъркаха варта: Дренци"

Над входа отвътре:

„Во славу свты Трицы Созида се сей храм с настояние и иждивение от г. Николчо. Поп Спасе. Павле, Стоица. Мите. Йовчо в л. 1844 и изобрази ся с наст. и ижд. от поп г. Петре. Мите. Алексо. Илко Стойнев. Поп Алексо и всички селяни Дренци за душевное спасение. Построи се артиката с камбанария и поправка на църквата с настоянието: От предс. Поп Стойо поп Христосков, поп Михал Христов. Боне Хр. Пупункьов. Настоятели церк. Стефан З. Пупункьов. Васе Митов, Веле Пенов вл. 1912.

1919 год. Постла се църквата и артиката при настоятелството на х.[аджи] Христо Ранков. Васе Митов Ненко Митрев. Станко поп Благоев. Тод.[ор] Атанасов и Георги [не се чете.] "

<u>Храм-паметник „Св. Възнесение",</u> 1933 г.

На източната стена отвън на храма „Св. Възнесение" („Св. Спас") е поставена паметна плоча, посветена на загиналите от селото мъже във войните 1912–1918 г. Тя е направена през 1940 г. от Христо Чемберски и Карл Зуски от София. Монтирана е от свещ. Михаил Попов през 1941 г. Тържествено откриване на плочата става на 27 октомври 1941 г.

Надпис **над балкона в църквата:**

„За слава на единосъщна, животворяща и неразделна Троица – Отца и Сина и Св. Духа – Единния Бог: в царуването на благочестивия и христолюбив Борис III цар на българите, при благоверната му и боговенчана царица Йоана, при новороденото им чадо благоверната княгиня Мария Луиза: в памет на загиналите за родината войници от село Дрен, Радомирска околия, през войните водени за обединението на Българския народ на 1912–13 и 1915–18 г. въздигна се този Св. Божествен храм-паметник „Вознесение Христово" върху основи на разрушен преди векове (в тъмното турско робство) храм част от който заедно с фреска в задпрестолната абсида са запазени през годините: 1929 – източната част; 1930 – средната; 1933 – западната (с притвора и камбанарията) с парични средства само на енорийския храм „Св. Петка, по настояване, даване план и идея и при много положен умствен и физически труд и с премного грижи на председателя на църковното настоятелство на същия храм и в същото време и архиерейски наместник на Високопреосвещенни Св. Софийски Митрополит Господин г-н Стефан – в град Радомир – всеблаговерния протойерей Михаил Хр. Попов: при съслужителя му свещеник Стойо п. Христов и при съизволение и съдействие на чер-

ковните настоятели Зари Т. Борчев, Илия Урдев, Илия Р. Кюлафлийски, Кръсто З. Веселинов, Иван К. Дунков, Михаил Хр. Якимов, Стаменко Л. Караканкьов, Георги Г. Кърцелин, Коле Хр. Рударски, Станко Д. Попов. Майстори Евтим К. Мартинов от Г. Диканя (ръководител) и Славе П. Никленов, Васа Рударски, а изобрази се при същия царствующ дом умножен с любимия на народа престолонаследник Симеон – княз Търновски, пак по настоятването на същия председател прот. Михаил Хр. Попов, при съслужителя му свещеник Георги(Любен) п. Алесиев, при съизволението и съдействието на черковните настоятели Мано(Матей) Хр. Ивчов, Владо А. Бошняшки и Никола Стам. Караканкьов: пак с черковни средства (2600 лева) от ръката на художника-иконописец Малецки от гр. София (роден в гр. Полтава, Русия) и одобрена работата му от комисия: Владо Кол. Чупетловски (общ. кмет), Кръсто Ст. Илиев (секр. бирник) и Борис п. Анастасов (народен учител) с протокол № 7 – днес 2-й декември 1941 година. [Следващият текст е изписан с червен цвят.] ***На 27/14 ст. ст. – Петковден 1949 год., от преосвещенний Епископ Партений Левкийски (викарий Софийски) биде осветен храма. Св. Мощи се вложиха в св. Престол на Св. Климент Охридски Чудотворец..! Богу слава!! Амин!*** *Написа: Свещеноиконом Михаил Хр. Попов"*

Надписи на ствола на Св. Престол в храма:

От изток:

„1949 27 /14 ст. ст./ Петков ден – 105 годи[шни?]на се освети този Св. Престол на храма Вознесение Христово от преосвещени Епископ Партений Левкийски – с мощи на Св. Климент Охридски чудотворец. Помяни Господи потрудилия се за този..."

От запад:

„Со изволением Отца с поспешением Сина и содействием святого Духа освети ся сей Св. Престол храм Вознесение Христово в памяти войнов падших в брани 1912–13 и 1915–18 от с. Дрен; свещенодействием преосвещеного епископа Партений Левкийски викари Софийската Митрополия на 27/14 ст. ст./ 1949 г."

(Запис: м. юни 1996 г.)

ЖЕДНА

<u>Храм „Св. Димитър",</u> 1865 г.

Каменен надпис, западна страна, отвън**:**

„1865 майстор Стойо от Жедна помени господи мене грешного майстора черковосограждение у част султан Абдул"

На **икона „Св. Димитър",** олтар**:**

„Приложи Стойо и съпруга ему Вела с домочадие ему Иванчо Стоян Цветан за душевно им спасение и телесно здраве. Писал Георги Ив. Бобош. 1866"

На **икона „Иисус Вседержител”,** олтар**:**

„Приложи Стойо и сопруга ему Невена и брат му Геоше Раде и матери им Богдана и сопр: им Суса и Гюргена Писа Георги И. Бобошев 1866”

На **икона „Св. Йоан Кръстител”,** олтар**:**

„Приложи Гиоре и син му Анания и проч: Косто Ненков и сопруга ему Божана с домочадием за /душевно здраве/ Г.Ив.Бобош 1866”

На **икона „Св. Никола”,** олтар**:**

„Приложи Кръсто и сопруга ему Гюргена и дете Йованчо и сестра ему Митра. Писа Георги Иванч Веселин Бобошево 1866”

(Запис: 23.10.1997 г.)

ЖИТУША

Храм „Св. Благовещение”, 1846 г.

Надпис над **входните колони:**

„Да се знае ка се прави црквата Благовещение пресвтия бдци 1846 епитроп Коле от Житуша майстор Пешо от Пещера.”

(Запис:м. юни 2006)

ИЗВОР (Брезнишки)

Храм „Св. Троица”, 1876 г.

Надпис **на западна врата:**

„1876 храм с[ве]та Троица Гиго”

(Запис: м. юни 2006 г.)

КЛЕНОВИК

Храм „Св. Успение Богородично”, 1836 г.

На **икона** „Св. Арх. Михаил”, олтарна**:**

„Приложи Раде от Самоков у Кленовик 1847 Никола Иконописец и запокой Стоица Станка Петра...”

На **икона** „Иисус Вседержител”, олтарна**:**

„Приложи Любан Христов от Радомир на Кленовик от 1847, Никола Иконописец. Елисавета и Йованка.”

(Запис: м. май 2006 г.)

КОСАЧА

Храм „Св. Арх. Михаил”, 1865 г.

На **икона** „Св. Георги”**:**

„Ктитор на сущата икона Георе Радомирски 1867”

На **икона** „Св. Стефан”**:**

„Приложи Кръсто Н. Бумбишов от гр. Радомир с дом и чадом 1. V. 1900”

На **икона** „Св. Богородица”**:**

„Ктитор на сущата икона Христо от Копривщица 1867”

На **икона**”Иисус Вседержител”**:**

„Ктитор на сущата икона Стоимен Петрунов 1867”

На **икона** „Св. Йан Предтеча”**:**

„Ктитор на сущата икона покойния Мине Ангелов и Кръсто 1867”

На **икона** „Св. Арх. Михаил”**:**

„Ктитор на сущата икона Саве от Дупница 1867”

На „шкафа” в кораба икона на „Св. Арх. Михаил”**:**

„Ктитор на сущата икона Цветко и Лазе 1867”:

(Запис: 15.11.1978 г.)

МУРЕНО

Храм „Св. Иван Рилски”, 1907 г.

Надпис върху Св. престол:

„*Подарок от Костадин Витанов Воински 1907 г.”*

(Запис: м. юни 2006 г.)

ПЕРНИК

Храм „Св. Георги”, 1842 г.

Над южната врата, вътре**:**

„Ктиторе приложници за тоя [храм] Паисе Митов. Стана. Стоян. Тоше. Добри Стефанов. Богдан. Филе. 120. Митре Стоянов…Будина Дуичин 120. Гоне. Банко. Илко. Стеван. Веле Гошев. Степан. Мете(?)120. Ане Панов. Благоя. Петре. Стеван. 50. Боян(?). Величко. Стоян. Виден. Манчо. Янко. Ане. Ваклин. Миленко. 50. Баро Велков. Сене 1857 года.”

(Запис:м. август 2008 г.)

ПЧЕЛИНЦИ

Храм „Св. Успение Богородично”, 1871 г.

Надпис **на стена:**

„Во славу свтая Троицы сей стари храм изобрази се сос иждивение церковно и настояне на г. Геоне Качов и прочи некои от селото в лето 1869 октоври, 10 а изобразили николай йован образопис христаки захар зограф (самоковци) и димитри христ. Дупничанин христо аршинков (мазал)”.

(вече не съществува)

(Запис: 1970 г.)

РАДОМИР

Храм „Св. Димитър”, 1860–65 г.

На **икона** „Св. Георги”**:**

„Ктитори: от Копривщица Стоян и Христо Топалови 1861”

На **икона** „Св. Богородица”**:**

„Приложи Пантелей 1861”

На **икона** „Иисус Вседържител”**:**

„Ктитори: Сотир Веле Лазар от село Проваленица за душевно им спасение 1861”

На **икона** „Св. Йоан Предтеча”**:**
„Приложи Иванов Ан. Попов 1861”
На **икона** „Св. Харалмпий”**:**
„Приложи Харалампи и чадо Димитри 1861”

(Запис: 11.10.1987 г.)

РАСНИК
Храм „Св. Николай”, 1841 г.
Надпис **на стена** в църквата**:** *„Во славу светая и единосущная животворящая и неразделная троицы отца и сина и снятого духа изобрази са храм сий свего Никола. Ктитор Манолко Николов епитроп Спас Ангелков от село Слаковци священик поп Никола от Слаковци 1869 лето Рукою Георги Христов от Самоков.”*

(16.11.2005 г.)

РЕЖАНЦИ
Храм „Св. Пророк Илия”, 1841 г.
Надпис **над южния вход:**
„В лето господне 1870 храм ст, пророк Илия понови ся от настощия ктитор кир Кресто подружия его Мария чадо Миленко и Магда; подружие Румена чадо Божика и Божана.
Тодор Ника Никола Гоца Иго Сима Суса Зет поп Димитрия (Андрей?)...”
Надпис **на кубето:**
„Изобрази ся настоящия ктитори от Селищен дол Марко От Извор Андрея лето от Христа 1842”

(Запис: м. юли 2013 г.)

ТРЪН
Храм „Св. Николай”, 1856 г.
Надпис на **колона:**
„Зуграв Аврам Яковов Дебрели л. 1877”

(Запис 1997 г.)

ЧУКОВЕЦ
Храм „Св. Никола”, 1842 г.
Надпис **отвън, юг:**
„...у светыя троицы создаде се сей хран в ненам времени поднови ся в лето от христа изобразися в 1865 лето иуния месец.”
Надпис на **южната врата, отвътре:**
„Изобразители храма сего Николай Иванович образописец, Костадин Анастасов иконопис, Христаки Захариев Зографски, Димитри Христов от Самоков в лето 1865 месец иуниа”

(Запис: м. юли 1996 г.)

МИХАИЛ ГЕОРГИЕВ – АДВОКАТ, ОБЩЕСТВЕНИК И РАДЕТЕЛ ЗА БРЕЗНИК И БРЕЗНИШКО
(Из личния му фонд, съхраняван в Държавен архив – Перник[1])

Милена Симова
гл. експерт, Държавен архив – Перник

MIHAIL GEORGIEV – LAWYER, PUBLIC FIGURE AND CHAMPION OF BREZNIK AND THE REGION
(Excerpts from his personal archives, stored in the State Archives – Pernik)

Milena Simova
Chief Expert, State archives – Pernik

ABSTRACT

In the State Archives – Pernik are stored documents from the personal archives of Mihail Georgiev Popov, born in 1892 in the village of Rezhantsi, Breznik Municipality, died in 1964. Mihail Georgiev participated in the Balkan Wars (1912–1913), in the World War I (1915–1918), and in the World War II (in 1944). He worked as a lawyer in the town of Breznik.

Of special interest are the documents that reveal the political and social activities of Mihail Georgiev (1938–1963), related to the popularization of the healing properties of the iron mineral water in Breznik, the efforts to build a spa center in Breznik and the official recognition of the town as a resort. The mineral water in Breznk cures stomach diseases (ulcers, gastritis), anemia and blood pressure, metabolism and some skin diseases.

Ключови думи: *Михаил Георгиев, Брезник, XX век*

Keywords: *Mihail Gefrgiev, Breznik, XXth century*

* * *

Михаил Георгиев Попов е роден на 26 август 1892 г. в с. Режанци, Брез-

[1] ДА – Перник, ф. 358К.

нишко в семейството на Георги Попстоянов Калев и Ката Георгиева. Има двама братя – Кръстьо и Борис, и четири сестри – Гълъбина, Райна, Роска и Йорданка. Завършва основно образование в родното си село, прогимназиално – в Брезнишкото народно третокласно училище, и през 1907 г. постъпва в Мъжкото народно педагогическо училище в Кюстендил, където се дипломира през 1911 г.

През периода 1911 – 1912 г. е учител в селата Конска и Слаковци, през 1914 г. – в с. Садовик. По време на Балканските войни (1912–1913) е войник в Самоков, откъдето е мобилизиран в Седми артилерийски полк, допълващ Тринадесети пехотен полк при Седма Рилска дивизия. През 1914 г. завършва Школата за запасни офицери в с. Княжево и е изпратен да следва курс за артилеристи. Става взводен командир без заплата до произвеждането му в чин подпоручик през септември 1915 г., след което се включва в бойните действия на Първата световна война. До демобилизацията през 1918 г. е офицер в Седемнадесети артилерийски полк като взводен командир. По време на войната Михаил Георгиев е адютант на майор Кърджиев, командир на Първо артилерийско отделение. Участва в боевете при Царево село, Кочани, Куманово, Скопие, Велес, Спатово. През 1917–1918 г. е батареен командир на противоаеропланна батарея при с. Латрево край Демир Хисар (дн. Сидерокастро, Република Гърция).

Изпитанията и несгодите по бойните полета силно се отразяват на здравето му. По време на Балканските войни оцелява от холерата, когато край него умират осем негови другари в един ден. Страда от силна малария и малокръвие. На няколко пъти оцелява като по чудо от гранати и куршуми. След края на войната се завръща в с. Режанци, за да бъде в помощ на семейството си. Активно се включа в обществения живот и участва в основаването на селската кооперация. През 1918 г. става задочен студент по право, без средства, а на следващата година умира баща му. Майка му също се поболява, измират животните, а и реколтата от жито е оскъдна. Тук е мястото да спомена, че още през 1909 г. в Кюстендил Михаил Георгиев става член на БРСДП (ш.с.) и остава предан на идеите на партията до 1948 г., когато крилото на Димитър Нейков се обединява с Комунистическата партия. През 1919 г. приема да замине в Брезник и да оглави ръководството на основаната кооперация „Напред“[2].

Михаил Георгиев се дипломира по специалност „Право“ в Софийския университет и на 26 август 1921 г. полага клетва като адвокат в Трънския съд. Стажува шест месеца в поделението на съда в Брезник при адвокат Христо Марков. Участва в електрифицирането (1933) на с. Режанци. Той е един от възстановителите на кооперация „Напред“ в Брезник, основател

[2] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 1, л. 5.

на голямата мандра, а заедно с Йордан Васев – на Популярната банка в Брезник. През 20-те и 30-те години на XX век отстоява запазването на статута на Брезнишката околия и е ревностен деятел за популяризиране на желязната минерална вода. Той е един от основателите и постоянен член на Комитета по брезнишката минерална вода, борец за признаването на града за курортен център и изграждането на почивен балнеолечебен дом.

През 1926 г. Михаил Георгиев се жени за Райна Найденова от Брезник, възпитаничка на Девическото педагогическо училище в Кюстендил. Имат две деца – Иван и Вера. Иван Георгиев умира през 1951 г. на двадесет и една годишна възраст вследствие на преумората и фатално влошаване на здравето му по време на участието в бригадата по строителството на жп линията Ловеч – Троян.

В периода 1919–1934 г. Михаил Георгиев се включва дейно в борбата срещу консервативните партии в България (Народен сговор, Военен блок, Демократичен сговор). Основател е на БРСДП (ш.с.) в Брезник и околията. На 19 май 1943 г. е задържан в Околийското управление на МВР – Брезник по обвинение за участие в антифашистка и антихитлеристка дейност. Интерниран е в селата Малък Поровец (един месец) и Духовец (четири месеца), Исперихска околия – до 26 октомври 1943 г. По време на интернирането му е реквизирана на безценица реколтата от еспарзета[3], претърпява много материални загуби, срещу него са изсипани доноси и клевети[4].

По време на Втората световна война, от 13 януари до 22 май 1944 г., независимо че е на 53 години, Михаил Георгиев е мобилизиран в корпуса на артилерийски полк, Осемнадесета гаубична батарея в Пожаревац и Пожега (днес Република Сърбия) и служи като комендант, батареен командир и гарнизонен началник. На 9 септември 1944 г. става председател на Околийския комитет на ОФ и остава негов член до 1948 г.

На 20 май 1949 г. са отнети адвокатските му права поради отказа му да подпише смъртната присъда на Никола Петков, както и заради постоянната му борба срещу погазването на законността, произвола и корупцията, което провокира лъжливи доноси и набедяване срещу него. Михаил Георгиев настоява за анкета по изнесените факти, но това става едва през 1954 г., когато Околийският комитет на БКП признава неверността на доносите и иска служебно възстановяване на правата му. Реабилитиран е като адвокат на 10 октомври 1955 г. През този период той вече е пенси-

[3] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 1, л. 6.

[4] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 1, л. 6 – 7.

ониран.

Михаил Георгиев умира в Брезник на 3 май 1964 г.

Документите от Инвентарен опис № 1 на фонд № 358К „Попов, Михаил Георгиев (1892–1964)“ постъпват на съхранение в Държавен архив – Перник на два пъти през 1991 г. Библиотеката на брезнишкия адвокат е първото постъпление, прието чрез откупка и регистрирано в научната библиотека на Държавен архив – Перник. Състои се от редки периодични и печатни издания и агитационни материали, свързани с политическите партии и борбите между тях през първата половина на 20-ти век. Второто постъпление е от документи, дарени от дъщеря му Вера Георгиева през същата година, регистрирано като ЧП 280. Инвентарният опис съдържа 109 архивни единици с хронологични граници 1868 – 1991 г. Изготвена е класификационна схема, документите са подредени в раздели: биографичен; служебна и политическа дейност; обществената дейност, свързана с популяризиране на желязната минерална вода; илюстративни материали и документи на родственици.

Биографичните документи разкриват в пълнота биографията на фондообразувателя и неговото семейство: автобиографии, биографии (1943–1955); свидетелства за: свето кръщение (1892–1904), завършено основно (1901 г.), третокласно (1907), педагогическо училище (1911), военно образование и подготовка (1914–1917); книжки: ученически и студентска (1903–1921), влогова (1931), военна (1948); заявления и актове за учителстване (1911–1920); свидетелство от Щаба на действащата армия, Артилерийски войски, за изкаран практически и теоретичен курс по въздушна отбрана; уверения, билети за пътуване, повиквателни, атестат от Школата за запасни подпоручици в с. Княжево за завършен първи разряд, удостоверения за отслужено време в Първата световна война и като адвокат в периода 1922–1936 г., грамота на НЦВ Борис III за граждански заслуги и др. (1914–1948); свидетелства от Юридическия факултет на Софийския университет за взети изпити, уверение, студентска карта и диплом за завършено образование, специалност „Право“; приложено удостоверение на Трънски окръжен съд с разрешение за стажуване при адвокат Христо Марков (1920–1921); акт за женитба (1926); Решение на Околийски съд – Брезник от 2 декември 1943 г. за признаване Михаил Георгиев за невинен по обвинение за незаконно притежание на огнестрелно оръжие в дома му в Брезник; преписка на Михаил Георгиев със Софийския областен съд, с Комисията по чл. 59 от Закона за адвокатите, със Софийския адвокатски съвет и Върховния съд за заличаването му от регистъра на действащите адвокати; приложени са жалба по решението на Комисията и заявления до: ЦК на БРСДП, БКП с обяснение по обстоятелствата на заличаването; с Брезнишка градска община и Смесена гимназия за желанието му да

бъде отстранен от управата и комитета на училището (1947–1954); слова за погребението на Михаил Георгиев, съболезнователни телеграми и писма, некролог за една година от смъртта му (1964–1965).

Имуществено-стопанските документи (1914–1962 г.) са свързани с адвокатската практика и личната собственост на Михаил Георгиев и неговите роднини в Брезник и селата Режанци и Слаковци, интернирането му в Исперихско, отнемането на адвокатските му права и последвалото го възстановяване през 1955 г.

Разделът „Служебна и политическа дейност“ включва документи от участието му във войните (1913–1944), за интернирането и Народния съд, за политическата му дейност в БРСДП. Документите в първия подраздел са свързни както с неговите отговорности и заеманите длъжности по време на Балканските войни, Първата и Втората световна война, така и с грижите за семейството. Тук са инвентаризационни ведомости за имуществото на 18-та гаубична батарея (1913 г.); бележки за Сръбско-българската, Балканската и Междусъюзническата войни, Първата и Втората световни войни; рапорти на поручик Михаил Георгиев, удостоверения, списъци (1917–1944); открити листа и билети за свободно пътуване, журнал за стрелба; бойни скици и покани от Пети конен полк за отпразнуване на бойния празник и Булаирската победа (1934 г.). В подраздела са включени многобройни писма до членовете на семейството, поздравителни картички. Тук са и трогателните писма на баща му Георги Попстоянов до семейството, писани от болницата няколко месеца преди смъртта му.

Вторият подраздел пази писмата от и до Михаил Георгиев от периода на интернирането му в Исперихско. Съдържа и записки на Михаил Георгиев по показания за убийства, извършени от военнослужещи от Пети конен полк в Брезник през пролетта на 1944 г.. Приложени са Обвинителен акт от 31 януари 1945 г. на Министерството на правосъдието за осъдени от Народния съд в Брезнишка околия и статии в периодичния печат за съдебния процес срещу регенти, министри и народни представители в периода 1941 – 1944 г.

Особен интерес представляват документите, свързани с БРСДП[5], ССМ[6] и ЕМОС[7], които отразяват в пълнота политическите процеси в Брезник и околията през периода. Личността на фондообразувателя е ключова в обществено-политическите борби в региона. Предвид общата дейност със сина му Иван Георгиев в зараждащите се леви младежки движения в Брезник, документите им са обособени в раздел втори „Служебна и политическа дейност“: Учредителен устав, протоколи за БРСДП (1944–1946).

[5] БРСДП – Българска Работническа социал-демократическа партия.
[6] ССМ – Съюз на социалистическата младеж.
[7] ЕМОС – Единен младежки общоучилищен съюз.

В този раздел са още: Окръжни за агитационна дейност и провеждане на избори, разпространение на литература; анкетни листа, заявления за членство, телеграми и писма от Коста Лулчев и Григор Чешмеджиев, от Димитър Нейков по организационни въпроси (1945–1947); протоколна книга с решения от събрания на ЦК на ССМ „Карл Маркс“ (1944–1947) и ОК на ССМ „Джакомо Матеоти“ (1946–1947); лекции, доклади, стихотворения (1944–1947) и др.

Разделът „Обществена дейност“ е представен с голям масив от документи, свързани с изследванията и популяризирането на желязната минерална вода, признаването на града за курортен център и усилията за изграждане на почивен дом. Включени са: исторически бележки, химически анализи, статии и преписки за: качествата на желязната вода, разкриване на почивен дом, определяне на Брезник за курортен център, лекции, проведено лечение с болни и опити с животни за лечение на болести и др. (1938–1963). В същия раздел са и изследванията му с краеведска и историческа насоченост: краеведски бележки за историята на Граово, посещение на Васил Левски в Брезник и др. (1938–1963 г.).

Богатият снимков и илюстративен материал разкрива цялостната картина от военния, обществен, политически и културен живот на Брезник.

В раздела „Документи на родственици“ особен интерес представлява съхраненият дневник на Стоян Калев от Ярджиловската църква със записки за околните села (1868–1886).

Михаил Георгиев ни завещава изключително богат личен архив, в който ревностно и последователно е съхранил много документи, свързани с неговия живот, професия, убеждения и интереси. Запознавайки се с тях, за нас е невъзможно да отделим адвоката от общественика, политическия деятел, безкористния родолюбец. За читателя не е трудно да почувства, че в цялостното му житейско поведение и проявление основната мотивираща сила е огромната любов, преданост и всеотдайност към родината, родния край, хората и славното историческо минало. Брезнишкият адвокат се ръководи от принципите за истинност, справедливост и максимална отдаденост в полза на обществото.

Прекрасна илюстрация на гореказаното са съхранените документи за изследването и популяризирането на брезнишката желязна вода. Благодарение на факта, че Михаил Георгиев е първият председател на Временния комитет за минералната вода в Брезник, са запазени не само архивът за дейността на комитета, но и ценни исторически бележки за първите проучвания на водата, за приноса на лекари, фармацевти и личности, допринесли за насочването на общественото внимание върху това природно богатство. И докато преките документи за дейността на комитета са сравнително оскъдни, то богатата кореспонденция и личните записки

на Георгиев ни дават ценни сведения за историческата картина.

Временният комитет за минералната вода се сформира в момент, когато сведенията за лечебните свойства на желязната вода са набрали достатъчно популярност в обществото и медицинските среди. Поканата от Брезнишката градска община (9.01.1937 г.) до гражданите да се явят в салона на училището за размяна на мисли за експлоатацията на водите от минералните извори на Бърдото датира официалното учредяване на Комитета[8]. С тази стъпка се обединяват усилията на държавните органи и гражданството за организацията по популяризирането и разпространението на минералната вода, както и предприемането на стъпки за обявяването на Брезник за курортен град.

Съдейки от запазените документи във фонда, към момента на учредяването на Комитета и оглавяването му от Михаил Георгиев е натрупан богат фактологичен и доказателствен материал за уникалните свойства на желязната брезнишка вода. Отбелязан е нейният първи изследовател – д-р Найденович, химик при химическата лаборатория на тогавашната Градска санитарна дирекция, който още през 1893 г. прави подробен анализ на водата и изтъква целебните ѝ качества. Упоменато е първото популяризиране в международен мащаб – през 1900 г. проф. Ватев произнася сказка за брезнишката минерална желязна вода на Световен конгрес на медиците в Париж[9].

Документиран е приносът на д-р Михаил Васев – околийски и болничен лекар в Брезник в началото на 20-ти век, изпратил проби от почти всички железни извори в химическата лаборатория при Дирекцията на народното здраве. През 1907 г. за пръв път с голям успех прилага желязната вода при анемични и слаби ученици в прогимназията. Същата година със съдействието на общината и от нейно име, чрез Министерството на търговията участва в изпращането на проби от минералната вода на световното изложение в Лондон през 1907 г. Те прецеждат и запушват три петлитрови дамаджани от водата в Лесков дол, снабдени с ръкописен превод на химичния анализ на френски език. На следната година в общината се получава писмо, съдържащо диплом и златен медал и признанието, че брезнишката желязна вода превъзхожда всички известни европейски води. Безспорна нейна ценност е, че освен желязото, съдържа и свободна въглена киселина, която подпомага по-доброто усвояване от организма. Д-р Васев още през 1906 г. докладва в Дирекцията на народното здраве и моли да се открие третокласна болница в Брезник, клон от която да се разположи поне през лятото в барака или палатки до самия извор Лесков

[8] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 52, л. 1.
[9] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 61.

дол. В резултат на ходатайството му болницата, която е била закрита, се открива наново с бюджет от държавата за 1907 г., но не са дадени средства за клон при нея. През 1930 г. в поредна своя статия д-р Васев споделя, че трябва наново да се действа за откриване клон на болницата до изворите на Бърдото, където на болнични и амбулаторни начала да бъдат лекувани болните. В тази статия д-р Васев призовава хората от Брезнишкия край да напуснат досегашната си индиферентност и да заработят за подобряване на местните битови условия, за пропагандиране с брошури, чрез вестници и други средства за запознаване със здравното богатство, което притежават, и да се отнесат след това към надлежните власти, които да признаят Брезник за лечебно място. Смята, че положителните резултати ще възнаградят цяло Грахово както в материално, така и в морално отношение[10].

През 1938 г. Михаил Георгиев и Асен Дортулов изпращат няколко бутилки минерална вода на д-р Александър Дайски, който е на специализация в Института по балнеология в Бреслауския университет[11]. От кореспонденцията[12] става ясно, че още същата година водата е изследвана и в резултат се открива, че тя притежава 145 мг фероин, когато най-прочутите европейски води имат до 20 мг. Този резултат кара ръководството на института да въведе изучаването на брезнишката минерална вода като учебен предмет в балнеоложкия институт.

В писма до проф. Николов Михаил Георгиев споделя, че след изнесената сказка на Ал. Дайски в Брезник за резултатите от анализа на брезнишката вода в балнеоложкия институт при университета в Бреслау, се е започнала масова употреба на водата. Той моли професора да посети Брезник, наричайки го „нашия беден, но сега обнадежден град“[13]. В следващите десетилетия ст.н.с. д-р Александър Дайски (в НИИКФ при МНЗСГ) ще допринесе много за популяризирането на водата и Михаил Георгиев прецизно ще запише и увековечи всяко негово действие, проява, статия и доклад, определяйки го като лекар, който без всякакъв материален интерес служи на една благородна кауза[14].

Голяма подкрепа оказва и проф. Белинов, който посещава Брезник на 11 септември 1938 г., разговаря с хората до извора, организира събрание в града по покана на кмета. Белинов е на мнение, че с малки жертви Брезник може да стане голям светски курорт и че желязната вода е истинско

[10] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 61.
[11] ДА – Перник, а.е. 56, л. 29.
[12] ДА – Перник, а.е. 57.
[13] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 54, л. 45–46
[14] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 57, л.5.

лекарство, нарича я „жива лимфа“[15]. Той смята, че брезнишката вода е първа в България по количество на минерални вещества и целебност, особено след изчезването на меричлерската. И макар да са станали недоразумения със снабдяването на клиниките с минералната вода, професорът остава лоялен към каузата и по предложение на Михаил Георгиев е обявен за почетен председател на Комитета за минералната вода. Урегулира се снабдяването – с решение на Общинския съвет Комитетът на граовската дружба в София разполага с правата да пласира вода, за да се избегнат всякаква спекула и незаконни реклами.

Във водената от него кореспонденция Михаил Георгиев е винаги до пунктуалност точен в информацията и оценките си. Отбелязва приноса на специалиста по вътрешни болести д-р Н. Василев, написал статия във в. „Дневник“ за брезнишката минерална вода. Георгиев определя д-р Василев като „втория лекар в България, след д-р Ал. Дайски, който без всякакъв интерес услужва на една благородна кауза.“ Архивните единици съхраняват информация за всички публикации, посветени на брезнишката минерална вода, чиито автори са допринесли за нейното изследване и популяризиране. Отбелязани са съответните им трудове: проф. д-р Владимир Алексиев, проф. д-р Петър Николов, д-р Александър Дайски, д-р Тодор Личев, д-р Цонев, инж. Асен Азманов, д-р Ст. Писарев, Ел. Теодосиева, д-р Васил Бакърджиев и др[16].

Годините след създаването на Комитета са белязани с активна дейност не само за популяризирането на брезнишката минерална вода, но и с опити да се изгради подходяща материална база, подкрепяйки исканията с доказани научни факти относно проучването на действието на водата.

В запазено писмо от участъковия лекар д-р Й. Кряков до околийския лекар д-р Ст. Бунджулов откриваме доклад за резултатите от наблюденията през 1938 г. върху ученици и граждани, въпреки липсата на лаборатория[17].

Михаил Георгиев като председател на Комитета за брезнишката минерална вода пише до Дирекцията на народното здраве молба да се назначи лекар по балнеология или от научните институти да контролират ползването на водата, както и да изпратят санитарен инженер, който да се произнесе за каптирането на изворите, за да може Брезнишката община да предприеме нещо[18].

На 15 януари 1939 г. се организира многолюдно гражданско събрание, на което доклад изнася д-р Крякова – режански участъков лекар, коман-

[15] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 54.
[16] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 54, л. 58.
[17] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 54, л. 3
[18] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 57, л. 1.

дирована от Дирекцията на народното здраве да наблюдава болните. Тя изказва предположение, че водата би лекувала и симптоматично епилепсия, освен болести на кръвта, стомашни, чревни, нервни, някои кожни болести и болестите на обмяната на веществата[19].

Славата на брезнишката вода се носи независимо от появата на спекуланти в София, които рекламират водата, но я фалшифицират и по този начин се получава злепоставяне пред клиниките и обществеността. Възниква и огромен скандал с Йосиф Любенов, който, заедно с Жочо Тенев от София, убедил Общинския съвет в Брезник да им отстъпи пласмента на минералната вода от Лесков дол за цялата страна, с изключение на Брезнишка околия. Той осъществява мащабна спекула, продавайки прескъпо водата и искайки предварително депозити за нея, докато почтени търговци безуспешно се молят за представителство. В същото време Георгиев е оклеветяван, че работи против интересите на града. През 1943 г. е задържан в Брезнишкото околийско управление и след това е интерниран за половин година в Исперихска околия. Проблемите не отчайват Михаил Георгиев и той продължава да е инициатор на сътрудничеството с компетентните институции, с учени и клиницисти, да действа за подобряване на материалната база, бутилирането и разпространяването на водата. В резултат на неуморната му дейност гр. Брезник е обявен за курорт от местно значение[20]. Като член на Комитета за брезнишката минерална вода полага огромни усилия да убеди хората за необходимостта от строеж и издейства заем от министъра Григор Чешмеджиев, но заемът не е приет от местното население[21].

На 20 май 1949 г. адвокатските права на Михаил Георгиев са отнети поради отказа му да подпише смъртната присъда на Никола Петков, както и заради постоянната му борба срещу погазването на законността, произвола и корупцията, което провокира лъжливи доноси и набедяване срещу него. Реабилитиран е като адвокат едва на 10 октомври 1955 г., когато вече е пенсионер.

Удивително е, че всичките сътресения и удари върху съдбата на човека, общественика и адвоката Михаил Георгиев не оказват влияние върху мотивацията му денонощно да бъде отдаден на каузата желязната вода да се използва за лечение на хората. Периодът на 50-те години е особено благодатен за доказване лечебните свойства на водата. Запазената кореспонденция, богата с приложени доклади и изложения, свидетелства за неуморната му дейност. Неговите стремежи за оформянето на Брезник

[19] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 54, л. 5–6.
[20] ДВ, бр. 231/1946 г. ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 57, л. 34, 34 (гр.)
[21] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 1, л. 18.

като курортен град с добра материална база за лечение е в основата на многобройни докладни, молби и изложения до ГНС – Бразник, ОНС – Димитрово, МНЗСГ, ЦК на профсъюзите на миньорите, Президиума на Народното събрание, до Йордан Милев – член на Президиума на Народното събрание, родом от Брезник, и редица други държавни институции. Натрупан е богат клиничен и експериментален материал в лаборатории, клиники и болници. През 1957 г. ст.н.с. от НИИФГ[22]. Тодоров успява да намери способ за стабилизиране на желязото във водата чрез аскорбинова киселина. От 1957 г. д-р Т. Шипочлиев провежда редица експерименти и създава 13 различни препарата за венозно приложение. От 1958 г. се прилага клинично изпитание на водата при язви, гастрити, анемии и кръвно налягане. Доброволно се изпитва и при гинекологични заболявания. Под ръководството на д-р Дайски се провеждат изпитания върху ученици и войници в Брезник с изключително добри резултати, които специалистите определят като блестящи и недостижими към момента с никакви други средства. Експериментално се употребява водата в Института по балнеология, курортология и физиотерапия – София[23].

В тези години цяла плеяда учени и редови лекари допринасят за изследванията, клиничните наблюдения и популяризирането на брезнишката минерална вода в научната родна и в международната общност – проф. Цолов, академик Ораховац, проф. Т. Петров, проф. Азманов, проф. П. Николов, фармацевта Г. Тодоров, балнеологът д-р Дайски, проф. Ст. Белинов, д-р Т. Шипочлиев, проф. Попхристов, проф. Кирчев, д-р В. Бакърджиев, д-р Меламед, д-р Д. Спространов, д-р Тенчева, д-р Николова, д-р Вълчев, д-р Крякова и редица други. Предизвикан е международен интерес за разпространение на водата в някои държави.

Най-голямото постижение е откриването на почивен дом за лечение с желязната вода на миньори от цялата страна през 1955 г., който просъществува три години. Брезник вече е обявен за курорт от местно значение. Водите от м. Гъсто тръне и Лесков дол са анализирани химически и изследвани бактериологично, а втората минерална вода, наречена желязната, е изследвана клинично във Вътрешно отделение на Александровска болница и в хранителното отделение на Водолечебния институт в Овча купел. Ст.н.с. д-р Ал. Дайски и д-р Помаков от Водолечебния институт са командировани в Брезник за провеждане на анкета относно употребата на двете минерални води от местното население и условията в курорта. Провежда се конференция с лекарите от болницата в присъствието и на пунктовите лекари. След препоръката на Санитарно-курортното упра-

[22] НИИФ – Научно-изследователски институт по фармация

[23] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 56, л. 138.

вление до Профсъюза на миньорите да бъде използвана желязната вода за възстановяване на изтощените миньори и да се построи лечебно курортен дом, курортът е посетен от ръководството на профсъюзите през април и май и е взето решение още същото лято да бъде започнато лечението. През юли и август в Брезник се лекуват миньори на четири смени по 14 дни. И въпреки че смените са били кратки, резултатите относно лечението на анемиите, стомашните болести, кожните и болестите на челюстите са много задоволителни, а в някои случаи и учудващи. Всички миньори потвърждават необходимостта от построяване на почивен дом[24].

Запазената във фонда книга за впечатленията на лекувани с желязната вода миньори в Почивния дом в Брезник (27.07.1955 – 25.08.1963) разкрива личните впечатления и добрите резултати от лечението на болните като единодушно се настоява за построяване на почивен дом, тъй като на първо време той е уреден в сградата на училището. В книгата има и изложение на работници до МНСГ за незабавното построяване на такъв дом за миньорите[25] .

Запазена е и многобройна кореспонденция с благодарност от излекувани миньори към Михаил Георгиев – член на ръководството на Дома, като някои от писмата съдържат поеми и стихове, посветени на лековитата минерална вода. Кореспондентите наричат Михаил Георгиев „вдъхновител на желязната вода“ и споделят: „...Във възторг съм от вашата все полезна обществено дейност! Ако във всяка организация, дружество и учреждение у нас имаше поне един като вас, то колко завидно щеше да е положението ни. Впрочем, бъдете уверени, че вас без друго ще оценят – мястото ви ще бъде на много високо стъпало...“[26].

Хората благодарят на Михаил Георгиев за организираните разходки по Бърдото и за запознаването с историческите забележителности на Брезнишко и околностите. Прави им впечатление неговата готовност да окаже помощ на всеки за правилната употреба на водата. Непознати хора пишат в отзивите си: „...Местното ръководство на почивната станция, особено неуморният бай Михал – тъй симпатичен и мил старец, е незабравим като човек, който милее и более за родното. Чувства мъка как едно народно богатство се пилее, а в същото време в някой край на нашата родина един прекрасен младеж чака медицинска помощ...“[27].

В писмо до д-р Т. Шипочлиев Михаил Георгиев споделя: „[...]Да се пробудят съвести и съзнания – това е целта на нашата борба. Петдесет години

[24] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 55, л. 243.
[25] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 55, л. 274.
[26] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 55, л. 87.
[27] ДА – Перник, Ф. 358К, оп. 1, а.е. 55, л. 61 (гр.)

летаргия не е малко. Медалът си стои „на съхранение“, водите си текат, хората си умират [...] Моят закон сега е един – развитието на пребогатия с възможности Брезнишки курорт [...]“[28].

Михаил Георгиев избира да посвети дните си на високо благородна кауза. Той е двигателят за каптирането на извора, за бутилирането и разпространението на водата, за прокарването на водопровод до Бърдото и електрифицирането на пътя до него, за проектирането на почивен дом и откриването на болнична леглова база. М. Георгиев задвижва огромен научен апарат за доказването и приложението на лечебната брезнишка вода на безспорно експертно ниво. Можем само да гадаем как се е почувствал, когато през 1959 г. вносителят на минерална вода Моис Нисимов от Израел посещава Брезник и виждайки златния медал, пита: „Знаете ли, ако този орден беше даден на друга държава, какво щеше да направи?”

От запазения и съхранен богат документален материал в едноименния фонд не е трудно да се докоснем до изключителната личност на Михаил Георгиев, да добием представа за един целеустремен живот, посветен на просперирането на родния край и богатствата му. Личните му тефтери са ярко доказателство за спартанска организираност на всеки ден с конкретни стъпки и действия, посветени на хуманната кауза – лечението с желязната вода да бъде достъпно за всеки болен. Може много да се пише за неговата просветителска, популяризаторска, научна и организационна дейност. Силно въздействащ документ е анонимната автобиография на Михаил Георгиев, в която той оценява своята дейност, гледайки се сякаш отстрани: „[...] никой не оспорваше, че той работи безплатно, без каквото и да било морално и материално възнаграждение, ощетявайки се, харчейки скромните си лични средства след отстраняването му като адвокат, тичайки по София и Димитрово [дн. Перник]. Един стимул го движеше – правотата на делото, за което се бори, неговите големи възможности, лекуването на хората и нищо друго не му доставяше по-голямо удоволствие отколкото да чуе, че някой се е подобрил от водата само след като се е лекувал дълго време на други места и с други лекарства [...] Неговият дом, неговата касия, неговото сърце и душа бяха винаги отворени за гостите на града. Той непрекъснато пишеше, говореше, посрещаше и четеше декларациите, писмата, изложенията. Може би това му крепеше живота [...]“[29].

Личният фонд на Михаил Георгиев, заведен с № 358К и съхраняван в Държавен архив – Перник, предоставя на съвременните изследователи

[28] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 54, л. 122.

[29] ДА – Перник, ф. 358К, оп. 1, а.е. 1, л. 18.

възможности за многопластов прочит и проучване на историята и развитието на Брезник и Брезнишко през първата половина на XX век, както и за осветляването приноса на Михаил Георгиев като един от радетелите за процъфтяването на родния край.

ГЕОРГИ ЗИДАРСКИ – ОСНОВОПОЛОЖНИК НА БОРБАТА В ПЕРНИШКО

Георги Радославов
историк, гр. Перник

CONTRIBUTION TO THE PERSONAL CHARACTERISTIC OF GEORGE ZIDARSKI – FOUNDING FATHER OF THE WRESTLING IN PERNIK REGION

Georgi Radoslavov
Historian, Pernik town

ABSTRACT

The article traces the life and sporting successes of Georgi Zidarski – one of the best wrestlers in Bulgaria in the 30^{s} and 40^{s} of the 20th century. Specialists define him as the founding father of the wrestling in Pernik and the region.

Georgi Zidarski was born in the village of Zidartsi, Pernik region, on April 12, 1901. For more than 30 years he worked as a lifeguard in the Pernik Mine, where during accidents he demonstrated his exceptional physical strength.

He began his sports career as a wrestler in the town of Breznik in 1930 on the great Christian holiday Vidovden, where he won first place in the organized local wrestling competition. Georgi Zidarski had gaps in his technical training, but he defeated his sports rivals thanks to his great physical strength and personal will.

Zidarski's son – Metodi (born 1919), followed the path of his father from an early age and achieved many victories over proven Bulgarian wrestlers. Unfortunately, under the age of 25, he gave up further appearances on the sports mat.

Ключови думи: *Г. Зидарски, физическа сила, родоначалник на борбата в Пернишко*

Keywords: *Georgi Zidarski, physical strength, founding father of the wrestling in Pernik region*

* * *

В статията се проследяват житейският път и спортните успехи на Георги Зидарски – един от най-добрите борци в България през третото и четвъртото десетилетие на XX век. Използвани са публикации в пресата от онова време и спомени на негови съвременници[1].

ГЕОРГИ СТОИЧКОВ ИЛЧЕВ (Георги Зидарски) е роден в село Зидарци, Пернишко на 12 април 1901 г. в многодетно семейство – трима братя и две сестри. Той е най-голямото дете и от малък помага на родителите си в обработването на земята. Немотията е постоянен спътник на семейството. Затова, едва завършил основното си образование, физически силният младеж започва работа като общ работник, а впоследствие повече от 30 години работи като спасител в „Минната спасителна служба“ към мини „Перник“. Трудолюбив, човечен и отзивчив, той е уважаван от началниците и колегите си. Минната управа забелязва неговата физическа сила и го включва в организираните народни борби при тържествените ежегодни чествания на минните празници в Перник, където той се представя отлично. Взема участие и в много прояви, проведени в София. Вече го знаят не само миньорите от Перник, но и софийското гражданство. Миньорите го приемат като един от тях и търсят контакти с него. Всички са впечатлени от исполинската му физическа сила, но и от добродушния му характер.

В Минната спасителна служба Георги се запознава и сприятелява с Владо Христов – по-късно известен пернишки борец. Вече неразделни, двамата участват в организираните борби по време на селските събори, където младежът от с. Зидарци се утвърждава като изявен борец. Специалистите по борба с право го определят за родоначалник на борбата в Перник[2].

Независимо от своята известност Георги Стоичков живее в родното си село Зидарци заедно със семейството си – съпругата Райна, синът им Методи (роден 1919 г.) и четирите им дъщери: Цветанка (р. 1921 г.), Стамболка (р. 1925 г.), Недялка (р. 1928 г.) и Мария (р. 1934 г.). Методи от малък тръгва по пътя на баща си и постига зашеметяващи победи над утвърдени български борци. Според специалистите Методи е с потенциални възможности да стане борец от републикански мащаб[3]. За съжаление, през 1954 г., още ненавършил 25 години, той се отказва от по-нататъшни

[1] Личен архив на автора. Използвани са материали, отпечатани в: сп. *„Архив на мини Перник“,* в-к *„Пернишки миньор“,* в-к **„***Спорт“* и *спомени* на Стефан Крумов Тонев, Трендафил Ангелов Манолов, Васил Иванов Стоянов, Крум Тонев Йонев – всички родени и живели в село Зидарци.

[2] Пак там, л. 17–21.

[3] **Дунков,** Д. Курсова работа за борбата в Перник, л. 11–15. Дунков е роден 1938 г. в с. Дрен, бивш борец от „Миньор“ – Пк, дългогодишен ръководител в сферата на БСФС.

изяви на спортния тепих[4].

С Георги Зидарски съм контактувал в моите детски и младежки години. Познавам го като скромен, искрен и добродушен човек. Отнасяше се към всички добронамерено и човешки. Със своята заразяваща усмивка, с благородния си характер и добродушие той печелеше уважението на хората. Невероятна беше физическата му сила, фигурата му внушаваше респект – среден на ръст, но с набито тяло, една грамада от мускули и здрави кости. Той бе най-силният човек, когото някога съм познавал. Умееше да ни предразположи и да ни въведе в тънкостите на борбата. И днес си спомням разказаното за вълненията, които е преживял при срещите си с големите български борци по онова време – Димитър Стойчев, Хари Стоев, Дан Колов, Крум Петров, Кольо Маринов, Никола Цигулинов и др.

Ето какво си спомня за него Стефан Крумов Тонев, роден на 8 януари 1928 г. в с. Зидарци:

„Хората от село Зидарци и миньорите от мина „Перник“ коментираха ежедневно неговата неимоверна сила. В него имаше нещо, което спечелваше хората, които имат непосредствени контакти. Георги беше физически силен, но и предприемчив човек. И винаги намираше начин да помогне на закъсалия човек. Той добре знаеше своите физически възможности и често се впрягаше на мястото на работния добитък, за да изтегли каруцата. [...] Дядо Славенко Кържов (миньор) имаше вол и крава, които използваше за коларски впряг. Веднъж неговите дъщери Арисана и Кана карат въглища от Перник за село Зидарци с волска кола. Някъде след „Радина чешма“ край Перник ги застига Георги Стоичков (Гошѐ). Вози се той в колата до Беневата махала. Когато започва изкачването на височината „Витановски уши“, Гошѐ се впряга на мястото на гърчавата крава и с лекота преодолява наклона [...] И друг случай: На връщане от воденицата със смляно брашно измършавелите коне не могат да изтеглят колата. На мястото на едната кобила се впряга Гошѐ [...] Чул съм, че се е борил с мечка...“[5] Разказът на бай Стефан продължава: „В Спасителната служба при злополука в мината силният Георги измъкваше едновременно по двама-трима. [...] По 200 килограма чували товареше на каруца“[6].

Любопитен случай е как младият тогава борец добива прозвището Зидарски. Този факт е разказан от Георги Радославов на Цветан Любо-

[4] След завършването на радомирския електротехникум Методи работи в Общинския съвет в Перник. После става главен електротехник на Двореца „Врана“ – до 1947 г. Методи участва в електрифицирането на селата Зидарци (през 1947 г.), Видрица, Бабица, църквата в с. Долно Камарци и с. Владислав (близо до Стражица).

[5] Личен архив на автора. *Спомени* от Стефан Крумов, записан от автора, с. 1–4.

[6] Пак там, с. 5.

миров – автор на книгата „Към Олимп“**.** На градски събор през 1930 г. в Брезник, който традиционно се провежда там на големия християнски празник Видовден, на ливадата е организирано състезание по борба. В него вземат участие Георги Зидарски, Владо Христов, Васил Балкански и няколко местни борци. Борбата е „Кеч“. Двадесет и девет годишният Георги Стоичков става победител. Определената награда е 500 лева и едно агне. При обявяването на наградата Секретарят на Брезнишката община забравя фамилното му име и съобщава, че „най-добрият борец е онова момче от Зидарци“. Така с фамилното име Зидарски Георги става известен не само в Перник, но и в цяла България[7].

През 1934 г. Георги Зидарски се хваща на бас с приятели по 1000 лева, че ще повдигне задната част на файтон, натоварен със 6 мъже. За да бъде още по-забавно, Георги качва и едно дете. Без проблеми той се справя с тежестта и печели облога.

През същата 1934 г. на организираните борби на Минното игрище в Перник (днешния градски стадион) идват изявените български борци Димитър Стойчев, Кирил Делиормански, Георги Атанасов и много други. Победител е Георги Зидарски.

Ето какво споделя най-малката му дъщеря Мария Георгиева Стоичкова: „Баща ми има завършен трети прогимназиален клас (днес седми). Учил е три години в село Ярджиловци. Участвал е с номера в гостуващите циркове в Перник [...] Когато се правеше хижа „Брокс“ на Витоша, изнесе готварската печка за хижата на гръб. Имаше изключителна сила...“[8].

Пресата в България с голямо внимание следи изявите на борeца Георги Зидарски. В списанието на Мината „Архив на мини Перник“ е отпечатан материал за Юнашкия събор в столицата, проведен от 10 до 14 юли 1930 г. с участието на над 200 пернишки миньори. От изнесената информация научаваме, че Минното дружество е най-стегнатото в Софийска юнашка област и е първо в Съюза. В тази общонационална спортна проява миньорите се изявяват като отлични спортисти, а минният работник Георги Стоичков е с първа награда. На шампионата за вдигане на тежести, организиран от Светия Синод, той спечелва сребърен медал и Медальон[9].

След тези високи спортни постижения медиите непрекъснато търсят повод да представят младия спасител пред читателите си, като изтъкват неговите качества на голям спортист. Вестниците „Пернишки миньор“ и

[7] **Любомиров,** Ц. Към Олимп**,** с. 149 – 151.
[8] Личен архив на автора.
[9] *Сп. „Архив на мини Перник“,* 1930, кн. 2, с. 113–114.

„Спорт“ отразяват всяка негова изява. Вестник „Миньорски подем“ под заглавие „Пернишки юнаци на събора на 19 и 20 юни 1932 г. в Софийска област“ (в раздела „Атлетика“ и „Вдигане тежести за издръжливост“) отбелязва, че Георги Стоичков Илчов (Зидарски) е с „български рекорд“. Посочено е, че той с една ръка вдига 25 килограма[10].

Любопитни данни за Георги Зидарски намираме във вестник „Пернишки миньор“. Впечатляващи репортажи разказват за безпределната му мощ и за многобройната му публика, която горещо подкрепя своя любимец. Георги Зидарски е атрактивен борец. Фактите сочат, че той има пропуски в техническата си подготовка, но благодарение на физическата си сила често побеждава своите спортни съперници. От вестник „Пернишки миньор“ научаваме, че през май 1936 г. в Перник Георги Зидарски и Тодор Иванов от София „правят хубава тренировка-демонстрация, на която се възхищават всички присъстващи“[11].

Същият вестник от 3 юни 1936 г., съобщава за Големите американски борби, състояли се на 1 юни на игрището в Перник. В един манш в 43-та минута Георги Зидарски тушира изявения софийски борец Иван Манчев. И този път Георги се бори до краен предел на своите възможности, това винаги му носи победата. С тази пословична упоритост и всеотдайност той „заслужено печели симпатиите на перничани, които го боготворят“[12].

Знае се, че първоначално борбите през 1936 г. се провеждат на ливадата. За първи път Г. Зидарски се бори на тепих в Правец, където отново е първи. Наградата за него е едно теле и 400 лева[13].

Успешните изяви на бъдещия спортист интригуват тогавашните медии. В репортажите, най-вече на вестниците „Пернишки миньор“ и „Спорт“, заглавията са зашеметяващи: ***„Пернишкият Дан Колов победи“, „Героят на Перник Георги Зидарски“, „Пернишкият миньор – шампион борец“, „Георги Зидарски победител, миньор-първенец“, Георги Зидарски е „гордостта на Перник“*** и др. Журналистът, който отразява срещата на Георги Зидарски с Димитър Стойчев, завършва: „цял Перник искрено поздравява нашия миньор, шампион, борец за последната му победа”[14].

Показателен е обширният репортаж на вестник „Пернишки миньор“ от 5 декември 1936 г., придружен със снимка на пернишкия любимец.

[10] *В-к „Миньорски подем“,* бр. 6, 29.06.1932, с. 2.
[11] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 293, 20 май 1936, с. 4.
[12] Пак там, бр. 287, 3 юни 1936, с. 4. Резултатите от големите американски борби в Перник.
[13] **Дунков, Д.** Курсова работа...
[14] **Радославов,** Г. Мината за град Перник (1925–1944 г.). Виж: **Иванов,** Р. Забравените кметове и развитието на село и град Перник (1979–1944). Перник, 2019, с. 517.

Авторът съобщава, че в Перник „миньорът Георги Зидарски ще се бори срещу особено техничния софийски борец Димитър Стойчев, победил наскоро известния Хари Стоев[15]. В статията си от 12 декември с.г. вестникът информира, че след оспорвана 30-минутна борба срещата с Димитър Стойчев завършва наравно. Впечатлява заключението, в което е изразено отношението на журналиста и на публиката към Георги Зидарски за неговото себеотрицание: „Хвала на нашия борец [...] за неизчерпаемата му енергия“[16].

Отново от „Пернишки миньор“ научаваме, че през юни 1937 г. Георги и едва 17-годишният му син Методи Зидарски участват успешно в организираните борби в Радомир. Съобщава се, че двамата печелят първите места в своите категории**.** Според вестника това състезание е кръщението на Методи като бъдещ и надежден състезател[17].

На Юнашкия събор, състоял се от 11 до 13 юни 1938 г. в Перник, бащата и синът отново се представят блестящо. В трите категории победители са перничани**:** в лека категория – приятелят на Георги и негов сподвижник Владимир Христов, в средна – Методи, а в тежка – Георги Зидарски. Тримата заслужено получават златните медали[18].

Медиите продължават да отразяват победите на Г. Зидарски над именити съперници. Отбелязват, че Георги е по-слаб в техническо отношение, но благодарение на своята физическа мощ и упоритост той постига победата. Вестник „Пернишки миньор“ през юни 1938 г. публикува репортаж, съпроводен със снимка на Георги Зидарски в цял ръст, гол до кръста, гологлав и текст: „Миньорът шампион-борец Георги Зидарски на Юнашкия събор в Перник“. На това спортно състезание той се бори в тежка категория с Никола Цигулинов – най-добрия за момента борец на полицията и на Софийския клуб по борба „Дан Колов“. Посочва се, че макар и с болен и вдървен от циреи врат, Г. Зидарски устоява на именития си съперник и срещата завършва наравно. Според тогавашните правила обаче предимство има Георги Зидарски, който 25 пъти изхвърля от ринга своя съперник, а Цигулинов прави това само 7 пъти. При паданията отново с предимство е Георги Зидарски. Той пада 7 пъти, а противникът – 8 пъти. Заслужено е написано: ***„Пернишкият Дан Колов победи“.*** Сравнението с борeца от световна величина Дан Колов е красноречиво доказателство за класата му и е голямо спортно признание. Репортажът завършва: „Цял Перник искрено поздравява нашия миньор-шампион,

[15] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 327, 5 декември 1936 г., с. 1 и 4.
[16] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 328, 12 декември 1936 г., с. 4. *(„Гордостта на Перник“)*
[17] *В-к „Пернишки миньор“,* 5 юни 1937 г.
[18] *В-к „Пернишки миньор“,* 18 юни 1938 г., с. 4.

борец за последната му победа“. Осемнадесет годишният син на Георги Зидарски – Методи, участва в същите борби и е победител в средна категория 65 килограма[19].

Най-големи успехи като борец Георги Зидарски постига през периода 1934–1943 г. За тези свои постижения той е включен в изданието на БОК „Физическата култура и спортът в България през вековете“.

На организираните на 16 октомври 1938 г. от Софийския клуб „Дан Колов“ състезания по борба в Перник отново се борят Георги Зидарски и Никола Цигуланов – шампион за 1938 г. Вестник „Пернишки миньор“ отделя заслужено внимание на оспорвания двубой между познатите съперници. И сега, както и през юни, след ожесточена 30-минутна борба победител е пернишкият „Дан Колов“. Вестникът пише: „Нашият борец–шампион е в отлична форма. [...] При един опасен удар, нанесен от Зидарски на Цигуланов, при падането на последния бе счупена една 4-сантиметрова дъска.“ Всеки може да си зададе въпроса – каква сила е вложена при хвърлянето на този борец тежка категория, за да стане такава поразия? Нашият борец получава заслужено признание от неговите симпатизанти: „Пернишкият борец Георги Зидарски бе бурно аплодиран от Перничани “[20].

Израз на висша форма на човечност

От запазените архиви научаваме, че Георги Зидарски е морално богат и духовно извисен човек. Като работник в „Спасителна служба“ към Мината той често рискува живота си, за да спаси пострадал миньор при злополуки и тежки ситуации. За проявената от него човечност и дръзновение са написани думи на заслужена благодарност и признателност. Тези му качества особено се изявяват по време на пожара на 2 март 1940 г. в рудник „Хумни дол“, в който загиват 5 миньори. Предприетите мащабни спасителни действия предотвратяват загубата на повече човешки жертви[21].

От вестник „Пернишки миньор“ научаваме за друг случай. През май 1940 г. Георги Зидарски отива по сигнал в квартирата на двама миньори в Божилова махала. Намира ги в безсъзнание, отровени от въглеродния двуокис, проникнал през счупените тръби на печката в стаята. Без да губи минута, той изнася единия от тях навън и с изкуствено дишане го спасява. Веднага се заема с втория работник – Найден Димитров. Когато изкуственото дишане не помага, Зидарски взема работника на рамо и го

[19] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 404, 25 юни 1938 г.
[20] *В-к „Спорт“,* 17 октомври 1938 г.; *в-к „Пернишки миньор“,* бр. 417, 22 октомври 1938 г.
[21] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 486, 9 март 1940.

занася в Елекрическата централа „3000 волта“, намираща се на повече от километър разстояние. По искане на Г. Зидарски, спасителят А. Лазов донася пулмотор (апарат за обдишване – б.а.) и пострадалият Найден се съживява. Признателният Найден винаги, когато среща своя спасител, със сълзи на очи му благодари. Вестникът възкликва: „Хвала на такива самоотвержени спасители като Г. Зидарски“.[22] Този случай е показателен за човещината, благородството, за голямото сърце на Г. Зидарски.

Отново на тепиха

През месец септември 1940 г. вестник „Пернишки миньор“ информира, че в двора на Пернишката гимназия се провеждат борби. На преден план е откроен победният ход на пернишкия борец. Само след 17-минутна борба „Нашият шампион“ – миньорът Георги Зидарски, „тръшна“ на финала Стефан Йорданов[23].

Доста любопитен и в същото време показателен е случаят, когато при гостуването на цирк „Роял“ през 1941 г. в Перник от Унгария пристигат борци в тежка категория. Ето какво пише вестник „Пернишка трибуна“: „Миньорът Г. Зидарски – шампион по борба тежка категория, се състезава с борци от различни нации и заслужено изтръгна победата от всички, опитали се да се борят с него. Секретарят на 5-та организация на борците награди нашия борец със специален медал за отличие“[24]. Тези факти потвърждават всичко казано дотук за този исполин, човек който във всяка среща държи да победи.

През февруари 1943 г. вестник „Спорт“ публикува интересна класация на 20-те най-добри български борци на базата на тяхното представяне през годините, направена от известния Димитър Пехливанов – председател на клуб „Дан Колов“ в София. На първо място той поставя Киро Андреев от Провадия, на второ – Тодор Банков, а на трето Хари Стоев. По-нататък следват: Георги Беленчето, Димитър Стойчев, Пешо Константинов, Евстати Георгиев, Димитър Караянев, Славчо Димитров. На десетото призово място е поставен пернишкият борец Георги Зидарски. След него са Евлоги Георгиев, Крум Петров, Ст. Пеев, Ичо Кяев и др. Прави впечатление, че някои от посочените в класацията преди Георги Зидарски са многократно побеждавани от него. Такъв е случаят с Хари Стоев, Димитър Стойчев, Пешо Константинов, Евстати Георгиев, Славчо Димитров[25]. Основателно е да си помислим и за субективния фактор.

Според специалистите по борба през периода 1941 – 1943 г. най-до-

[22] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 496, 18 май 1940, с. 3.
[23] Пак там, бр. 514, 21.IX.1940, с. 2.
[24] *В-к „Пернишка трибуна“,* 1941 г.
[25] *В-к „Спорт“,* бр. 2095, 12 февруари 1943 г.

брият борец в България е Кольо Маринов от село Стоките, Севлиевско. Всеки български борец знае, че в една схватка с Кольо Маринов е обречен и не може да устои на неговата техника и физическа сила. Затова никой не приема да се бори с този 27-годишен исполин. За всеобщо учудване пернишкият борец Георги Зидарски, независимо че вече е на 42 години, проявява дързост и предлага на най-силния наш борец да се срещнат на тепиха. Пръв вестник „Спорт“ в броя си от 8 март 1943 г. съобщава, че добре известният борец от спасителната команда на мини „Перник“ Георги Зидарски е кандидат да се срещне с първия наш борец. „Какъв е този Кинг Конг, какъв е този втори Дан Колов, от когото, както виждам, се страхуват някои от нашите борци?“ С тези думи, отправени към най-големия български борец Кольо Маринов, Г. Зидарски го предизвиква да приеме предложената среща. При това Зидарски е съгласен на принципа „всичко за победителя и нищо за победения“. Той дори заявява, че при загуба не желае даже да му бъдат заплатени разноските за път и е съгласен да се върне в Перник пеша. Коментарът на вестника е: „Разбира се, Георги Зидарски не е от случайните. Инак не бихме се и занимавали с него. Той е известен не само в Перник и София, но и в цяла България. Бори се рядко или по право казано, бори се често, но без шум. Бори се, защото чувства в себе си сила, най-добрият отдушник за която са борбите и неговата пълна с опасност работа – спасител в галериите на „черното злато“[26]. Тези думи са ярко доказателство за моралните качества и достойнствата на човека и спасителя Г. Зидарски, за неговата известност като изявен български борец.

Предстоящата среща на Георги Зидарски с най-силния български борец предизвиква оправдан интерес от цялата спортна общественост в България. Всеки познава неговите качества, но 27-годишният Кольо Маринов, е в стихията си на борец и е безспорен фаворит. На 9 април 1943 г. вестник „Спорт“ пише: „Постъпката на Г. Зидарски е похвална. Тя показва, че у него има качества на истински спортист. Във всеки случай, въпреки явната разлика в класата и възрастта между Маринов и Зидарски, тяхната среща предизвиква голям интерес. Георги Зидарски ще има амбицията да се задържи срещу този колос малко повече отколкото неговите досегашни противници.“ За да засвидетелства уважение към Г. Зидарски, вестникът публикува голяма негова снимка, окичен с многобройните си медали[27]. След срещата вестник „Спорт“ излиза със заглавие: „К. Маринов мъчно се справи със Зидарски и едва ли не разочарова,

[26] *В-к „Спорт“,* бр. 2100, 8 март 1943 г., с. 2.
[27] *В-к „Спорт“,* 9 април 1943 г.

защото противникът му бе 15 години по-стар“[28]. Специалистите дават отлична оценка за представянето на Георги Зидарски в тази среща. Той се задържа на тепиха повече от всички предшестващи борци, борили се с Кольо Маринов. В своя коментар вестникът сочи, че са били нужни само секунди до изтичане на първите 20 минути Г. Зидарски да издържи на мощната сила на Кольо Маринов. Заключението е, че ако това е станало, не се знае какъв обрат би получил развоят на срещата.

И след тази историческа среща Георги Зидарски продължава да участва в различни турнири. Само след три месеца, на 13 юни 1943 г., при освещаване знамето на клуб „Дан Колов“–София на игрище „Юнак“ се провеждат традиционни борби. В-к „Спорт“ съобщава, че централна двойка на проявата е срещата между Георги Зидарски и Славчо Димитров. Публикувана е и снимка на пернишкия борец, окичен със спечелените медали. Под нея текст: „Георги Зидарски ще има опасен противник“[29]. Съобщава се, че ще участва и неговият син Методи.

Вестник „Пернишки миньор“ също следи отблизо представянето на двамата. На 12 юни 1943 г. е публикувана характеристика на бореца тежка категория от село Зидарци. Този вестник също, макар с един ден закъснение от в-к „Спорт“, публикува снимка на Г. Зидарски с много медали. Текстът с едри букви гласи: ***„Георги Зидарски – човекът канара”.*** И продължава: „Миньорът Георги Зидарски на борба в София. След успешните борби през месец април т.г. Георги Зидарски усилено тренира и се намира в отлична форма. От него перничани очакват победи. ***Това е човекът канара.“*** Така го оценяват неговите съвременници и му оказват заслужено внимание[30].

Вестник „Спорт“ в броя си от 14 юни 1943 г. коментира, че Георги Зидарски в 17-та минута побеждава чрез дисквалификация непрекъснато бягащия извън ринга Славчо Димитров. Добавя, че „противникът нито веднъж не се осмелява да приеме кавалерски боя“[31]. Дръзновението и физическата сила на нашия борец поставят съперника в безизходица и го принуждават да има такова поведение.

През октомври 1943 г. вестник „Спорт“ насочва вниманието и към сина на Георги Зидарски – Методи, „млад и амбициозен борец с груба физическа сила“, „***заместник на най-добрите“*** [32]**.** На 20 октомври 1943 г. вестникътсъобщава за мача между Методи и Крум Петров, завършил наравно, в който Методи дава достоен отпор на рутинирания борец Крум

[28] Пак там, 12 април 1943 г., с. 1.
[29] Пак там, 11 април 1943 г.
[30] *В-к „Пернишки миньор“,* бр. 654, 12 юни 1943 г., с. 4.
[31] *В-к „Спорт“,* 14 юни 1943 г., с. 2.
[32] *В-к „Спорт“,* 20.X.1943 г., с. 1.

Петров, известен със своята техника. С това Методи доказва, че стои на тепиха наравно с най-изявените и технични наши борци в онзи момент.

Вестник „Заря“ от 26 март 1944 г. информира читателите си, че в предстоящите дни в Перник ще се проведат състезания по борба и сочи, че главната двойка ще бъде между тежките борци Евстати Георгиев и Георги Зидарски. Предвижда се още участието на известните български борци: Манчо Манчев, Крум Петров, Методи Зидарски, Сл. Димитров, Т. Райчев и др.[33]

През есента на 1945 г. в района на градския плувен басейн се провежда първото следвоенно състезание по борба между борците от София и Перник, организирано за празника на миньора. В пернишкия отбор са включени Георги Зидарски и синът му Методи, Владо Христов, Спас Пенев от с. Ярджиловци (юноша, впоследствие изявен български борец). Участват още едни от най-силните български борци по онова време: Кольо Маринов, Крум Петров, Димитър Стойчев и др. Това състезание е проведено в 4 категории – лека, средна, полутежка и тежка. Победители по реда на категориите са: Сюлейман, Крум Петров, Методи Зидарски и Димитър Стойчев.

Впечатляващи са победите на тепиха на вече 54-годишния Георги Зидарски. На 5 март 1955 г. вестник „Димитровско знаме“[34] под заглавие „166 борци премериха силите си“ съобщава за 4-дневното състезание по борба между минните колективи, проведено от 24 до 27 февруари в Перник. Георги Зидарски се бори в тежка категория както в свободния, така и в класическия стил. И в двата стила той печели безапелационно първото място срещу значително по-млади спортисти.

Заслужава внимание споменът за Г. Зидарски от неговия някогашен колега в „Спасителната служба“ към мини „Перник“ – Петър Нейчев Иванов: „...През 1954 г. тук заварих Георги Зидарски, известния български борец. Направи ми особено впечатление неговата общителност, добродушие и човечност. [...] Спомням си го като среден на ръст, набит, мускулест и снажен, виждаше ми се като човек канара. Правеше впечатление неговата исполинска сила. Силата му беше пословична – мощен и много издръжлив човек. Отнасяше се много добре към нас младите. Не беше конфликтен. Беше приятен и желан събеседник, имаше винаги какво да ни каже както за работата ни, така и за спорта, по-конкретно за борбата. [...] Беше всеотдаен в работата си и с пословична любов към професията. [...] Вдъхваше респект. Особено уважаван от нас младите. Беше ни пример във всяко едно отношение – както в работата, така и в живота на млади-

[33] *В-к „Заря“,* 26 март 1944 г.
[34] *В-к „Димитровско знаме“,* бр. 10, 5 март 1955 г.

те“[35].

* * *

Георги Зидарски е голям спортист и великодушен човек, който притежава исполинска сила и дръзновение за победа във всяка среща със своите съперници. Той се бори, защото борбата му донася истинско удовлетворение. С участието си в силните турнири, организирани в България, той не търси слава, нито излишна шумотевица около неговата личност. Умира през 1967 г. на 66-годишна възраст.

Георги Зидарски и синът му Методи са безспорен фактор сред българските борци, добре познати на спортната общественост в България през първата половина на миналия XX век. С техните спортни постижения малцина могат да се похвалят. С право ние, техните потомци от Перник и с. Зидарци, се гордеем с постиженията им, защото имат активен принос за регионалната спортна слава. Затова този материал, посветен на двамата спортисти, е частица от заслуженото признание, което ние им отреждаме.

[35] Личен архив на автора. Петър Нейчев Иванов е роден на 4.VII.1924 г. в с. Косача. Споменът е записан на 20.II.2014 г.

ЕДНА ИЗЛОЖБА – НЯКОЛКО ЩРИХИ КЪМ СЪДБАТА НА ЕДИН БРЕЗНИШКИ РОД

Венцислава Крумова
Регионален исторически музей – Перник

AN EXHIBITION – A FEW TOUCHES TO THE FATE OF A FAMILY FROM BREZNIK

Ventsislava Krumova
Regional History Museum – Pernik

ABSTRACT

The circumstances after 09.09.1944 have predetermined the destinies of hundreds of Bulgarian families, but it is still difficult to make an objective analysis of these events, given the limited amount of available documentation, the reluctance and the fear of the people to share their family archives- This toppic offers a look at these events through the life destiny of a Bulgarian emigrant in Western Europe, a "non-returnee", a doctor by profession, with a passion for collecting. The personal story of Dr. Simeon Simov intertwines the fates of two families from the town of Breznik – Karzhanovi and Simovi, who undoubtedly have contributed to the development of Breznik and the region in the late XIX and early XX century.

Ключови думи: *житейска съдба, Симеон Симов, два брезнишки рода, Кържанови, Симови*

Keywords: *life destiny, Simeon Simov, two Breznik families, Karzhanovi, Simovi*

* * *

През лятото на 2016 година Регионален исторически музей – Перник съвместно с Държавна Агенция „Архиви“ започна подготовка на изложба „Българските земи в старите географски карти и атласи от колекцията на д-р Симеон Симов“ ***(сн. 1)***. Изложбата бе открита в Деня на град Перник – 19 октомври 2016 г. ***(сн. 2)*** Повод за нейното организиране бе телефонен разговор с дарителя д-р Симеон Симов, роден в Перник, а по-късно

емигрирал в Западна Европа. Изложбата, съгласно действащото законодателство, е уредена с Договор между Държавна агенция „Архиви“ и Регионален исторически музей – Перник[1] с предмет временно безвъзмездно ползване от РИМ–Перник на гостуваща експозиция от карти, гравюри, атласи и книги от фонд 2115 К на ЦДА на тема „Европа за България в колекцията на д-р Симеон Симов“. Съгласно Приложение 1 към договора в Перник бяха представени 70 архивни единици от фонд 2115 К на ЦДА с обща застрахователна стойност 35 640 лв. Експонатите бяха подредени в изложбената зала на РИМ–Перник от Димитър Стоименов (дирекция „Публичност на архивите“ към ДА „Архиви“). В рамките на един месец пернишката общественост има възможността да се запознае с част от безценната колекция от географски карти и атласи – емблематични в развитието на картографската наука и отразяващи историята на европейската цивилизация през последните 500 години. Картографското наследство на Себастиан Мюнстер, Никола Сансон, Гийом дьо Лил, Джакомо Кантели да Виньола и други знакови картографи бе илюстрирано с гравюри и рисунки на градове, местности и лица от българските земи през XVIII и XIX век – дело на Осар, Франсиер, Феликс Каниц и други неизвестни автори. Най-старата книга, включена в експозицията, е на Теофилакт Охридски (1526 г.), а най-интригуваща, според д-р Симов, е малко популярната история на България на Йоханес Стритериус от 1772 година.

По стечение на обстоятелствата присъствах на срещата между дарителя на колекцията д-р Симеон Симов и д-р Вяра Церовска (кмет на община Перник в периода 2015–2019 г.). Срещата на двамата лекари – брезничани по произход, макар и протоколна, завърши с интересна шеговита констатация от страна на д-р Симов: „Мен политиката ме направи лекар, а Вас медицината – политик…“ ***(сн. 3)***

При срещите и разговорите с него, в прочетените и слушани интервюта, както и в книгата „Бягство“[2] прави впечатление, че д-р Симов не е особено словоохотлив по отношение на преживяното: споделя емоционално колекционерската си страст, любовта към музиката, професията и ключови политически събития, но пренебрегва детайли, отнесени към конкретни събития и лица, предопределили съдбата му на емигрант… Още повече в интервю за БНР, публикувано на 15.12.2018 г., с автор Диана Цанкова[3] д-р Симов споделя: „*Избягах от България поради простата причина, че след 1944 г. не идваше комунизъм, а се избиваха хора по улиците, по апартаментите. Например един от дядовците ми – Александър*

[1] ДА „Архиви“, изх. № 66-06-58 от 17.10.2016 г.
[2] **Симов,** С. Бягство. София, изд.„Дукати“, 2011.
[3] https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101053416/emigrantat-d-r-simeon-simov-darava-bezcennite-si-kolekcii-na-balgaria

Симов Гигов, го убиха, защото е бил народен представител. А това, че е направил страшно много за Брезнишко, Пернишко, Трънско, не ги интересуваше. Тогава беше някаква лудница и разочарование голямо.“ На въпроса „Вие как успяхте да се измъкнете от България?“, отговорът му е лаконичен: *„Няма никога да си отворя устата! Няма никога да кажа точно как съм избягал! Просто избягах‘*[4].

Какво знаем за доктор Симеон Симов? ***(сн. 4)***

Симеон Атанасов Кържанов (Симов) е роден на 25.10.1931 г. в Перник. От първо до четвърто отделение учи в училището в с. Конска, Брезнишко, откъдето произхожда родът му. Продължава образованието си в Перник, а след събитията от 09.09.1944 г. се премества в Брезник. В училището в Брезник учи две седмици, след което отново се премества в Перник, а един месец по-късно, в края на ноември семейството се установява в София. В столицата завършва две гимназии: Първа търговска и Шеста мъжка. Записва се в Медицинския университет, но в края на обучението си, когато полага задължителния едногодишен стаж преди дипломирането, е изключен – след унгарските събития 1956 г., в изпълнение на Решение на Политбюро на ЦК на БКП[5]. Една година по-късно получава право да се яви и защити държавен изпит в медицинската академия[6]. В следващите години работи по разпределение в Карнобат и Сандански, а по-късно – „по заместване“ в София, като последователно преминава през Първа и Втора градски болници, 14-та поликлиника и АГ болница „Тина Киркова“. Работата му в „Тина Киркова“ съвпада с времето, когато емигрира във Франция. Ограниченията във френското законодателство правят невъзможна неговата професионална реализация в областта на медицината, поради което практическата му дейност се развива в Германия (ФРГ), основно в Хамбург. Тясната му специализация е в областта на гинекологията, по-конкретно репродуктивните проблеми и първите медицински опити за изкуствено оплождане.

Биографичната си книга „Бягство“ д-р Симов посвещава „на майка и татко – Вера и Атанас“. В нея помества и снимка на Симо Т. Кържанов от с. Конска – „дядото, на когото е кръстен“. Фамилията Кържанов обаче в разказа не се споменава… Самият автор именува себе си „д-р Симеон Атанасов Симов, на младини известен още и под името Симеон Атанасов Кържанов“[7]. Това е и причината изложбата „Българските земи в старите географски карти и атласи от колекцията на д-р Симеон Симов“ да про-

[4] Пак там, https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101053416/emigrantat-d-r-simeon-simov-darava-bezcennite-si-kolekcii-na-balgaria

[5] **Симов,** С. Бягство ..., с. 62.

[6] Пак там.

[7] **Симов,** С. Цит.съч.

вокира този опит за систематизиране на част от документалния архив от първата половина на XX век, маркиращ лица и събития през съдбата на един брезнишки род.

Какво знаем за фамилия Кържанови?

Представителите на фамилията в книгата се цитират в дела и думи, но само като обръщение в родовата взаимовръзка и йерархия: чичо, леля, стринка, дядо, баба, зет, братовчеди и т.н. Имена почти не се споменават. Няколко пъти д-р Симов споменава за голяма фамилия: „*повечето от живеещите в нашето село бяхме роднини*“[8], „*Нашата фамилия беше много голяма ...*“[9]**.** Безспорно е обаче, че фамилията разполага с достатъчно земя и добитък, за да се нарече „заможна“ в смисъла на тази дума в първата половина на XX век[10]. От биографичния разказ на д-р Симов става ясно, че фамилията има представителност в почти всички социални и обществено-икономически сектори в региона: земеделие, индустрия, администрация, църква, политика. След 09.09.1944 г. фамилията е принудена много бързо да приеме промените в обществено-икономическия живот и най-вече промените, свързани със собствеността върху земята. Голяма част от нейните представители се установяват в София, а тези, които остават в с. Конска, по ирония на съдбата изграждат основите на новата власт: *„Всички имат деца и ако искат да ги изучат, първо трябва да влязат в кооператива. Кмета беше от нашия род и трябваше да прави всичко това, защото бе над 60 години и нямаше да намери никъде работа. Нашата фамилия беше много голяма и постави началото на проклетото ТКЗС“*[11]. Обаче в списъците на членовете на Първичната партийна организация „Граово“, с. Конска, не присъства член с фамилия Кържанов[12]. Учредяването на „кооператива“ и последвалите събития прекъсват окончателно връзката на семейството с родното село: *„Освен това нашата къща заедно с други къщи от нашата фамилия бяха развалени, за да се построи читалище с киносалон за 500 души“* [13].

Вельо Велев, в книгата „Местните имена в Брезнишко“ (издание на ВТУ „Св.Св. Кирил и Методий“ и Центъра по българска ономастика „Проф. Николай Ковачев“)[14] цитира сред местните имена около с. Конска „Кржанова маала“, „Кржанова загреня“ и „Кржаново воденичишче“. Категоризира наименованията в групата „Имена, възникнали от изчезнали

[8] **Симов,** С. Цит.съч., с. 37.
[9] **Симов,** С. Цит.съч., с. 47.
[10] **Симов,** С. Цит.съч.
[11] **Симов,** С. Цит.съч., с. 47.
[12] ДА–Перник, ф. 113 Б; оп. 3; а.е. 1.
[13] **Симов,** С. Цит.съч., с. 68.
[14] **Велев,** В. Местните имена в Брезнишко. Велико Търново, 2009.

лични имена или прякори“[15]. Според него към 1950 г. селото брои около 120 къщи. Разделя родовете на Староселци и Преселници. Староселците определя в 14 рода, единият от които е Кржанови с 23 къщи[16]. В справочника на осведомителите[17] съобщава имената на трима представители на рода Кържанови: Иван Раденков Кържанов (роден 1884 г.); свещ. Пенчо Стоянов Кържанов (р. 1860 г.) и Атанас Симов Кържанов (р. 1898 г.).

В поименната картотека на РИМ–Перник не е отразена личност или събитие, в което да се цитира член на фамилията Кържанов. В поселищната картотека съхраняваната информация за с. Конска не препраща към членовете на рода и не се открива косвена връзка с представители на тази фамилия. Публикуваните приписки в „Летописни бележки от Средна Западна България“[18] съобщават, че Свещ. Пенчо Ст. Кържанов от с. Конска е ръкоположен в Билинския манастир „Св. Архангел Михаил“ на 06.08.1909 г.[19]. Нещо повече, през 1901 г. „превадил всички бележки по всички книги, що намери“[20]. В научно-спомагателен фонд на отдел „История на българските земи XV–XIX век“ се съхранява „История и състояние на мънастиря „Св. Арахангелъ Михаилъ“ при с. Билинци“, написана от П. Ст. Кържанов. Книжката е отпечатана в печатница на Д. К. Карадимчовъ в гр. Трън през 1904 г.[21]. За написването на книгата авторът споделя: *„Въ бившата брѣзнишка околия въ началото на послѣдниятъ вѣкъ до освобождението ни отъ турцитѣ не е имало никадѣ другъ храмъ освѣнъ мънастира „Св. Арх. Михаиль“. Макаръ да виждаме съсипни отъ черкви и мънастири много, нъ прѣзъ всичкото ни робство тѣ сѫ били всѣ такива срутини* […] *Ето защо всичко, онова, което споредъ моето разбиране трѣбаше да се каже или по-добрѣ, което бѣхъ въ състояние да кажя ради слабитѣ извори, които имахъ на разположение, е съвсѣмъ малко* […] *„За това моля читателя да бѫде снисходителенъ, ако книгата ми не е тъй пълна, както би трѣбвало да бѫде, а сѫщо го моля да вѣрва, че не би жалилъ трудъ да направа всичко… “*[22].

Описвайки преживяното в дните около 9 септември 1944 г. и липсата на информация за живота и съдбата на най-близките си хора, д-р Симов

[15] **Велев,** В. Цит. съч., с. 134–135.
[16] **Велев,** В. Цит. съч., с. 59.
[17] **Велев,** В. Цит. съч., с. 478.
[18] **Манолова-Николова,** Н., **Желева,** П. Летописни бележки от Средна Западна България. София, 1999.
[19] **Манолова-Николова,** Н., **Желева,** П. Цит. съч., с. 79**;** РИМ–Пк, В оф. № 20.
[20] **Манолова-Николова,** Н., **Желева,** П. Цит. съч., с. 199**;** РИМ–Пк, В оф. № 31.
[21] РИМ–Перник, В н.сп.ф. инв.№ 433.
[22] РИМ–Перник, В н.сп.ф., инв. № 433.

споделя: „*отидох при дядо поп, брат на моя дядо*“[23]. При направена справка в ДА–Перник (ф. 360 К) в колекция „Свещеници от Пернишко“ информация не бе открита. От масивите на ф. 191К „Народно основно училище „Кирил и Методий“ – с. Конска“, оп. 1, а.е. 25 се разбира, че Пенчо Стоянов Кържанов, роден на 14 октомври 1872 г.[24] в с. Конска, Брезнишка околия, е учител в местното училище през учебните 1890/91, 1892/93, 1893/94 и 1908/1909 години. ***(сн. 5)***. В летописната книга на училището, в графата „къси животописни бележки“ Пенчо Ст. Кържанов споделя: *„Презъ 1890–1891 у.г. обучаваха дѣцата въ селския турски хамбаръ. Въ тая год. започнахме да строимъ новото училище по планъ. Предприемача бѣ неграмотенъ. Азъ му чертахъ основитѣ на снѣгъ и презъ пролѣтта започна строежа. Азъ съставихъ актъ на пергаменова книга и въ едно шише пълно съ захтинъ го сложихъ съ нѣколко български монети обаче презъ нощта бѣше основата развалена и шишето изчезнало. Въ следующия денъ бѣше пустната мълва, че учителя написалъ имената на ученицитѣ и ги зазидалъ, и до година всички ще измратъ!... Въ тоя денъ когато бѣхъ въ занятие съ дѣцата, доиде баба Црънка Диманова и започна да вика съ високъ гласъ: „Сбирайтее се жени съ камени да убиемъ учителя онъ наши дѣца ще умъртви!“ Простота суеверие! Презъ 1892–1893 г. новото училище се пресеква въ строежа по нѣмание на средства отъ селото бѣ камъка и превозъ на др. материяли, а всичко за това сътрудничехъ* […] *Изпититѣ на дѣцата ставаха публични – при родителитѣ, следъ изпита родителитѣ донасяха гозби и седваха на обща трапеза или маса и свършваше съ веселие. Презъ праздницитѣ давахме утра нещо прочитаме отъ читанката или Стихотворение и учителя се цѣнеше отъ населението и отъ кмета…“*[25].

От съхранената документация във фонд 21К „Храм „Св.Димитрий“ – с. Конска, и по конкретно „Книга за разходите на църковното настоятелство при храма „Св. Вмчк Димитрий“[26] става ясно, че към 1928 година, когато е започната книгата, свещеник и председател на църковното настоятелство е Пенчо Ст. Кържанов. Книгата съдържа данни за периода 1928 – 1938 година. Като свещеник и председател на настоятелството подписът на Пенчо Ст. Кържанов присъства в книгата до ревизията от 26.03.1935 г., при наличност по сметката на настоятелството в размер на 11 684 лв. За периода 1935 – 1937 година в отчетите липсва подпис на свещеник, а през 1938 г. документът е подписан от свещеник Павел Георгиев. В книгата е записано, че през месец март 1929 г. Пенчо Ст. Кържанов внася средства в

[23] **Симов,** С. Цит.съч., с. 32.
[24] Според В. Велев свещ. П.Ст. Кържанов е роден 1860 г. (Цит. съч.)
[25] ДА–Перник, ф. 191 К, оп. 1, а.е. 25.
[26] ДА–Перник, ф. 21 К; оп. 1; а.е. 1, 2.

сметката на храма „*за венчание на сина си Михаил с Василка Борисова от с. Перник*“. Средства внася и Борис Теодоров от с. Перник „*за венчание на дъщеря си Василка с Михаил поп Пенчев*“[27].

Името на Михаил Попов Кържанов присъства и в списъка на заетите във временната трудова повинност за календарната 1932 година на Конското селско общинско управление с пореден номер 78 (№ 97 в общинския списък) с отметка „дякон, не се явил“[28]. В същия Списък, с пореден номер 52 (64 в общинския списък) е вписан Страхил Попов Кържанов, по занятие земеделец, ангажиран като пешак и отработил 30 м^3 повинност. В същия списък са включени още двама представители на рода Кържанови: Стоил Георгиев Кържанов с пореден номер 21 (27 в общинския списък) и Васил Иванов Кържанов с пореден номер 28 (37 в общинския списък). Срещу името на Стоил Кържанов е отбелязано, че е отработил 10 дни в Общинското управление, а Васил Кържанов не е дал повинност, тъй като живее в София[29].

В Списъците на заетите във временната трудова повинност за 1932 г. в Конската селска община присъстват и имената на Атанас Симов (34/32); Иван Симов (102/27); както и на Никола Гигов (74/91; 91/30); Асен Гигов (75/92); Драгомир Гигов (59/26); Боян Гигов[30]. В архива на кредитна кооперация „Грахово“, Брезник[31] се съхранява заявлението за членство на Иван Симов Гигов, по занятие чиновник, от гр. Брезник. Името му присъства и в сметководната документация на кооперацията за 1936/1944 г., заедно с това на брат му Димитър Симов Гигов[32]. Димитър Симов Гигов се споменава и в защитната реч на адвокат Димитър Търкаланов пред 32-то заседание на II състав на Народния съд през 1945 г. в защита на подсъдимия народен представител Александър Симов Гигов: „…*в досието му има документ, че притежава образцово за този край стопанство над 250 декара, че е брат на Димитър Симов, дългогодишен главен секретар на Министерството на земеделието, през времето на който се направи много за земеделието у нас. Симовци са популярни хора*…“[33].

В „Спомени за развитието и растежа на съпротивителното движение на Брезнишка околия 1912 – 09.09.1944 г.“[34] Крум Савов, който е и член на

[27] ДА–Перник, ф. 21 К; оп. 1, а.е. 1.
[28] ДА–Перник, ф. 193 К, оп. 1, а.е. 5.
[29] ДА–Перник, ф. 193 К, оп. 1, а.е. 5.
[30] ДА–Перник, ф. 193 К, оп. 1, а.е. 5.
[31] ДА–Перник, ф. 118 К, оп. 1, а.е. 16.
[32] ДА–Перник, ф.118 К, оп. 1, а.е. 5, 6.
[33] ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 59, л. 3163–3170.
[34] ОИМ–Брезник, НА инв. № 68.

I състав на Народния съд в Брезник,[35] пише: *„В Брезник болшинството от народа се водеше от двете партии. Начело на консерваторите народняци застанало семейството на някой си Георгия и неговите наследници Гиго и Васа Георгиеви и после по династия Симо Гигов, Александър Симов и Васа Георгиев и Йордан Васев, а също така и семейството на Кота Кафеджийски, Гоца Котев Кафеджийски и Симо Котев Кафеджийски, от тези две семейства са се избирали народните представители от името на Народняшката партия, по ред от Георгиенци – Симо Гигов и синът му Александър, Иван Андреев Георгиев, а от кафеджийските Георги Котев Кафеджийски и др.*[36] […] *Народняшката партия в Брезник не беше единна, разгаряха се вътрешни борби, за първенство, кой да бъде народен представител от двете семейства Георгинци и Кафеджийски. Така през 19 г. при законодателните избори имаше от една и съща партия двама кандидати от Георгинци Александър Симов, а от кафеджийски Борис Кафеджийски“*[37]. ***(сн. 6).*** Безспорно фамилия Георгинци (Гигови) има силно влияние не само в град Брезник, но и на територията на цялата околия. В донесенията до Областния полицейски началник в София на № 7778 относно предстоящите парламентарни избори и кандидатите за народни представители през 1939/1940 г. началникът на околийската полиция съобщава четири имена, сред които: *„Александъръ Симовъ, запасенъ полковникъ, околийски водачъ на „Движението“. Съ голямо влияние между свойте хора, а също и между ония които не са се определили ясно къмъ некоя партия въ миналото. Същия има големо влияние между всички местни служебни лица. Шанса му да бъде избранъ е големъ“*[38].

Какво знаем за Александър Симов Гигов?

Александър Симов Гигов или Сандо Симин, както го наричат брезничани, е роден на 20 март 1879 г. в Брезник в семейството на Симо Гигов и Мара Симова. ***(сн. 7).*** През 1896 г. постъпва в българската армия и четири години по-късно завършва Военното на Негово Княжеско Височество училище. Зачислен е в състава на Втори артилерийски полк с чин поручик. Възпитаник на Николаевската генералщабна академия в Санкт Петербург (Русия). Участник в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна войни[39]. Първата световна война започва като старши адютант на Девета пехотна плевенска дивизия и израства до на-

[35] ОИМ–Брезник, ННИБ осн.ф. 315 (стар № 122).
[36] ОИМ–Брезник, НА инв. № 68; стр.17 (62)
[37] ОИМ–Брезник, НА инв. № 68, с. 20 (65).
[38] ДА–Перник, ф. 123 К, оп. 1, а.е. 3, л. 31.
[39] **Йотов,** П., **Добрев,** А., **Миленов,** Б. Българската армия в Първата световна война (1915 – 1918). Кратък енциклопедичен справочник. София, 1995.

чалник щаб на Планинската пехотна дивизия. В кариерата достига до чин полковник (1919 г)[40]. Награден с Военен орден за храброст IV степен (1-ви и 2-ри клас) и Орден „Св. Александър“ IV степен[41]. Уволнен от служба през 1920 г., но активен член в работата на Дружеството на запасните офицери – Брезник. От 1921 г. се занимава със земеделие, като стопанството му е концентрирано на територията на Брезнишка околия. В Списъка на лицата, влизащи в управителния и контролни съвети на разни организации в Брезник, името на Александър Симов е цитирано единствено като председател на Дружество „Монтафон“[42]. Народен представител в XXV Обикновено народно събрание (1940–1944 г.).

Александър Симов е един от 42-мата народни представители, открито обявили се срещу депортацията на българските евреи и подписали протестното писмо в тяхна защита, инициирано от подпредседателя на парламента Димитър Пешев (1943 г.). Въпреки оказания партиен и политически натиск и отстраняването на Димитър Пешев от поста подпредседател на Народното събрание, Симов не оттегля подписа си и запазва докрай принципната си позиция по еврейския въпрос. Виждането му по този въпрос, както и позициите му по отношение на вътрешнополитическите процеси и сложната международна обстановка са ясни и конкретизирани дори в Протоколите от разпитите на II състав на Народния съд[43]. На 1 февруари 1945 г. Втори съдебен състав на Народния съд осъжда Александър Симов на смърт с конфискация на цялото му имущество[44]. От мотивите към присъдата на народните представители от XXV ОНС, постановена от Втори състав на Народния съд в София, става ясно, че решението е базирано изцяло на обвиненията на бившия брезнишки околийски управител Асен Станков Каракашев,[45] към когото приживе Александър Симов е изключително критичен и настоява за неговото освобождаване от длъжност[46]. Безспорно е, че „личният мотив“ във взаимоотношенията между Симов и Каракашев е водещ, но, отнесен към дните след 09.09.1944 г., има друг, много по-широкоспектърен прочит от личните взаимоотношения – мотивите към присъдата не кореспондират с Обвинителния акт за „отговорността на всички народни представители в XXV ОНС, които са били верни и са дали подкрепа на фашистките

[40] ДВИА, ф. 1, оп. 4, а.е. 2, л. 103–104.
[41] Пак там.
[42] ДА–Перник, ф. 123 К, оп. 1, а.е. 28, л. 26.
[43] ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 62, л. 47–49, 54–57.
[44] ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 43, л. 8–12.
[45] ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 43, л. 8–12.
[46] ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 62, л. 90–91.

кабинети от 01.01.1941 до 09.09.1944 г.“[47]. Вероятно и това е една от причините д-р Симеон Симов да поставя нееднократно въпроса „Защо бе убит народният представител Александър Симов?“[48].

Събитията след 09.09.1944 г. предопределят съдбата на стотици български семейства, за които и днес трудно може да се направи обективен анализ – било заради унищожените (или скрити) документи и факти, било заради силата на емоциите и колкото и странно да звучи: поради нежеланието (или страха) да се говори за това.

Споделяйки за своето „бягство“ от България и краткия си престой в „една организация за подпомагане на емигранти от комунистическия лагер“ в Анкара (Турция), д-р Симов казва: „Използвах името на Александър Гигов Симов (Сандо Симин), който беше народен представител и убит от народния съд на 01.02.1945 година, когото нарекох мой дедо. Дедо ми заедно с баба ми бяха ударени от гръмотевица и починали. Сандо с другите братя на дедо ми са се грижели за баща ми и останалите деца“[49]. На пръв поглед липсата на връзка между двете фамилии Кържанови и Георгинци се оказва изключително силно духовно общуване – жива и до днес в паметта на един „невъзвращенец“

[47] ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 43, л. 1–7.
[48] **Симов,** С. Цит.съч., с. 15, 16.
[49] **Симов,** С. Цит.съч., с. 90.

ТРАДИЦИОННИ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКИ ИГРИ, ОБРЕДИ И СВЪРЗАНИТЕ С ТЯХ ХОРА́ В СРЕДНА ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Милчо Георгиев
етнохоролог и фолклорист, гр. Перник

TRADITIONAL CHILDREN AND ADOLESCENTS' GAMES AND RITUALS AND RELATED PEOPLE IN MIDWESTERN BULGARIA

Milcho Georgiev
Ethnochorologist and Folklorist, Pernik town

ABSTRACT

The report traces the history, development and presentation of traditional games of children and adolescents in the area known as Malki Shopluk (Pernik, Breznik, Radomir, Zemen and Tran region). It examines how the knowledge of these games and song games (games accompanied by a song) related to children's growth was passed on. Traditional rites and ritual skills still coexist in the settlements of Pernik region. In the decades 1950^{s} – 1970^{s} of the XX century new game rules and new children and adolescents' games were created.

Ключови думи: *Малък шоплук, детска игра, игра на песен, обреди, ритуали*

Keywords: *Malki Shopluk, children and adolescents' games, songgames (game accompanied by a song), rituals, rites*

* * *

Празничният календарен цикъл включва множество обредни практики и обичаи, които са неделима част от общобългарската обичайна система. Както децата и подрастващите се развиват, така и календарните празници и обичаи търпят развитие и промени, но тъкмо те ги правят актуални във времето, поддържат живота им. Българските традиции със своята обредност, символика, музикално-ритмични и езикови характеристики и наро-

допсихологията помагат на децата и подрастващите юноши и девойки да осмислят значими житейски взаимоотношения, етични и морални норми, необходими за живот в общността. Изучавани са десетилетия наред, за да се види къде са силните и съдбовни удари по корените на нашите предци. Българската традиционна обредност, в частност детските игри, са играли важна роля във възпитанието на ценности и са носител на послания.

В началото на XX век отпада задължителността на лазаруването като моминско обичайно-обреден комплекс, но след Първата световна война, то е възстановено от учителите. Обичаят вече се осмисля не толкова като местна инициационна традиция, а по-скоро като част от националното културно наследство. Поражда се и коледуването, и зимните сурвакарски игри като част от характерната за Граово, практика за създаване на социално необходими придобивки. Неделима част от фолклорната история на селищата от Малкия Шоплук (Пернишко, Брезнишко, Радомирско, Земенско и Трънско) са празниците, които са все още живи в спомените на някогашните участници. Някои от тях – Сурва, Бабинден, Трифон Зарезан, Сирни Заговезни, Лазаровден, Великден и обредните курбани, са се запазили и в съвремието ни. Това ги прави особена културна ценност, част от неосезаемото културно наследство, за съществуването на което също трябва да се полагат грижи.

В традиционната народна култура са обособени според възрастта на децата следните групи занимания:

I група – песни за приспиване на деца;

II група – забавалки, броенки, изпитвалки;

III група – игри на междинната детска възраст – игри и игралки за децата, които биват домашни и кърски;

IV група – игри на момите и момците на неделните и празничните хорà, хорàта по седенките и обичаите. Тук срещаме хороводните игри на песен на момичетата, смесените игри на броене и гонене, както и игри на полето и горските поляни на момчетата – игри с тояги, с камък, с топка, игри на скачане и прескачане.

Заниманията и запознаването на децата с приспивни песни започват още след раждането. Те имат монотонен, успокояващ и галещ ритъм. Обикновено текстовете обхващат разнообразна гама от образи, герои, явления, свързани с различни сфери на човешкия живот – природата и различните видове животни, семейството, общността, давайки на малкия човек първите знания за света около него. С прохождането децата се занимават с детските забавалки, броенки от типа на „Онче, бонче, счупено пиронче“ или „Дай, бабо, огънче“. После децата преминават през игрите с парцалени кукли, през обучителните песенни и трудови умения за момичетата, през игрите на момчетата и юношите. По една линия вървят

децата: те винаги присъстват на общоселските празници, играейки на опашката на голямото празнично или общоселско хоро, или отстрани на отделно малко хоро край големите, използвайки музиката им. Те гледат и се учат, подражават, копират и играят. Край каки, лели, майки и баби момичетата пропяват, предат и шият, правят първи опити да замесят хляб, а минавайки през пастирството, момчетата изучават уменията да изработват и свирят на свирки, пищялки, двоянки, окарини; упражняват уменията си за сила, сръчност, бързина. Българският традиционен фолклор и начинът на живот в дадена локална общност са преди всичко култура на диалог между децата и възрастните, той е фокусиран върху взаимодействието и нуждата от слушане и отговор.

В друг план поемат моминските и ергенските обреди, ритуали и дейности, изнесени чрез Коледуването, Маскарадните сурвакарски и кукерски игри и Лазаруването, където освен социализиращия момент (от юноша в ерген и от подевка в мома) те развиват песенното и танцово начало в коледарските и лазарските песни и танци. С тях те се представят на своя първи изпит, т.е. на общоселския празник (на Коледното хоро за ергените и Великденското хоро за момите и ергените). С това им се признава официално правото да ергенуват в Коледарските дружини и маскарадните игри и обичаи, да се „момеят“ на празничните общоселски хора (Великденски и Гергьовски хорà), преминаващи в попътните ръченици на сватбата, на празничните общоселски хорà като хоробийци, водачи, майстори играчи, като се надиграват, състезават и т.н., характерни за момчетата и юношите.

В българския традиционен фолклор са се запазили до наши дни така наречените „социализиращи посветителски обреди, танци и игри“ за деца и подрастващи, които са се развили главно по художествен път, като „специализация“ на различните групи, преминаващи от един статус на развитие в друг (от подевки в моми и от момчета/юноши в ергени), които култивират способности и умения за изпълнение на определени художествени дейности – пеене, игране (танцуване), свирене, учене на занаят и т.н.

Игрите на децата и подрастващите се разглеждат като част от традиционната двигателна култура. Голяма част от тези игри са на песен или с песен и танц. В зависимост от това кои са участниците в детските игри, те се разделят на три дяла. Първо – само за момичета. Второ – само за момчета. И трето – смесени игри. Така разпределени игрите имат свои характеристики и специфики. Голям дял от игрите на момичетата са съпроводени с песен и танц – най-често наловени на верига или в кръг. Това е, защото повечето от игрите на момичетата са „заети“ от моминските посветителни обреди, които са с песен и танц. Поначало пеенето с игра в

българската култура е женска дейност и това се вижда и в детските игри като форма на обучение. За щастие в България все още се помнят посветителни момински игри, които показват и доказват тази връзка.

Игрите на момчетата като например „челик“ (чалник), „прескочи магаре“, „свинка“, „бъз-з-з“, „гоненица“, „сечи глава“, „куцаница“ и пр. изработват мъжки умения като тичане, борене, скокове, мятане и пр. Важна характеристика при тях е състезателното начало. Момчешките игри всъщност са „умален“ модел на игрите и заниманията на възрастните. Те категорично са свързани с развитие на физическата сила и физическите умения, но същевременно чрез тях се изграждат и типичните особености на мъжкия характер – за чест и достойнство, за търпеливо понасяне на болката и раните, за привикване към опасностите, за удържане на дадената дума и за отговорност за постъпките.

Смесените игри са по-редки. Обикновено момчетата участват в игрите на момичетата или в игрите, които са дошли в детския репертоар от старинните обредни игри, какъвто е случаят например с „Кральо-портальо“, „Котка гони мишка“, „Орел и квачка“ и др. В основата им е разиграването на мотива грабене, улавяне, избор и пр. на момиче от момче. С други думи, проиграва се посветителното изреждане, всеки да бъде избран, ударен, „оженен“.

В някои традиционни детски игри откриваме следите на древни митове и ритуали. Една такава игра на песен е „Кральо-портальо“, в която две редици от юноши и девойки, застанали една срещу друга, хванати с високо вдигнати ръце, а други се провират през образувания „тунел“. Песента „Кральо-портальо“ съпровождаща тази игра, отвежда към много древни обичаи, с които девойките (момичетата) получават своето посвещение в моминството. В хода на играта девойките (момичетата) изреждат всички умения, които ще им трябват в семейния живот – да месят, шият, чистят дома и т.н. Дори се подготвят да бъдат „отвлечени“ от бъдещия си жених. Странно преплетен в песента е сюжетът за царската войска, която отива на война, препращайки ни към обреда „Коледари“ за юношите (момчетата), които възмъжават.

Традиционни игри, хорà и забавления на децата и подрастващите непрекъснато са се променяли и осъвременявали от самите участници. Старите форми са се заменяли от нови. Те са се обогатявали и съдържателно.

Днес в много селища на Пернишки регион и особено в градовете и около тях детските традиционни фолклорни игри, хорà и забавления са загубили основната си функция. Те са поети и останали изцяло в детския репертоар, като от „обредните поляни“ са отишли на улицата, дворовете и махленските площадки или са пресъздавани сценично. „…Играехме по цял ден на „свинкя“, „на тояга-Цика-цика“, „вартоломе“, на „ези-ту-

ра“ (това е игра с кокалчета„„ашици“), на „чифт или тек“ (игра с орехи или лешници), а в по-ново време играехме със стъклени топчета (игра на лимки) и всичко останало, което въображението на едно дете е в състояние да роди. За разлика от момчетиите, момиченцата си измислят далеч по-безопасни игри като дама, скачане на ластик, на „госпожа учителка“ и скачане на въже…“ – разказваше краеведът бай Боян Лазов от село Ковачевци[1]. А 81-годишната баба Пара (Параскева) Михайлова – певица от с. Богданов дол, разказва: „Ние беме бедни òра с много деца. Всѐкое от нас требваше да работи – кой на градината, кой на нивата, кой с животните, кой по двòро или да помага в къщната работа. Я много обичах да си играя с кукли, домашно направени от царевична шума и пръчки, защото немахме пари да ми купат истинска кукла. А мама все ми викаше: „Мани ги тия кукли, че имаш време да разнасяш и дундуриш бебета“. „Мойта уйна [вуйна] все тайничко ми правеше кукличките. Они приличаха на плашилата, дето ги поставяме в градините. Направена от две пръчки, едната за тело, а другата е вързана напреко за ръце. Отгоре връзва плат за глава и надоле вместо рокличка. На главата отгоре слага вуна за коса, която е привързана с парцалче за забрадка. Очите и устата на куклата изписваше с въглен, останал от жарта в огнището. Те така си играех на кукли, когато можех…“[2].

До средата на XX век няма село или град, където децата да не са играли някакъв вариант на хорà, игри и забавления от рода на: „Крально портальо“, „Боряно, Борянке“, „Гоненица“, „Жмичка“ („Мижаница“, „Криеница“), а в по-ново време – на игрите с песен „Падружка мая“, „Бели пеперуди“, „Ринги, ринги, рае“, „Виждам те, гледам те“, „Надува се балона“. Тяхната музикална характеристика почти без изключение е една и съща – проста двуделна форма, мажорен лад, размер 2/4, диапазон октави, мелодиите са изградени от четвъртинови и осминови нотни стойности[3].

В периода от 60-те до 80-те години на XX век в детските игри все повече закърнява (загубва се) песенно-танцувалната страна, като за сметка на това се осъвременява и развива диалогът, драматично-игровото действие, състезателността, музикалният съпровод. Игрите се преосмислят и непрекъснато се актуализират от самите деца – старите форми се изпълват с ново за тях съдържание, понятия, думи, като например: войската от играта „Крально портальо“, от „Цар Константинова“ става „Георги Димитрова“; вместо „Дрельо и Еруменче“ играят „Ние, идем два калугера, а по-късно се появяват и игрите „Дама“, „На въже“, „Стражари и апаши“ и

[1] Личен архив на Милчо Георгиев.

[2] Пак там.

[3] **Букурешлиев,** М. Върху някои проблеми на съвременния детски фолклор. // *Танцова самодейност,* бр. 2, 1989, с. 47–54.

т.н. Ако се вгледаме в днешните улични игри, хора и забавления с песен и музика, ще открием във всички тях препредадени по фолклорен път най-древните архетипи на колективния живот на нашите предци, в които откриваме различни форми на социално поведение: изграждат се умения и навици, изработват се и се формират жизнено важни черти на човешкия характер.

Тези игри на пръв поглед изглеждат безгрижни, но в много от тях се изисква издръжливост, сръчност, организираност на поведението, самостоятелност, които засягат всяка страна на личността и се предполага активност на мисленето, трудови умения, умения за общуване, воля от всички участници. Игрите са първите уроци по светоусещане, оформяне на понятия и привички. В тях децата и подрастващите се опират не само на опита от знания, навици и т.н., а и на своите потенциални възможности. Затова те имат не само социално-нравствено значение, но са свързани и с по нататъшното им усъвършенстване. Учейки дадена игра или песен, те откриват нови хоризонти. Играта е общуване, откривателство, съзидание. Играта носи радост, емоция и се помни цял живот. Чрез тях те правят първите стъпки към опознаването на основните критерии за „добро“ и „лошо“. Те експериментират и включват нови и различни елементи и варианти на дадена игрова ситуация, задавайки си въпроса: „Какво ако?“ Тук основно място и изява имат така наречените „лидери“, които често пъти не са най-добрите в общността.

Но, какво могат да правят днешните деца и подрастващи? Доста от нещата, които поколенията през 60-те – 90-те години на XX век правеха, вече не съществуват или не се практикуват. Да, времената се менят и няма как да спрем промените и прогреса. Кои неща днешните деца и подрастващи юноши и девойки не правят и пропускат? Днес родителите не ги пращат до магазина с празни бутилки от бира и лимонада, за да се върнат с пълни и междувременно да си купят модерната за времето си дъвка „Турбо“. Вече не се чува характерното за всяко семейство подсвиркване с уста или настоятелното подвикване на майките за вечеря, защото те не играят на улицата. Не ги изпращат до съседката за захар или брашно. Детските невинни игри, които включваха и целувки, и обсъждане „кой кого харесва“, днес най-вероятно щяха да бъдат дискутирани и забранени, заради съмнение за сексуално насилие. Днешните деца и подрастващи нямат лексикони, а имат профили в социалните мрежи, откъдето научават всичко за всеки. Вече никой не танцува „Туйст“, „Шейк“, „Хали-гали“ и наложените от тогавашните власти „Леткис“ и „Добруджанка“ в продиводействие на упадъчните западни модерни танци. Сега те се танцуват от родителите на семейни тържества, когато са пийнали малко повече.

В заключение, в същината си детските игри винаги са били възпита-

ващи, обучаващи, подготвящи към определени знания и способности. В ранната си възраст игрите са целели осигуряване на здраве на детето. В по-късен етап – момчетата и момичетата са обучавани да провеждат своята постепенна подготовка за това, което ще трябва да докажат малко по-късно, в процеса на инициациите.

60 ГОДИНИ СЕЛО РУДАРЦИ

Нонка Кръстева
педагог, краевед, гр. Перник

60 YEARS THE VILLAGE OF RUDARTSI

Nonka Krasteva
Pedagogue, local historian, Pernik town

ABSTRACT

On December 29, 1959, a decree of the Presidium of the National Assembly was adopted, by which Rudartsi – a neighborhood of the Pernik village of Kladnitsa, was separated as an independent village. Since then, it has grown and progressed to a modern contemporary settlement. Archaeological researches show that the life there dates back to the Antiquity. There are lots of physical evidences that Rudartsi was built on the foundations of an old medieval settlement. The name of the village comes from the word "ore" (in Bulgarian "ruda"), because of the deposits of iron ore that is mined in this area. Its greatest wealth are the natural springs with mineral water and the beautiful nature around: it is located on the southwestern slopes of Vitosha Mountain, along the shores of Rudarshtitsa river, 16 km away from the capital city Sofia and 7 km away from the regional center Pernik.

Nowadays, in Rudartsi there is a public school, a kindergarten, a community center, an orthodox Christian church, a beach and a large swimming pool with mineral water, hotel-restaurant, many shops, which makes it a preferred place for rest, balneology and permanent living.

Ключови думи: *Рударци, минерална вода, красива природа, балнеология, годишнина*

Keywords: *Rudartsi village, mineral water, beautiful nature, balneology, anniversary*

* * *

Ако тръгнете от столицата на юг по пътя за Перник, след около десетина километра ще стигнете до едно кръстовище. На него табелата, сочеща

пътя наляво, има надпис: „Рударци“. Това е път за планината – красавицата Витоша. Но преди да навлезете в дебрите ѝ, ще минете през село Рударци, чийто махали са разположени по югозападните ѝ склонове, под Бански рид, покрай бреговете на река Рударщица, която се спуска от връх Острица, минава през селото и се влива в река Струма. Рударци е едно от най-красивите и многолюдни села в Пернишка област. Отстои на 16 км от столицата, на 7 км от гр. Перник и на 3 км от съседните села Драгичево и Кладница. Средната надморска височина е 786 м.

На 29 декември 2019 г. се навършиха 60 години от приемането на Указ № 582 на Президиума на Народното събрание на НРБ от 29 декември 1959 г., с който махала Рударци (Рударска) на село Кладница, Пернишко се отделя и обявява за самостоятелно селище. Оттогава до наши дни селото се разраства и развива бързо, и сега е едно модерно, съвременно селище с необходимите условия и комуникации за нормален живот в него. Това е новата история на селището. А старата се корени в античността. За нея говорят изследванията на учени-археолози, които доказват, че още в древността тук е имало живот. На левия бряг на река Рударщица, в местността „Маниш“ (на около километър северозападно от селото) са открити руини на антично селище. Открити са много археологически находки – остатъци от стени, изваждани са тухли, керамика, намерени са много бронзови монети, между които и една от времето на Антоний Пий (138–161 г.) – римски император, за който се знае, че е водил миролюбива политика, подкрепял е развитието на балканските провинции и е разрешавал да се секат монети с неговия образ (у нас – в Анхиало, дн. Поморие). Днешното селище е изградено върху основите на старо средновековно селище (IX–X век). За това свидетелстват откритите археологически материали при изкопни работи на нови сгради, на минералния басейн, по най-ниските склонове на Витоша, вдясно от реката: „Тук освен керамика са намирани огнища, очертания на малки жилища, изградени от камък в основата и с плет и глина в надстройка. Днес на терена при изкопаната пръст се намират фрагменти от славянска керамика“[1]. Останки от средновековен некропол и църква са открити в м. „Църквище“, северно от пътя за Перник. При изкопни работи тук са разкривани единични християнски погребения и стени, изградени от ломен камък с хоросанова спойка, употребявани са и бигорни блокчета. Д. Джонова заключава, че в резултат на тези находки „вероятно в миналото стените са били запазени по-добре и затова цялата местност е известна като Църквище. Погребалният принцип при некропола и строителната техника и материали при изграждането на църквата дават основание да ги отнесем към средновековието и да ги свържем с

[1] **Джонова**, Д. Археологическите паметници в Пернишки окръг. София, 1983, с. 155.

близкото средновековно селище“[2]. Според някои местни жители има предание, че на местността „Св. Йеремия“ е имало православен християнски храм, който по време на турското робство бил разрушен, а според други – храм е имало по-надолу, близо до минералната вода, където днес има тото пункт. Известно е, че тук е минавал стар римски път, свързващ София с Дупница, Горна Джумая (Благоевград) и Солун, който хората наричали „Старио друм“.

Името на селото и на реката произлиза от думата „руда“, защото в местността „Врелото“, по течението на реката, където е било разположено селището по време на Първата българска държава, са открити следи от добив на желязна руда. Именно затова тук мъжете са били освободени от данъци и военна служба. След падането на България под турско владичество, областен турски паша заповядал да се събират данъци от населението, но то недоволствало. Според преданието турският бегликчия (бирник, събирач на данъци) бил убит и погребан край пътя между с. Рударци и с. Мърчаево, в местността „Орлов камък“, по-късно наречена „Турския гроб“. Последвали драматични събития: към Рударци била изпратена потеря и селото било опожарено, а хората са побягнали... Една част от тях поели нагоре, към планината и се укрили в манастира на с. Кладница, но били открити от турците и изклани. Това станало като проследили една мома, която ходела за вода на извора в село Кладница и се срещала с момък от село Студена (оттам и една от версиите за името „Кладница“, от „клане“). За хората останало проклятието да не се женят младите от двете села Кладница и Студена, защото това носи нещастие... Друга част от подгоненото население избягала и се заселила в село Дрен, където образувала т.н. „Рударска махала“, която съществува и днес.

Друга легенда разказва, че заради красивата природа и минералната вода, която извирала по-високо от мястото, където е днес, много турци се заселили тук. Но се случило нещастие – една млада ханъма се подхлъзнала и се удавила в извора и това турците възприели не като нещастен случай, а като убийство. Те запушили извора и голяма част от населението избили, а минералната вода избликнала по-надолу[3]. За този период от живота на кладничани Иванка Михайлова в изследването си „Моята крепост Кладница“ (представено на Национална краеведска конференция в гр. Белослав 2018 г.) описва преданието за техния водач Горан и годеницата му. В една тъмна нощ тя излязла от манастира, за да отиде при близките си, но била заловена от турците и им издала мястото на тайния

[2] Пак там, с. 155.
[3] https://bg.wikipedia.org/wiki/Рударци

водопровод, от който укритите черпели вода...

След Освобождението от османско владичество хората се завръщат отново по тези места и се заселват, като първоначално образуват т.н. „егреци“, а по-късно строят отделни къщи и така образуват една от махалите на село Кладница. В книгата „Кладница в документи и сказания“, авторът Цено Иванов пише: „Пасбищата по поляните под Кладница се използвали от овчарите и те построявали свои егреци (овчарници). Стояли там по цяло лято, а зимата се прибирали по домовете си в Кладница. Старо предание гласи, че един кладничанин на име дядо Божко решил да си построи къща край реката под селото. Той бил непокорен българин, борческа натура. Скоро покрай неговия дом изникнали къщи и така се оформила Рударската махала на Кладница. Годината в това сказание е определена като 1826. Климатът е бил малко по-благоприятен за презимуването на добитъка. Така постепенно се оформя разделянето на двете поселища и възниква днешното село Рударци. Името на новата махала вероятно е дала реката, която се е наричала Рударщица. Тя извира под Черни връх в местността Трите кладенчета, преминава през селата Чуйпетлово, Боснек, Крапец и Студена (където приема река Кладнишка), продължава към село Църква и се влива в река Струма“[4]. В книгата на Вельо Велев „Местните имена в Пернишко“ за Рударци е отбелязано, че „мястото е заветно и топло и тук добитъкът на село Кладница изкарвал зимата. Около Освобождението при кошарите си в тази местност живеели четири домакинства от същото село: *Божко Грозданов, Величко Гъошин, Спасун Костадинов и Тодор Свиркин* (в рода всякога имало свирец на гайда или кавал). После слезли от Кладница и други, които се установили в Рударци на своя земя. В двете селища Кладница и Рударци жителите произлизат от едни и същи родове“[5].

Докъм средата на XX в. поминъкът на населението главно бил рудодобив, металообработване и каменоделство. От Рударци са излезли не малко каменоделци и са работили на различни места из страната, най-вече са правели павета и фина работа – облицовка с камък, а също и сгради и паметници на културата. Поради планинския характер на поляните под Кладница силно развито било и скотовъдството, за разлика от земеделието. За числеността на населението през годините статистиката дава следните данни:

1965 г. – 905 жители

1976 г. – 1033 жители

[4] **Иванов,** Ц. Кладница в документи и сказания. София, 2002, с. 16.

[5] **Велев,** В. Местните имена в Пернишко. Велико Търново, 2010, с. 49.

1986 г. – 1110 жители
2009 г. – 1098 жители
2013 г. – 1471 жители
2015 г. – 1395 жители

Днес голяма част от рударските жители пътуват ежедневно до големите градове, предимно в столицата, където работят. През летните месеци, а напоследък и в останалите сезони, населението значително се увеличава, тъй като много хора ползват вилите си целогодишно и пътуват от Рударци. При последното преброяване е отчетено, че около 200 души живеят в Рударци постоянно, но не са негови жители.

В селото има училище „Св. Климент Охридски“, което съществува от 1929 г. Първоначално се е помещавало в частна къща във Ваташката махала, а по-късно – в училищна сграда, построена до местността Йеремия, където са учили децата от началния курс. По-късно тази сграда е разрушена, като на нейно място е започнат строеж на по-масивна и мащабна сграда, която е издигната, но след 1989 г. строителството се замразява и така остава до наши дни. Децата от прогимназиалните класове до 1953 г. са учили в с. Кладница, а осмокласниците – в с. Драгичево, след което са открити такива в рударското училище. През 1993 г. училището е преместено в двуетажна сграда, строена за детска градина, над главния път срещу минералната чешма и е там до настоящия момент. Днес (учебната 2020/2021 г.) в него се обучават 65 деца в класове от първи до шести, общо шест паралелки. В сградата са настанени и две целодневни групи с общо 56 деца, разпределени по възраст (2–5 и 5–7 годишни). Те са филиал към ДГ №3 „Пролетен цвят“ в пернишкия квартал „Изток“. През годините на социализма в Рударци съществува и „Помощно училище“ (училище за деца с увреждания, предимно с умствена изостаналост – „бавноразвиващи се деца“), за които са се полагали специални грижи и помощ. То е било настанено в красива национализирана частна сграда, собственост на унгарския индустриалец Сигети, която след демократичните промени е продадена и отново е частна собственост, а училището – преместено в кв. „Църква“, гр. Перник.

Читалището е основано през 1968 г. и носи името на Апостола на свободата –Народно читалище „Васил Левски 1968“. Намира се на централно място, до кметството, на главния път, недалеч от минералните извори, в красива двуетажна сграда. През годините на своето съществуване то винаги е било място за културни прояви, честванията, лектории и др., задоволяващи културните потребности на населението. Имало е голям танцов състав, драматичен състав, певчески групи. В големия му салон наред с концерти, тържества и празници по различни поводи редовно са про-

жектирани филми и са показвани театрални представления. Днес читалището има богата библиотека, разположена на втория етаж на сградата, и женска певческа група за автентичен фолклор „Граово“ с ръководител Емилия Велинова. Нейните многобройни изяви на регионални и национални събори, конкурси, надпявания, фестивали и др. са съпроводени с много успехи – отличия, грамоти, медали. От скоро (2019 г.) по стъпките на тези утвърдени певици вървят и младите дарования на селото – от детската фолклорна певческа група към читалището с ръководител Биляна Лазарова. Освен това към читалището има школи за народни танци (отделно за деца и за възрастни) с хореограф Роман Михайлов, за латинотанци (Лидия Янкова и Славяна Янкова), за изобразително изкуство (Мария Желязкова) и езикова школа (френски, немски и английски език) с преподавател Александър Тошев.

Черквата „Св. Пророк Йеремия“ е красив, енорийски православен храм, който се намира в горния край на селото, на главния път, посока Кладница, в местността „Свети Йеремия“, където някога е имало оброчище. Тя е изградена с дарителски средства от местни жители и хора отвън, както и с помощта на Софийската митрополия и Дирекцията по вероизповеданията. Сградата представлява голяма, еднокорабна, кръстокуполна базилика, започната и достроена в началото на XXI век. За първи път отваря вратите си за посещение с тържествена литургия и празничен водосвет на първи май 2014 г. В нея няма стенописи, а само подвижни икони и икони на иконостаса. Последните са изографисани от местната художничка Илиана Дончева, а дърворезбата на иконостаса е дело на съпруга ѝ Бориславъ Михайлов. Св. Антиминс е предоставен от бившия протосингел на Софийската митрополия; в него има втъкани мощи на Св. Трифон. Храмовият празник се почита на първи май – денят на Св. Пророк Йеремия[6].

Минералните извори на село Рударци са най-голямото му богатство. Предположенията на учените са, че те са привлекли заселници още в древността, защото намерената керамика около извора принадлежи на старо селище. Водата (от извори и сондажи) е с температура 28.9 градуса по Целзий, без мирис и цвят, много приятна на вкус, „слабо минерална, хидрокарбонатно-сулфатно-натриева, радиоактивна и лекува чернодробно-жлъчни заболявания, бъбречно-урологични и заболявания на опорно-двигателния апарат“[7].

Известно е, че Учителят Петър Дънов, живял в съседното село Мърчаево по време на бомбардировките през Втората световна война (40-те години на XX в.), посещавал често изворите в Рударци. В „Изгревът на

[6] Сведенията за храма са взети от отец Илия – енорийския свещеник, който го обслужва.

[7] **Лечебните минерални води в България,** 2002, с. 18.

бялото братство“, том втори, в бележки на съставителя Вергилий Кръстев са описани спомени от този период, свързани с Рударци[8]. Тук Борис Николов разказва интересен случай, в който Дънов бил там със свои ученици и те му подали чаша с минерална вода. Той я излял на земята и това се повторило. Третата чаша обаче изпил спокойно, огледал всички и казал: „От сега нататък тази вода ще лекува всички болести“. По-късно, когато се преместил в София, искал да му носят рударска вода и пиел само от нея[9].

На 8 юли 1956 г. в Рударци тържествено се открива голям минерален плаж на площ 150 декара, с три открити басейна – един с олимпийски размери и кули за скачане (3, 5 и 10 метра), средно голям и детски, както и закрит плувен басейн. В непосредствена близост са направени спортни площадки и изкуствено езеро с възможности за разходки в него с лодки и водни колела, а по-късно – за риболов. Над плажа е построен и красив хотел-ресторант „Рударци“[10].

От началото на 60-те години селото се развива като вилна зона на Перник и София, а през 1963 г. е обявено за балнеолечебен курорт от местно значение. Има почивни домове и детски лагер[11]. След демократичните промени 1989 г. плажът е реконструиран и модернизиран съобразно изискванията и потребностите на съвремието.

Гордост за Рударци са и вековните дъбови дървета – свидетели на историята. Едното е над кметството, в местността „Дабо“, но днес попада в границите на частен имот. Другото е над черквата, по пътя за Кладница, при което има беседка и място за отдих, откъдето се открива красива панорамна гледка към селото, както към града и съседната Люлин планина.

Селото има спортен комплекс с волейболно и футболно игрище със съблекалня. Спортният тим на селото по футбол носи името „Легия“ (наследник на дългогодишния „Минерал“). На стадиона през последните години се провежда периодично киноложка изложба. В южната част от землището на Рударци, в местността „Керкезкото“ до Църковските кории, през 90-те години на XX век са заснети сцени от френския филм „Версенжеторикс“ (на името на галския вожд) с участието на актьора Кристоф Ламбер.

Традиционно всяка последна неделя на месец май се провежда празникът на селото (събора), на който в близост до минералната чешма се представя богата музикална програма от местни и гостуващи участници, разполагат се много сергии с лакомства, сувенири и т.н.

---

[8] **Кръстев** В. Изгревът на бялото братство. Т.2, с. 313.

[9] www.rudarci.com

[10] **Стефанов**, Ат. Курортът Рударци е открит // *в-к „Рудничар“, бр. 29/12 юли 1956,* с. 4.

[11] **Боналов,** Р. Витоша – пътеводител, София, 1990, с. 131.

Рударци е село с бъдеще. Близостта до столичния град и големия областен център Перник, удобните комуникации с тях, красивата природа на Витоша, която предлага през всички сезони на туристите и природолюбителите своите прелести, модерният минерален плаж, лечебната и приятна за пиене минерална вода привличат не само хората за летен отдих и развлечения, а и за постоянно местоживеене. Затова напоследък не са малко желаещите да се заселят в него. И нека бъде така – все по-живо и китно да расте това кътче от рая!

РУДАРЦИ

Под борове снажни и стройни ели
на Витошки хладни усои,
където от камък са текли реки
и горди върхари в небето се борят

живее Рударци. В планинските дипли
наредило домовете приветни, красиви,
край бликащи здраве извори лековити
и дъбове вековни – на историята свидетели живи.

Рударщица река през него ромони
и песен пее за стари времена –
история древна от минали дни
и хора, живели по тези места.

– Рударци! От „руда“ е името ти свято,
някога край Кладница добивана.
Със руда и камък е земята ти богата,
на която здраво ти стоиш завинаги!

А от небесния всевечен свод
свети пророк Йеремия
праща ти сили, живот,
бди над теб и те закриля.

Нонка Първанова Кръстева

КОЛАБОРАЦИЯТА МЕЖДУ МУЗЕЙНАТА И ФЕСТИВАЛНАТА ДЕЙНОСТ – ГАРАНЦИЯ ЗА УСТОЙЧИВОСТ В ПРЕДСТАВЯНЕТО НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Д-р Веселин Хаджиангелов
Директор на Исторически музей , гр. Самоков

COLLABORATIVE ACTIVITIES OF MUSEUMS AND FESTIVALS – A GUARANTEE FOR SUSTAINABILITY IN THE PRESENTATION OF THE CULTURAL HERITAGE

Dr. Veselin Hadjiangelov
Director of the History Museum, Samokov town

ABSTRACT

In the article the author introduces some events organized at the museum complex of "Tsari Maligrad" near the village of Belchin (Samokov municipality), in order to increase public interest in the place – guest exhibitions and a festival of opera and ballet.

The author reveals the difficulties//challenges in the organization of the 8-day opera festival held on the territory of the fortress "Tsari Maligrad" – construction of a stage, placement of 500 chairs for spectators, additional artistic lighting and decors, etc... The natural decor of the fortress walls and towers, the thematic scope of the permanent and visiting exhibitions in the museum complex, the complementary elements of the opera decor and the selected repertoire naturally complemented each other. The opera and music performances of the visiting Sofia Opera and Ballet aroused unprecedented interest in the festival.

Thus, the collaboration between museum and stage opera art brought a qualitative success in presentation of the cultural heritage and artistic and musical art.

Ключови думи: *крепост „Цари Мали град“, музей, фестивал, представяне на културното наследство*

Keywords: fortress: *"Tsari Mali grad", museum, festival, presentation of*

cultural heritage

* * *

Обектът „Цари Мали град“ при с. Белчин в продължение на почти седем години се радва на множество посещения. Очевидно в интереса на публиката се наблюдава цикличност, защото бумът на посещенията продължи около три години след откриването на комплекса през 2013 година – само за шест месеца посетителите наброяваха 186 хил. души; 2014 – 2015 г. достигнаха около 350 хил. и след 2016 г. постепенно започнаха да намаляват. През 2019 г. бе най-слабият резултат – 86 хил. посетители за годината. Това е напълно обяснимо с факта, че за целия период посетителите, минали през обекта, надхвърлят 1 милион и 300 хил. души, тоест активната публика за България, вече го е видяла.

Оттук насетне се отваря предизвикателството да направим така, че посетителите да бъдат върнати отново. Това е възможно като бъдат организирани разнообразни събития, експозиции и мероприятия с по-широк хоризонт, които да предизвикат интерес. Подобно мероприятие бе експонирането на археологическата колекция „Арес“ на частния музей „Арете“. Тази колекция девет години бе експонирана в залите на Националния военноисторически музей. От 2018 г. цялата колекция се премести в експозиционните площи на „Цари Мали град”. ***(Сн.1).*** По същество сбирката представя археологически материали, придобити чрез откупки, дарения или заловени преди да бъдат изнесени извън страната. Тези спасени богатства са първата частна колекция, регистрирана надлежно по всички правила в Министерството на културата. Сключен е договор между двете институции за временно експониране в продължение на пет години, като част от договора визира и съвместна проучвателска работа по проекти на частния музей „Арете“. През настоящата година експозицията в МК „Цари Мали град“ бе обогатена с още експонати, собственост на „Арете“ – професионално направени копия на най-известните и представителни стенописи от средновековни църкви и манастири в България и извън нея. Експонирани в реконструираната църква „Възнесение Христово“ на комплекса „Цари Мали град“, те допълват контекста на християнското изобразително изкуство в среда, близка до предназначението им.

Музейната работа е не само експозиционна, но има и задължението по опазване на паметниците на културата. През 2020 г. поради ограниченията, свързани с Covid-19 пандемията, три месеца комплексът бе принудително затворен, без никакви постъпления; яви се огромен проблем с текущи ремонтни дейности, както и осигуряване средства за заплати на персонала. От откриването до момента бюджетът на МК „Цари Мали град“, е единствено от собствени приходи.

Преодоляването на тези проблеми се осъществи първо с възможностите на спонсорските средства по модела на съвместна работа между частната инициатива и обществения интерес. Спонсори в това начинание отново се оказаха Фондация „Възраждане на Белчин“ и частната фирма „Белчински извор“, които извършиха текущи ремонтни дейности със спонсорски средства на стойност над 60 хил. лв. Проблемът с възнагражденията на персонала се пое от държавата по програмата „60/40“. Благодарение на това бяха подменени изцяло дървени площадки и стълбища на няколко експозиционни къта. Извършено бе боядисване, подмяна на инсталация и осветителни тела, поправяне на разместени керемиди, изчистване на соли от мазилките, оформяне на парковото пространство. С осигурените заплати от държавата не се стигна до съкращаване на персонала.

След активизирането от м. юли до м. септември 2020 г. музейният комплекс „Цари Мали град“ бе посетен от 11 хил. души. Посетителите през двата месеца след фестивала набройват 10667 души. Ограничителните мерки, свързани с пандемията COVID-19, очевидно не спряха туристическия поток през летните месеци. Впечатление прави, че предвидените предпазни средства, дезинфектанти, задължителното поставяне на маски в закритите помещения, се изпълняваха стриктно. Създалата се критична обстановка маркира постепенното изграждане на нова реалност при организацията и управлението на обектите, където се струпват много хора.

След 4-годишни усилия по организирането на оперен фестивал на територията на МК „Цари Мали град“ се наложи преодоляването на редица проблеми – на първо място бе осигуряването на нормален достъп на превозни средства до крепостта. Това се осъществи чрез асфалтиране на обходния път от с. Белчин до крепостта. Трасето с дължина около 2 км е асфалтирано по програма за реконструкция на горски пътища и усилията на Горското стопанство и Община Самоков. Адаптирането на широките тревни участъци около парка в импровизирани паркинги и осветяването на същите е осъществено със спонсорски средства върху частни земи. Сложната организация по достъпа и регулиране потока на движение се извърши от местното РПУ и Община Самоков. Истинско предизвикателство бе подготовката на крепостта и превръщането ѝ в огромна сцена и посетителски салон за оперни спектакли. Голяма част от организацията и финансовото обезпечаване – построяване на сцена, трибуни за зрителите и разполагане на 500 стола със осигурена дистанция от 1,5 м между тях, се раздели между споменатите по-горе спонсори и екипа на Софийската опера и балет ***(Сн. 2)***.

Поредно предизвикателство бе подборът на репертоар, който следваше да се съобрази с екстериорните дадености на реконструираната крепост и вече създаденото парково пространство вътре в крепостта и контекста

на представяните творби. Естественият декор на крепостните стени и кулите, на арковидната порта следваше да импонират на хронологическите и естетическите реалности в класическата драматургия и сценична визуалност. Тематичният обхват на постоянната и гостуващите експозиции в МК „Цари Мали град“ да съответстват на хронологическите и географски реалии на представяните спектакли, така че те естествено да се допълват. Благодарение на креативността и вдъхновението на режисьор-постановчика и директор на Софийската опера и балет – акад. Пламен Карталов, на неустоимото желание на г-н Симеон Пешов – изключителен спонсор и вдъхновител на проекта „Цари Мали град“ и приживе председател на Фондация „Възраждане на Белчин“, и на ентусиазирания екип на МК „Цари Мали град“ тези предизвикателства бяха преодолени блестящо. ***(Сн.3)***

Идеята, един локален исторически обект да се превърне в естествен декор на знаменити световни оперни спектакли, се сбъдна. Художественото оформяне с декори в съществуващата историческа среда доближиха мястото до историческите събития на операта „Янините девет братя“ до местата на действието – рудниците около Самоков и драматичните събития по време на Второто българско царство преди падането под Османско владичество. ***(Сн.4)***

Арковидната порта, кулите и допълващите елементи от оперния декор превърнаха крепостта в арена на горещата Андалусия за операта „Кармен“. ***(Сн.5)*** Същите кули с допълнените декори на църква и вятърни мелници пресъздадоха атмосферата на горещите гръцки острови за балета на световноизвестния композитор Микис Теодоракис „Зорба, гърка“. ***(Сн.6)***

Строгата романска архитектура импониираше напълно естествено за епохата на късното европейско средновековие в балета „Кармина Бурана“ както и гръцките елементи превърнаха крепостта в отдалечен гръцки остров за съвременния мюзикъл „Mamma mia!“ по музиката на ABBA. ***(Сн.7)***

По отношение на оперните и музикалните спектакли стана ясно за пореден път, че фестивалната култура е важна за българската и чуждестранната публика. Зрителският интерес игнорира опасността и наложените ограничения. По време на спектаклите публиката изпълни построените трибуни. Това допринесе за финансовия успех на фестивала, като цените на билетите варираха между 20 и 100 лв., но също така тези осем вечери предизвикаха интереса и към експозициите на МК „Цари Мали град“.

Противно на съмненията, че оперните спектакли няма да предизвикат интереса на местната самоковска публика, резултатът е точно обратен – голяма част от самоковските зрители бяха млади хора и ученици, за които дòсегът с оперното изкуство бе за първи път. Класическата музи-

ка и танц изискват по-специална подготовка и по-отбрана публика, но магията на визуалното изкуство, движещите се декори и сценичното осветление грабнаха зрителите и оставиха възторжени чувства, което бе видно от аплодисментите в края на всеки спектакъл. Анкетните въпроси към публиката и най-вече към младежката аудитория показаха, че всички са впечатлени и с удоволствие ще дойдат отново. По този начин, с колаборацията между музейното и сценичното оперно изкуство се постигна качествен успех в експонирането на културното наследство и художественото и музикалното изкуство.

По всичко пролича, че този небивал интерес към фестивала и желанието на публиката да се върне отново биха гарантирали организирането на следващ фестивал.

ОБЩИНСКИТЕ МУЗЕИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИМ ФУНКЦИИ

Диана Митева
Докторант, СУ „Св. Климент Охридски“

MUNICIPAL MUSEUMS AND THEIR EDUCATIONAL FUNCTIONS

Diana Miteva, PhD Student,
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

ABSTRACT

In Bulgaria, for many years now, most of the municipal museums are of a mixed type, having separate departments – Ethnography, Archeology, Revival, New and Recent History. For these institutions, the educational function plays a key role, as they are not highly attended and students can compensate for this. The museum training programs present the cultural heritage in amusing and attractive way, awakening the teenagers' interest in the local history, traditions and values. They cultivate a sense of pride and contribute to the personal growth of the individuals, according to their preferences and skills. The connection between the museum and the school via the implementation of such activities requires the use of various methods and the involvement of a sufficient number of specialists.

Ключови думи: *общински музеи, образователна функция, програми за обучение, връзка музей-училище*

Keywords: *municipal museums, educational function, training programs, connection museum-school*

* * *

Според действащия Закон за културното наследство музеят се определя като „културна и научна организация, която издирва, изучава, опазва и представя културни ценности, природни образци и антропологични ос-

танки с познавателна, образователна и естетическа цел“[1]. В българските общини преобладават музеите от смесен тип с отдели: Етнография, Археология, Възраждане, Нова и най-нова история. За тези институции просветната функция играе ключова роля, тъй като не са удостоени с голяма посещаемост, а учениците могат да компенсират това. Музеите имат предимство пред училищата, защото не се ръководят от еднообразни задължителни учебни програми. Напротив – сами избират тематиката си, онагледяват или разиграват ситуации, използват специфични средства, проявявайки нетрадиционен обучителен характер. Проектите им имат за цел да запознаят подрастващите с културното наследство и традициите на родния си край.

Образованието е процес, чрез който обществото предава натрупаните познания, умения и ценности от едно поколекение към друго. В настоящия момент то не се ограничава от политически, религиозни или личностни различия. Образованието включва в себе си уважение и толерантност, базирайки се на исторически утвърдените общочовешки ценности. Превръща се в постоянно изменящ се елемент, отдавна излязъл от рамките на обикновеното натрупване на знания. От институциите, занимаващи се с учебно дело, се изисква непрекъснато да обновяват своите методики и планове, съобразявайки ги с изискванията на времето. За да се актуализират националните корени в образователните програми трябва да се включат обичаите, традициите, фолклорното наследство, както и автентичната празнична и ритуална система. Ако тези елементи се превърнат в един от водещите фактори в процесите на обучение, ще се подпомогне духовната връзка между поколенията. Запознанството с нематериалното културно наследство е от голямо значение за децата в начален етап на образование, защото задоволява тяхното любопитство към света. Съдържанието му демонстрира отношения близки до съвременните семейните практики и затова съдейства на подрастващите да усвоят уменията, необходими за бъдещата правилна социална ориентация на индивида[2].

Музейното образование е процес, който се извършва чрез общуване с природното и културно-историческото наследство. То цели да допълни училищните знания и има способността да въздейства на естетическите усещания и творческите заложби. При него учениците се запознават с понятия като експозиция, копие и оригинал. Музейното образование може да бъде два типа – формално и неформално. За първия тип е характерно, че протича в обстановка, наподобяваща класните стаи – в специално създадени кабинети, оборудвани с бели дъски и мултимедийни

[1] Закон за културното наследство. чл. 24, ДВ, бр. 44, 2020 г.

[2] **Цекова**, Е. Музейна комуникация и музейно образование. София, 2007, с. 53 – 60.

проектори. Лекцията или обиколката с екскурзовод са водещите му методи. При него резултатите на децата се оценяват от възрастните. Вторият вид предоставя възможността на учащите сами да определят темповете си на усвояване и изготвяне на собствена оценка за знанията си. Тук се употребяват различни интерактивни методи, даващи им по-голяма свобода на действие. Към настоящия момент музейното образование е една от основните мисии на общинските музеи, ангажираща почти всичките му специалисти. Благодарение на него се разширява присъствието им в културното пространство. Съпоставяйки различни етноси, музейното образование изгражда толерантно отношение към другия. Подпомага за създаването на нравствени ценности и отношение към паметниците на културата и тяхното опазване. Музейната образователна дейност може да допринесе малките населени места в страната да се утвърдят като значими туристически центрове. Големият напредък в тази област се дължи още на факта, че процесът е икономически ефективен и предоставя възможност за кандидатстване по проекти, чрез които се дава шанс за модернизация на музейната среда с допълнително финансиране[3].

Характерно за съвременното музейно образование е, че трябва да се съобразява с изменението във формите, методите, акцентите и предпочитанията на училищното образование. Това поражда трудности за създателите на конкретните музейни образователни стратегии, планове и програми, защото те се опитват да изградят цялостна система за работа на музеите с деца. В нея е препоръчително да се обогати методиката на преподаване посредством уроци с предмети и специални трудове. Преди обаче да се проектират музейните образователни продукти, добре е да се обърне внимание дали са изпълнени определени условия. Едните са свързани с децата като самостоятелни личности и не зависят от институцията – тук влизат мотивацията на учениците, личните интереси и семейната среда. Други условия са тези, които изграждат визията на самия музей пред обществото - работно време, условия за придвижване или авторитет на учреждението. За да е успешен музейно-образователният процес е необходимо да има хармония между институциите. Предварителната подготовка и от двете страни, при посещение в музея проличава в степента на взаимодействие. По мое мнение уместно е учителите да познават предварително с какви отдели разполага музея или поне профила му т.е. дали е само етнографски, археологически или от смесен тип. Уредниците, разработващи музейните образователни продукти, е хубаво да се наясно със съдържанието на учебните програми. По този начин ще могат да предложат на учителите и учениците качествени музейни уроци и зани-

[3] **Цекова**, Е. Музейна комуникация…, с. 61 – 69.

мания, свързани с техните специфични нужди.

Музейните образователни стратегии и планове се разработват в съответствие с традиционните и съвременните теории за обучение. При изготвянето им се взема предвид фактът, че хората имат различни начини на възприемане на обект или идея: с въображение, разум, опит или аналитично. Учените в сферата на психологията развиват научни теории относно факторите, оказващи влияние върху обучението в музейна среда. Американският психолог Ейбрахам Маслоу е на мнението, че мотивацията се центрира около йерархия от основни потребности. Базирайки се на него, той стига до заключението, че за да може човек да учи ефективно независимо от обстановката, се налага предварително да задоволи своите информационни нужди. Психотерапевтът Карл Роджърс твърди, че всеки индивид е свободен да се обучава според своя темп, затова трябва да се акцентира върху самата личност и поведението ѝ. Т.е. мотивацията на всеки зависи от неговото развитие и способности[4]. Изследователите Джон Фалк и Лин Дайъркинг в своите проучвания успяват да докажат, че мотивацията на посетителите наистина е от решаващо значение за ползата им от визитата в музея[5]. Затова от уредниците се изисква да успеят да намерят способа за нейното събуждане както в преподавателите, така и в учениците.

В световен мащаб съществуват различни личностни групи и програмите могат да бъдат насочени към всяка една от тях. На първо място се обхващат децата от предучилищния и началния етап на образование, чиято възраст е между 5 и 10 години. Още в началото излиза на преден план проблемът, че експозициите не са пригодени за такъв тип посетители. Интересът им остава незадоволен и посещението не е ефективно. За да се предотврати негативният спомен, могат да се разработят помощни обучителни материали или занимания около самите артефакти. Трябва да се има предвид, че най-малките имат максимум около 25 минути пълна концентрация. При тях усвояването на знания се осъществява предимно с игрова дейност и технически занимания, защото оказват влияние върху съсредоточаването и развитието на мисълта. Добрият резултат зависи от активирането на процеси като диалог, сравнение, съчинение и личностна творческа изява. Ефективни методи в тази насока са моделиране, апликиране и мозъчна атака. Възможно е да се предостави някаква задача за изпълнение в училищни или домашни условия. Изготвените работи ще се презентират в музея, а за гости ще се поканят родителите. С тази група най-ясно се вижда взаимодействието музей–училище и музей–детска

[4] **Мишкова**, И. Образование в музея. Състояние и перспективи в България. София, 2015, с. 174.

[5] **Falk**, Jh., **Dierking**, L. The museum Experience. London–New York, 2016, p. 37 – 63.

градина. План от подобен тип стимулира в децата желание да посещават често институцията с цел да научат нещо ново и интересно. Осигурявайки им емоционален и психологически комфорт, прекараното време там ще положи основите на знанията им за традициите и местното културно наследство. Подрастващите се възползват от занимания отвъд ежедневната действителност, обогатяваща знанията им и придобивайки опит.

Другата група, която може да се състави, обхваща учениците от прогимназиалния и гимназиалния етап, чиято възраст е между 11 и 19 години. Голяма част от българските музеи ориентират програмите си именно към нея. Предимството на тези деца е, че при тях се позволява самостоятелна работа – с исторически извори или предмети, извличайки нужната си информация. За да се отговори на нейните потребности, трябва да се установи какъв е образът на музея в представите на точно този тип хора. До момента в България е проведено само едно изследване на подобна тематика през 2012 г. по проект „Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите, училището и младите потребители“ по програма „Публики на Националния фонд „Култура“[6]. В него участват лица, родени от средата на 1990 до 2014 година, защото са първите, разполагащи с интернет от най-ранна възраст. За 86% от анкетираните основният им мотив за посещение е да научат нещо ново. Тридесет процента са с желание да практикуват определени занаяти, а образованието в музея им дава възможност за активно включване. Почти всички попитани не държат за автентичност на експонатите, а за възможност да бъдат докосвани. Според тях там е мястото за социализация и среща с други хора. Желаейки да изясня вижданията на тази възрастова група, ще цитирам някои от отворените ѝ отговори. „Беседата да е по време на обиколка, а не предварително. […] Важно е отношението на човека срещу теб и как ти описва музея, а не просто да ти казва сухи факти. […] Персоналът не прави усилието да ти обясни информацията. […] Трябва нещо да се случва, да има някакво разнообразие, не само да гледаш. […] Да е рекламирано, за да му обърнем внимание. […] Да не е статичен […] Да работят сетивата, самото преживяване да е силно“[7].

В не малка част от чуждестранните музеи се издават специални тетрадки, с които децата могат да работят самостоятелно в експозициите. Идеята е добра, защото учениците са способни да напишат собствените

[6] **Янева,** М. Маркетинговото проучване и оценка на взаимодействието между музеите, училището и младите потребители. – В: Маркетинговото проучване и оценка на взаимодействието между музеите, училището и младите потребители. София, 2013, с. 11 – 14.

[7] **Станчева**, С. Музеят в представите на поколение Z. – В: Културната памет във времето и пространството. София, 2018, с. 233 – 240.

си положителни или негативни виждания за нея, да нарисуват или опишат артефакт. В края на музейното занятие, ако всеки прочете мнението си или представи нагледно художественото си произведение, ще се демонстрират различни гледни точки[8]. Употребата на мултимедийни проектори позволява да се онагледят задачи, кръстословици или други образователни материали. За да е по-атрактивно обучението, в някои зали се позволява уредникът да бъде облечен в костюм от съответната епоха. Могат да се съчиняват разкази, стихотворения, есета по даден предмет или личност, свързана с историята на родното място. При работа с тази възрастова група също е възможен за употреба игровият подход с по-висока степен на трудност и състезателен характер. Изработването на амулети, вотиви, накити и рисунки върху чаши развива техническите умения на обучаващите се. Ако готовите продукти бъдат добавени като част от инвентара на музейния магазин за сувенири, ще донесат допълнителни приходи. Неформалното образование позволява групирането в екип и създаването на различни дейности – например, сюжет за театрална постановка. Според моите виждания интересен феномен ще бъде разиграването на „Ден на музейното самоуправление“, където всеки избраник ще си има своята длъжност. За да се демонстрира силната връзка между музея и училището, може да се позволи съвместното откриване и организиране на някаква официална тематична изложба. Искам да отбележа, че е необходимо да се има предвид разликата в интелектуалното и личностното развитие на децата между 11 и 19 годишна възраст. Затова при работа с тях е добре да има допълнително разделение, поне на две групи. Първата с обхват на учениците от прогимназиален етап, а втората се състои от представителите на гимназиалния етап на образование.

Подходящо е децата със специални образователни потребности също да бъдат включени в обучителна програма. Те са особена група, която изпитва затруднения в развитието си поради различни причини – сензорни или физически увреждания, умствена изостаналост, езикови нарушения или други придружаващи заболявания. Често пъти са вместени в общата образователна среда. За тази цел функционират кабинети с подходящи архитектурни и социално-битови условия, индивидуални програми, екипи от специалисти, технически средства, апаратура, дидактически материали и помагала. При провеждане на занятие с тях в музея е задължително присъствието на ресурсен учител. Ако живеят в Център за настаняване на деца с увреждания от семеен тип, преди да се изготви образователен план се изисква разрешение от директора на институцията. За ученици

[8] **Мишкова**, И. Образование в музея…, с. 252.

със СОП най-подходящи са елементарни занимания по интереси на ниво 5–12 годишна възраст. В упражненията за изпълнение има само материали, които са по силите им. Необходимо е по време на работния процес музейните специалисти да демонстрират доверие към учениците, изпитващи затруднения в обучението си, защото те най-добре се мотивират, ако съзнателно вярват, че се справят успешно със задачите си[9].

Като доскоро действащ преподавател забелязвам, че достатъчен брой бивши колеги гледат с апатия на музейно-образователните програми и не ги удостояват с достатъчно посещения. Една от причините е, че информацията за разработените от музея платформи се изпраща на Регионалните инспекторати по образование, които я предават на директорите на училищата. Затова тя не достига до самите преподаватели. От музеите се изисква да намерят друг вариант, за да покажат продуктите си. Присъствието на уредник по време на педагогически съвет или оперативка ще подсигури институцията, че сведенията ѝ ще достигнат до всички адресирани. Докато представят музейните си образователни програми е добре да носят със себе си различни рекламни материали. В тях може да се съдържа описание на заниманията, името на аниматора (уредника/екскурзовода) и часовият диапазон. Тези данни трябва да се включат в официалната интернет страница на музея. Организирането на курсове за квалификация на учителите, носещи им кредити, несъмнено ще привлече вниманието им. Това е още един шанс музеите да презентират образователните си програми или могат да поставят началото на съвместен трудов проект. Преди години е съществувал в Русе специален клуб „Учители – приятели на музея“, занимаващ се с точно такъв тип дейност[10]. От Министерството на образованието започнаха да изготвят препоръки за посещаване на музеи, галерии и други културни институции. Чрез тях може нагледно да се преподават уроци по учебното съдържание като по този начин материалът е по-достъпен и се усвоява с лекота. Особено подходящи са за деца от I до IV клас, изучаващи предмети като Околен свят, Човек и природа и Човек и общество[11]. Необходимо е предварително изготвяне на график с темите и техния брой, които са съобразени с научната тематика на музея. Препоръчително е те да се включат в тематичните годишни планове на преподавателите. До момента музейните специалисти най-често работят сами или съвместно с малко на брой ентусиазирани учители, защото не се обръща достатъчно внимание на ползата от сътрудничеството между двете институции за постигане на общата им задача – предоставяне на качествено образование.

[9] Интервю с М. С., ресурсен учител.
[10] **Цекова**, Е. Музейна комуникация…, с. 296.
[11] Интервю с Л. М., учител в начален етап.

Осъществяването на една образователна програма изисква употребата на различни методи. Един от тях е музейният урок, предоставящ естетическо удовлетворение и повишаване на познавателната мотивация. Целта му е да доразвие и разшири някои теми, засегнати в училище. Музейният урок е в два типа: за надграждане или за нови знания. При първия тип се набляга на атрактивното и любопитното, добавят се визуални материали, игрови и интерактивни елементи. За втория е характерно, че се използват други дидактически средства. Добрите резултати зависят от задоволяването на очакванията на учениците. Трябва да се вземе под внимание, че уроци с елементи на приказка или научен разказ, с добавени към тях ефекти, оказват влияние както на познавателното, така и на емоционалното възприятие. Докосването до експоната, овладяването на дадена технология, занаят или умение носи вътрешно удовлетворение. Директорът на Националния политехнически музей д-р Екатерина Цекова развива модел за методическа разработка на музеен урок. Според нея първият елемент е изборът на тема, обсъждащ се с учителя. След нейното конкретизиране музейният специалист проучва предварителната подготовка и очакванията на обучаемите чрез разговор или анкета. По този начин се определя степента на техните знания. Уточнява се какъв ще е типът на урока. Ако е за нови знания, задължително е необходим разговор с водещите на групата кои методи ще са най-подходящи за нея. С определянето на целите и задачите идва моментът да се изясни педагогическият инструментариум – самостоятелно или съвместно водене, тематичният маршрут в експозицията, съпътстващите задачи, методите и подборът на техниката. Макар и на по-задна позиция дидактическите средства също са важен фактор. Образователните пакети, съдържащи материалите, необходими за провеждането на занятията, могат да се изготвят предварително и да се закупуват от детските градини и училищата. Най-накрая се определят очакваните резултати. Ако те се покрият, се предполага, че партньорите отново ще искат да участват в подобна инициатива[12].

Музейните игри също спадат към подходящите за работа методи. В това число влизат пресъздаването на занимания от античния период до настоящето. Те изискват наличие на финансови средства и предварителна организация. Различни автори като Мария Монтесори, Арнолд Гезел и Генчо Пирьов правят изследвания в областта на образованието в най-ранна възраст като се позовават на детската психика. Достигайки съвместно до извода, че тя се развива предимно чрез употребата на този подход[13]. Играта предизвиква искреност, спонтанност, достъпност и себеотдаване.

[12] **Цекова**, Е. Музейна комуникация…, с. 135 – 139.
[13] Пак там. с. 56 – 57.

Затова при употребата на този метод човек е податлив към възприемане на ценности и информация. От нас се изисква да подкрепим подрастващите да правят практически опити, с цел реализация на своите идеи. Когато младите хора вярват в своите способности, се чувстват значими и не губят интерес да се развиват.

Съществуват и по-нови подходи като тематичните тържества, свързани с национални или световни празници. Те ангажират децата с пряко участие и позволяват присъствието на публика, което носи допълнително удовлетворение и приходи на институцията. Музейните ателиета с практическа насоченост предоставят възможност за придобиване на опит. Изучават се занаяти, изкуства, етнография и интердисциплинарни науки. Особено подходящи за тази цел са т.нар. музеи in situ. В ОИМ–Брезник организират „Лято в музея“ със занимания по производство на различни глинени предмети, както и запознаване с традиционните техники по тъкане. При предварителна заявка може целогодишно да се изработва керамична продукция[14].

Много удобен метод в работата с подрастващото поколение е т.нар. „Музей в куфар“. Той осъществява дейността си в училища, детски градини и други институции с културна насоченост. Особено подходящ е за деца със СОП или при програми за домове с деца. Предимството му е, че неговите специалисти носят със себе си оригинални експонати, които могат да бъдат докоснати, стимулирайки по-доброто усвояване на знания и събуждайки интерес към самата институция. Благодарение на съвместната дейност между учителите и музея активността на обучаващите се поддържа през цялото време.

Учениците са привлечени от новите технологии и ги търсят навсякъде около себе си. Присъствието им в музейната среда придава съвременен облик, а тяхната употреба оказва положителен ефект върху образователните програми. Те се различават от останалите методи чрез своята интерактивност и визуализация при представяне на материала. Не са зависими от времето и мястото, и са подходящи за дистанционно обучение. В България първенец по разработване на проекти с приложението им е Националният политехнически музей. През последното десетилетие той създаде „Отворен образователен подход с дистанционни експерименти“ (OLAREX). Идеята му беше да обогати уменията на учителите и музейните специалисти да боравят с технологиите, да се изградят „дистанционни експерименти и лаборатории“ в областта на химията, физиката и останалите природни науки[15]. Днес те са включени в част от постоянните

[14] Интервю с Е. Велинова, директор на ОИМ–Брезник.

[15] **Цекова**, Е. Използване на новите технологии в музея и в училището – предизвикателства и ползи. – В: Маркетинговото проучване…, с. 61 – 62.

образователни продукти на институцията – „Музика и техника“, „Светът на светлината“ и пр.

Друга група посетители, чието внимание трябва да бъде привлечено, е на студентите. Програмата, насочена към тях, нека да е в помощ при усвояване на бъдещата им професия. Студентските практики на Министерството на образованието позволяват на музеите да се регистрират като обучаващи организации и да ги наемат на стаж, който е с продължителност 240 работни часа. Обучаващите се студенти в специалности свързани с фотографията, рекламата и дизайна ще се занимават с изработката на материали, свързани с популяризирането на музейната работа. Педагогическите и ресурсните специалисти са от полза за дейностите по разработването на образователни програми. В съвременния свят на дигитализиране на артефактите бъдещите архивисти са от голяма помощ при обработката на културното наследство. Т.е. в музейната сфера могат да намеря призванието си достатъчен брой разнообразни кадри от студентската общност.

Общинските музеи не разполагат със самостоятелни отдели, свързани със създаването на програми в сферата на образованието. При тяхната подготовка се изискват допълнителни дейности – планиране на разходите, анализ на отзвука от нейното провеждане, постоянен контрол, популяризация и стратегия за предотвратяване на рисковете. С тази работа е натоварен уредникът или, ако той не е достатъчно подготвен, самият директор. В българските университети възникна специалността музейна педагогика. Тя включва в себе си музеология, педагогика и психология, разглеждайки учреждението като своеобразна образователна система. По мое изследване в не малка част от общинските музеи работят уредници с педагогически профили или смесени специалности: „История и български език“, „География и история“ или „История и философия“. Докато се обучават, те задължително изучават педагогика и психология. Предполага се, че такива кадри успешно съчетават ролята на музеолози и педагози. Следователно са достатъчно квалифицирани да разработят една образователна целогодишна програма. А това е съвременният ключ към увеличаването на посещаемостта.

По-голямата част от музеите в България са с остарели тематично експозиции. Непрекъснатото разширяване и обогатяване на образователната функция им дава шанс да включат в работата си иновативни методи и технологии. На практика обаче не може да се осъществи, ако не се засилят връзките между музея и училището, затова са налице непрекъснати опити в тази насока. Музейните обучителни програми представят културното наследство по забавен и атрактивен начин, събуждайки в подрастващите интерес към родните традиции и ценности. Чрез тях се възпитава

чувство на гордост и те съдействат за личностното израстване на индивида съобразно неговите предпочитания и умения. В наши дни съществуват много неправителствени организации, школи и други сдружения, осъществяващи неформално образование. За да е конкурентоспособен на образователния пазар, музеят трябва да се ориентира към партньорство с тях. Ако се възползва от споменатите негови преимущества, ще осъществи мисията си – да бъде водещ фактор в съвременното културно социално пространство.

ЗА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И НЕЙНИТЕ ИЗВОРИ –ФАКТИ И МАНИПУЛАЦИИ ИЛИ РАЗМИСЛИ ОТНОСНО БЪЛГАРО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ПОВОД НА ЕДНА ИЗЛОЖБА

Детелина Денчева
педагог, краевед, гр. Перник

THE SLAVIC WRITING SYSTEM (CYRILLIC SCRIPT) AND ITS ORIGINS – FACTS AND MANIPULATIONS ORTHOUGHTS AND IMPLICATIONS ON AN EXHIBITION DEDICATED TO THE BULGARIAN-RUSSIAN RELATIONS

Detelina Dencheva
Pedagogue, local historian, Pernik town

ABSTRACT

The article is a provoked response to a manipulative exhibition named "The Origins of the Slavic Writing System (the Cyrillic Script)" which was presented by the Russian Cultural and Informational Centre in Sofia on May 24, 2020 – the Day of Bulgarian education, culture and the Slavic alphabet.

The article features the social and political factors along with the historical layering, which determine the complex and changing Bulgarian-Russian relations after the Bulgarian Liberation from Ottoman Rule, to the present day. A retrospection in brief outlines the historical facts about the creation, spread and influence of the Bulgarian-Slavic Writing system.

The article emphasises that the presentation of this script as Russian is a harsh political manipulation in its essence, aiming to erase the Bulgarian cultural contribution to the intellectual and educational progress of dozens of peoples in Europe and Asia. The article contains many quotes from multiple medieval written sources, as well as excerpts from the scientific analysis by present-day experts on Slavic and Bulgarian culture, such as Prof. Sergey Nikitin, Acad. Dimitry Lihachov, Archpriest Lev Lebededev, Kursk Diocese, Prof. Nikolai Shivarov, Prof. Dr. Todor Sabev, Prof. Tatyana Mironova, Prof. V. Troitsky, R.F. (research fellow) Vanya Mincheva, Bulgarian Academy of

Science, Prof. Riccardo Picchio from Italy, Patriarch Kirill of Moscow and many others.

Inevitable is the conclusion that the so called Cyrillic script (the first written use of the term "Cyrillic" dates back to the XVI century) should by all rights carry its own name – Bulgarian script, as it was created in the heart of the mighty First Bulgarian Empire, in its capital city, by Bulgarian monks who were also educators; because it was conceived and then, by the will of the king (Knyaz) Boris I of Bulgaria, deeply rooted in the soil of the monastery near the Palace Basilica in Pliska and the one in Ravna, Provadia Municipality; because it originated and spread its wings for its millenia-long flight over the entire Slavic world from the Bulgarian Literary Schools in Preslav and Ohrid.

Another act of defending the historical truth is the suggestion proposed to the National Assembly that the name of the Bulgarian National Holiday on 24th of May should be changed from "The Day of Bulgarian Education, Culture and Slavic Script" into "The Day of Bulgarian Script, Education and Culture".

Ключови думи: *Славянска писменост (Кирилица), българо-руски отношения, 24 май – „Ден на българската писменост, образование и култура“.*

Keywords: *the Slavic Writing System (the Cyrillic Script), Bulgarian-Russian relations, 24th of May – "The Day of Bulgarian Script, Education and Culture".*

* * *

Кървавите жалони на няколко войни и световни събития в съвременната епоха, започвайки от Руско-турската освободителна война 1877/78 г., Балканските войни, Първата и Втората световни войни, студената война, социалистическата епоха, преориентирането и приобщаването ни към ЕС и НАТО, и евроатлантическите ценности бележат период от 14 десетилетия на неоднозначни и сложни по характер обществено-политически българо-руски отношения. Те намират своя конкретен и различен израз както на ниво индивид и общественост, така и на ниво политика.

Паралелно с чувствата на естествена близост, базирана на езикова основа, православна религия и славянска по характер душевност и култура, както и на дълбоката човешка признателност, закодирана в българския ген към народа, който с жертвите си направи възможно възкръсването на държавата ни от пепелищата на петвековно чуждо цивилизационно иго, съществуват и други наслоения и други исторически прочити, които

оформят отношения на русофобство и тотално отричане. Тези чувства също имат своите конкретни исторически основания за недоверие и остра емоционална и негативна реакция, която в много случаи е напълно оправдана.

Без да се изброяват хронологически подобни събития, ще спомена само политиката на руския царизъм, съветската власт и Коминтерна към създаването и оформянето на нови национални етноси, фактическо претопяване на населението и езиково инженерство за сметка на българския народ и на българското землище. Особено травмиращ и показателен като държава на Коминтерна е случаят с Македония, чиято история и народ до 1944 г. са били единосъщи с българите от Тракия, Добруджа, Пирин и Родопите, а езикът им впоследствие е изкуствено творение на политически ходове. Ще спомена и системната манипулация относно корените на т.нар. славянска писменост, представяна в Русия като руска азбука и за която доскоро обикновените хора в Русия вярваха, че е създадена от Ленин и която и до днес се популяризира в Европа като такава.

За съжаление, през целия период на Третата българска държава, включително и днес, нашата дипломация, с много малки изключения, не е успявала да прояви способност да отстоява и защитава българския национален интерес, а е подкрепяла и транслирала геополитически решения в ущърб на запазване единството на българския народ и на историческата истина.

Изложбата „При изворите на славянската писменост“, ситуирана пред входа на Руския културно-информационен център в София и представена непосредствено преди 24 май 2020 г. – Празника на българската просвета, култура и славянската писменост, разбуни духовете в българското общество. Защото по същество тя заличи България от историята за създаването на славянската писменост, защото с нито една дума не се отбеляза историческият факт, че т.нар. „славянска“ азбука/кирилицата или по-точно старобългарската писменост, наречена църковнославянска, идва в Русия от България. За всеки българин, независимо как той се самоопределя като русофоб или русофил, да не споменеш името България във връзка с просветителското дело на Кирил и Методий, е повече от кощунство. Може би то е съизмеримо само с огорчението от неправдата, която изпитва всеки руски човек, ако не споменеш и почетеш решаващия принос на Съветската армия в освобождението на Европа от фашизма през Втората световна война или слуша мантрата, че всъщност била окупатор и по своя победоносен път не утвърждавала свободата на Европа от нацизма, а налагала несвободата на комунизма! Такъв бе смисълът на подписаната непосредствено преди 9 май 2020 г. официална Декларация на 9 министри на външните работи, начело с държавния секретар на САЩ Май-

към Помпео. Там стои и подписът на Екатерина Захариева като символ на безпаметство и безхаберие в историческа ситуация, когато са защитили държавата ти от угроза за фактическото ѝ заличаване. Реципрочността на омерзението и обидата е налице и в двата случая.

През бурния и кървав XX век световните центробежни сили, политическите кадрили и геополитически интереси на различни държави, включително на самите Русия и България, съзнателно и целенасочено забиваха клин след клин в толкова естествената духовна връзка между двата ни народа. В Царска и Съветска Русия – от позицията на велика имперска и световна сила, но и подвластна на своите огромни комплекси за превъзходство; в демократична България – от позицията на зависима и отказала се от националния си суверенитет държава. Какво да се прави, както казват политиците: „Няма вечни приятели, има вечни интереси!“ Понякога тези интереси са ни противопоставяли, противопоставят ни и днес. Изпитаната формула на „Разделяй и владей“ дава своите горчиви плодове и посяга на сакралното наследство на вековете, основано на връзките на двата народа. И никой не се запитва докъде ще доведе всичко това!

Както у нас, така и в Русия днес активно и успешно се включват много Соросоидни организации, които са отговорни в двете страни да се пропагандират и насаждат чувства на огорчение и озлобление в обществото, и бурените на русофобията и българомразието да стават все по-неизбродни. В Русия широко се тиражира и популяризира тезата за: „неблагодарността на българите към Освободителката“, че и в двете световни войни сме били в противостоящи лагери, а в България – за това, как съзнателно и целенасочено се „принизява и отрича историческата ѝ ролята в създаването и опазването на славянската писменост, култура и православие.“

Независимо от всичко случващо се в обществения живот по волята на принудата, логиката или случайността, в човешкия дух е заложен стремежът към справедливост и уважение. Интелектуалният и научният елит на Русия и България имат своите светли примери в лицето на акад. Дмитрий Лихачов (1906 –1999) и патриарха на българската литература Иван Вазов (1850–1921), и на още десетки изтъкнати изследователи и творци от двете страни на Черно море, които сочат общия ни корен и път.

Да! *„Българската държава на духа се простира от Балтийско море до Тихи океан и от Северен Ледовит океан до Индийския.“* Да! Акад. Лихачов ни съветваше да не забравяме, че ние сме *„най-древната културна нация от съществуващите днес, и то не само в Европа, но и в света. Много неща са отминали, древният Рим и древна Гърция, Византия, но България е тук – късче от най-древната култура между всички евро-*

пейски страни.“ Да! Великият Вазов, със силата на своята поетическа и човешка проникновеност и огромен обществен авторитет, някога гръмко оповести: *„Не се гаси туй що не гасне!“*, визирайки братските чувства на любов и признателност между нас.

Но, да се върнем отново „при изворите на славянската писменост“ и на болезнения въпрос за това, какво и на кого „... и ний сме дали нещо на света и на вси словени книга да четат.“

Още в първата четвърт на XIX век Юрий Венелин (1802 – 1839) е написал: *„На другите може и да бъде позволено, но на нас, русите, не може да бъде позволено да не знаем за българите. Руските историци наричат старите племена приморски славяни и не знаят за живите българи, от които древната Рус е получила кръщение, на чийто език са чели и писали почти до Ломоносов...„*

От 2007 г. благодарение на България кирилицата е призната за третата европейска азбука след латиницата и гръцката азбука, но в Русия и на Запад тя широко се представя и пропагандира като руска азбука, без да се придържат тези твърдения към обективната историческа истина и автентични извори. **За съжаление,** още от времето на СССР много държавни и партийни съветски ръководители не познаваха нашата обща история. **Бившият министър на културата и зам. председател на Министерския съвет Георги Йорданов си припомня думите на Виктор Гришин (1914 – 1992), член на Политбюро на КПСС, присъствал у нас на манифестацията на 24 май 1978 г: *„Трябваше да дойда в България, за да науча, че ние сме взели азбуката си от вас.“*** Подобни думи са били изречени години по-късно на 24 май 1983 г. и от Пьотър Демичев (1917 – 2010), министър на културата на СССР и искрен приятел на България. Днес няма особена разлика в това отношение. Масово руснаците продължават да не са наясно откъде е дошла азбуката, на която пишат и четат.

Бившият директор на Руския институт за стратегически изследвания Леонид Решетников в свои интервюта преди години откровено обяснява проблема за съществуващото незнание и заблуда в руското общество относно произхода на кирилската азбука: *„За съжаление, у нас никой не знае нищо за Кирил и Методий, за ролята на България в нашето развитие. Комунистическият режим не позволяваше да се пише и говори за това, забранено беше и се забрави от нашите хора тази връзка и роля на България в ранносредновековното развитие на Русия. Затова трябва много да се говори и да се разяснява. България е създала руското православие, оттук са тръгнали нашите книги и култура“* [1].

Историческите факти накратко са следните:

[1] **Решетников,** Л. За българо-руските отношения. ***https://www.youtube.com/***

Глаголицата е създадена през 862 г. (според други учени, през 855 г.). Тя е дело на гениалния филолог Константин-Кирил и е оригинална графична система, в която всяка буква отговаря на един звук. Нещо повече, в нея буквите за близки звукове имат сходни очертания. Затова големият български учен Петър Илчев нарича глаголицата „най-съвършената графична система от древни времена до днес".

Константин-Кирил създава глаголицата за солунското славянско наречие, което принадлежи към източнобългарските диалекти. Следователно, езикът на солунските братя по етническа принадлежност е старобългарски. За него са характерни съчетанията шт, жд (в думи като нощь, гражданинъ, межда), широкият гласеж на э (в думи като лэто, бэлъ, млэко), употребата на дателен притежателен падеж вместо родителен притежателен. Всички **тези черти безспорно доказват, че създаденият през девети век на основа на глаголицата книжовен език е български по произход**. Той се разпространява първоначално в Моравия и Панония. След смъртта на Методий през 885 г. неговите ученици са прогонени от пределите на Моравия и дадени в робство, а само малцина успяват да стигнат и да намерят прием в двора на княз Борис I в България.

В края на IX век в Преслав възниква и другата старобългарска азбука – кирилицата, която съдържа 24 букви от „гръцкото" писмо и 14 знака, близки до глаголическите, които съответстват на чисто българските звукове: Б, Ж, З, Ш, Щ, Ч, Ц, Ъ, Ь, ?, ?, ™, Ю, Ы.

Този принцип е застъпен последователно в глаголицата, а след това и в кирилицата, благодарение на което днес ние четем и пишем, без да се колебаем както други европейци пред думите от родния си език. Дълго време двете азбуки се употребяват успоредно, но към края на X и началото на XI век по-икономичната и лесна за писане кирилица измества глаголицата.

В края на X век Киевска Рус също приема християнството от Византия, макар и в „Йоакимовската летопис" да е посочено, че още преди това Симеон Велики изпраща духовници и книги вероятно на княз Олег (882 – 912) или на сина му Игор (912 – 945), чиято съпруга Олга е смятана от средновековни и съвременни руски автори за българка „от Плиска". „Началната руска летопис" („Повесть временных лет") пък съобщава, че съпругата на Кръстителя на Русия – Владимир I (980 – 1015), е българка (Борис и Глеб са синовете му „от българката" – „от болгарыни").

В руската наука през XIX в. се създава понятието „първо" и „второ южнославянско влияние", наложено по разбираеми причини трайно в световната славистика. Въвеждането на това понятие избягва необходимостта да се обозначи влиянието с **истинското му име като българско**. Както се казва, всичко е въпрос на терминология! **Фактите показват, че**

това влияние е българско, предвид по-ранното и фундаменталното включване на българите в християнската цивилизация.

Първото българско влияние (IX – X в.) в Киевска Рус се илюстрира от приемането на старобългарския език, пренасянето на български книги и от личности като първия митрополит на Киев, българина Михаил (988 – 992 г.). Мащабното българско влияние е факт и за Средновековна Сърбия още от края на IX век.

Втората „вълна“ на българско влияние е най-силна през XIV в. – средата на XV в. Присъствието на дейци от българско потекло в Сърбия, в руските земи, в дунавските княжества се дължи на различни причини, включително на ролята на българското монашество на Света гора.

През XIV – XV в. се открояват имената на българите, станали по-късно руски митрополити и писатели – КИПРИАН и Григорий ЦАМБЛАК. Силно е българското влияние във Влахия и Молдова, където работят Никодим Тисмански, митрополитите Дамян и Теоктист и др. В Сърбия такава роля имат патриарх Ефрем, Ромил Видински, Константин Костенечки и др. Киприян в Русия, Ефрем в Сърбия, Никодим Тисмански във Влахия са тачени като национални светци, а Григорий Цамблак има уникалното качество да бъде представител на няколко литератури: българската, сръбската, молдовската, руската, литовската и византийската.

Димитрий Хоматиан, охридски архиепископ от гръцки произход (1216 – 1234) и основоположник на култа към „Свети седмочисленици“, пише, че първите преводи от гръцки Климент е направил от „*тукашния български диалект“*. Теофилакт пък е този, който го нарича *„пръв епископ, който проповядвал на български език“* и *„най-учен мъж“,* а за Димитрий Хоматиан той е явно българин, защото пише за Климент: *„Пръв той заедно с божествения Наум, Ангеларий и Горазд усърдно изучил Свещеното писание, преведено с божественото съдействие на* ***тукашния български диалект от Кирил****, истински богомъдър и равноапостолен отец, и още бил заедно с Методий, известния учител на благочестие и православна вяра* ***на мизийския народ.“*** Очевидно за византийското духовенство няма никакво съмнение какъв е езикът, на който се е развивало делото на Светите братя – (старо)български.

Включително и днес обаче руската политика и образование, както се видя и от споменатата в началото скандална изложба на Руския културен център под названието „При изворите на славянската писменост“, игнорира българския принос в създаването и разпространението на славянската писменост. Т.нар. кирилица (*впрочем първото регистрирано използване на името „кирилица“ е едва от XVI в.*), с пълно право трябва директно да носи собственото си име – **българска писменост.** Защо?! – ще подскочат някои силно възмутени и лично заинтересовани наши

съседи. Ами, **защото е родена в лоното на могъщото Първо българско царство, което има характер на българска империя, в нейната столица, в нейните манастири и от нейните просветени монаси! Защото е заченатa и пуска корени по Божията и царска промисъл на Борис I Кръстителя в манастира край дворцовата базилика в Плиска и този в Равна, Провадийско, защото прохожда и разперва крила за своя хилядолетен полет върху целия славянски свят пак от българските книжовни школи в Преслав и Охрид, където Климент е изпратен като водеща духовна фигура**.

Изтъкнатите факти доказват, че опитът на посочената изложба да достигне до „изворите на славянската писменост“ не може да се определи като успешен. Тя не съумява или се отказва преждевременно да направи необходимото усилие и воля да стигне до самите извори и начала на славянската писменост, като се задоволява с нейното по-спокойно и средно течение из необятната руска шир, с бюрократично безхаберие и политическа немощ.

Тук е мястото да спомена ерудита Волтер, впрочем добър приятел и пиар агент на руската императрица Екатерина II Велика в Европа, вдъхновителка на „гръцкия проект“, с която той поддържа редовна кореспонденция*: „Историята е Мисисипи от лъжи“ и „На живите дължим уважението, на отишлите си от този свят – истината“.*

Разбира се, големите руски учени – специалисти по средновековна история и литература, знаят добре това. Защото историческите източници са съхранени. Част от тях са в Киев и Москва.

Ето какво е писал ***проф. Сергей Никитин*** (1901 – 1979) в една от своите статии: „Руският народ никога няма да забрави, че писмеността си и славянската литература той е получил от България в онова време, когато руска литература и писменост още не са съществували”[2].

***** „... Старобългарската култура ляга в основите на другите славянски и някои неславянски страни. И в това е огромното ѝ общославянско и общоевропейско значение. Старобългарската литература постига високо развитие по-рано отколкото литературите на другите славянски страни. Тя е със столетие по-стара от руската литература.“ **И още:** „Църковнославянският език, пренесен в Русия от България не само чрез книгите, но и устно – чрез богослужението, веднага става в Русия своеобразен индикатор на духовните ценности. България даде на източните славяни висшия слой на езика, полюса на духовността, който извънредно обогатява езика, който дава на езиците на източните славяни нравствена сила

[2] **Сборник.** Профессор С. Ал. Никитин и его историческая школа. Москва, 2004, Институт славяноведения РАН.

– способността да се възвисява мисълта, понятията, представите, емоциите.“ (А***кад. Д. Лихачов***)

* „Многовековният опит на България, собствен и усвоен от Византия, непосредствено е влязъл в състава на руската култура. Древнобългарският език е станал литературен език за Русия.“ (***Акад. Д. Лихачов)***

* „Нашата руска земя е получила изключително много от братска България. Да се отрича това би било нелепо.“ (***Протойерей Лев Лебедедев, Курска епархия, Руска Православна Църква)***

* „Руските книжовници активно посрещали древнобългарската литература, преписвали нейните текстове, внасяли свои поправки, изменения, съкращения или, напротив, развивали и разширявали текста, съставяйки свободни редакции. Тези творения съставляват главната част на руската литература до монголския период. Това порусначване се явява закономерен процес, един вид самостоятелно творчество. Когато по-късно тя се издига до висините на световна духовна и светска култура и идва в България, българският народ чувства нейната близост и родственост и тя дава импулс за нови трудове. Хилядолетната взаимност и любов продължават да сближават и обогатяват.“ (***Проф. Николай Шиваров, ректор на Софийската Духовна Академия)***

Научният сътрудник на Руската Държавна библиотека ***проф. Татяна Миронова*** пише, че повече от 55% от думите в руския език са църковнославянски. Граматиката също е обща в голяма степен – повече от 70%**.** ***Проф. В. Троицкий*** обобщава, че изследванията на лингвистите сочат, че 55% от руския език произхожда от църковнославянския. По този повод Църквата в лицето *на* ***епископ Иларион (Алфеев***) обяснява: **„За тези, които не знаят, следва да се обясни, че църковнославянският език е фактически древнобългарският език“**[3]**.**

На основата на заключенията на учените може смело да се каже, че руският език е поне 55% старобългарски.

* „Старобългарската литература е първата славянска литература и изобщо първата европейска литература, написана на говорим език, обогатен и издигнат в ранг на книжовен. В средата на IX век в Европа съществуват само два писмени езика – латински и старогръцки, които значително се различават от говоримите. Св.Св. Кирил и Методий превеждат на старобългарски най-важните богослужебни книги; те създават и оригинални произведения, с които поставят началото на една нова литература – старобългарската. Тази литература е в основата на европейската цивилизация от IX до XV век, тъй като върху нея се гради културата на православния свят, която и до днес се отличава със своята идентичност и значимост.“

[3] **Грънчаров,** А. Русский язык – диалект болгарского. Web: weag.livejournal.com

(н.с. Ваня Минчева, БАН)

***** „Българското кирил-методиевско наследство обогатило руския дух и е създало национално-културни традиции, които определят пътя на Русия за много столетия.“ ***(Проф.д-р Тодор Събев, БПЦ)***

***** ***Проф. Рикардо Пикио от Италия***, правейки задълбочен анализ на богатството и приноса на старобългарската литература, изтъква нейния уникален характер: „Старобългарската литература не се ограничила в ролята на посредница между възникналата култура на християнската Славия и другите славянски литератури от Балканите до Русия. Тя е създала нови тематични и структурно-формални образци. Някои идеологически и изразни схеми, кодифицирани в средновековна България, обусловиха създаването на една специфична литературна система, която впоследствие е била властваща в по-голямата част от славянските православни литератури чак до прага на модерната епоха. Тези характеристики ни упълномощават да гледаме на старата българска литература като на „Първичен извор на модели“, т.е. като на „литература на образци“.

Нека не забравяме категоричните отговори, дадени на академична дискусия с участието на крупни съветски и български учени, състояла се по инициатива на БАН и АН на СССР на 24–26 септември 1985 г. в София, на дискусионните въпроси за същността на славянската писменост от IX – XI век. Заключенията в официалния протокол гласят:

> *1) „Народната основа на езика на Кирило-Методиевските преводи се явява солунският диалект на българския език през IX век“;*
>
> *2) „Езикът на преводите в произведенията на Преславската и Охридската школа е старобългарският литературен език“;*
>
> *3) „Езикът на Кирило-Методиевските паметници е изиграл огромна роля в културния живот на другите славянски народи и във формирането на техните литературни езици*“ [4].

Отдавна чакан акт на признание и историческа истина бяха и думите на Руския Патриарх Кирил, произнесени на 3 март 2018 г. в София: „Без българското православие, нямаше да има и руско православие“.

По време на честването на тазгодишния празник на светите братя на 24 май Президентът на Р. България Румен Радев отново припомни историческата истина: „От нашите български земи дойде в Русия християнството

[4] **Йорданов,** Г. Стожер на славистиката и българистиката.// *в. „Нова Зора“,* 2017, бр. 3.

и старият църковно-славянски език. Трябва повече да се обръщаме към учените и на такива световно известни фактори като руския академик Димитрий Лихачов, който казва, че от България ние получихме и устно, и писмено църковно-славянския език; на България Русия дължи своята духовност, своето духовно начало и този висш слой на руската литература.“

Българската азбука, създадена в Преслав от ученици на Кирил и Методий в двора на княз Борис-Михаил I Покръстител, днес се използва като официална писменост в 13 държави в Европа и Азия – от Сърбия до Казахстан и Монголия.

За съжаление, настоящата изложба на Руския информационен център „При изворите на славянската писменост“, претърпя пълно фиаско в очите на българското общество. Тя не само не допринесе за развитието на нашите културни и духовни връзки, които, да си признаем честно, днес са доста ограничени, но и силно им навреди. Кой имаше полза от това „културно“ мероприятие?! Русия? България? Или други геополитически и неолиберални сили, чиято основна цел е унищожаване или поне силно редуциране на руското политическо и православно влияние на Балканите и в частност в България?!

Може би в тази България, която в качеството си на член на ЕС и НАТО, при наскоро проведени социологически изследвания сред седем източноевропейски страни от „Галъп Интернешънъл“ и международната организация Глобсек, заявява, че 70% от българите симпатизират на Путин, срещу 37% за президента на САЩ, или че българите искат Русия, а не САЩ за военен съюзник?! Разбира се, в условия на псевдодемокрация и значителна загуба на национален суверенитет не се допускат допитвания и референдуми по жизнено важни и определящи бъдещето въпроси от национално значение!

Духът и материята, общата кръвоносна система са началата, които свързват България и Русия. Традиции, култура, цивилизация – те определят нашето минало и бъдеще, нашата съдбовна предопределеност.

„Ние, българите, сме вградени в първоосновите на еврохристиянската цивилизация“, заявява проф. Куйо Куев, почетният д-р на Ягелонския университет в Краков. Нека не забравяме и простите исторически факти и реалности, че когато Берлин, Мадрид, Москва и Ню Йорк не са съществували, а Лондон и Париж са били само укрепени села, ние българите сме имали държава.

Българският народ е този, за когото е казано от най-авторитетни световни политически фигури и научни експерти като френските президенти Шарл дьо Гол, Франсоа Митеран, италианския президент Карло Чампи, японския проф. Шигеоши Мацуяма, американския проф. Норман Дейвис, културолога Хари Салмам и десетки други, че стои в основата на

европейската цивилизация. Неговата история в продължение на столетия тихомълком явно и безцеремонно се манипулира, краде и подменя безнаказано, впрочем, както и на цялото славянство и православието. Това не може да продължава безконечно въпреки незавидното ни положение днес.

Нека работим за това! Заслужаваме го всички ние! Защото паметта на предците и истината за тях е свята! Доказва го фактът, че в старата българска столица Плиска днес се извисява един изумителен „Дворец на Кирилицата“. Той не е създаден от българин или българската държава, а от Карен Алексанян, син на великия арменски народ-страдалец. Този забележителен и сърцат човек, проникнат от чувство за историзъм и висока нравствена мисия, подари на целия Кирилски свят, не само на България, едно специално и вълнуващо място, въздигнало сакралния дух на азбуката и словото; подари безценен и достоен дар – любовта и вдъхновението да съзидаваме и помним; да знаем и да се гордеем; да бъдем достойни наследници на предците на културата и историята, която може да се опитват да пренапишат, но която никога не може да бъде изтрита.

„Жаждата за истината е неподвластна и на най-перфидните фалшификатори на историческата истина, защото няма скрито, което да не се открие, и тайна, която да не се узнае“, казва Библията (М. Гл. 10–26). Друг цитат, този път от Корана, гласи: „Не обличайте истината с дрехата на лъжата, не скривайте истината, ако я знаете“.

Може би на базата на историческите извори и факти след време ще се появят други научно издържани и автентични по своя замисъл и изпълнение изложби по софийските улици и руските площади, с друг фокус на разбиране и внушение на тема: „Изворите на славянската писменост“, изчистени и освободени от всяка манипулация и политическа конюнктура.

Пътят на Истината е труден и трънлив, тя трябва да се отстоява и защитава[5].

Един такъв акт на защита на историческата истина се явява и направеното предложение в НС за преименуване на официалния за България празник 24 май от „Ден на българската просвета, култура и на славянската писменост“ в „Ден на Българската писменост, просвета и култура“! Възможна друга формулировка в духа на научната истина, всепризнат културен принос в развитието на цялата източноправославна и славянска общност е и формулировката: „Ден на българо-славянската писменост и култура“, въпреки че мнението както на проф. Топалов – член на Смесената българо-македонска комисия по историческите въпроси, така и на

[5] **Денчева,** Д. Сакралността на миналото или Българската сага. София, 2015.

редица други експерти е, че: „Славянска азбука няма, славянски език – няма!“ Има старобългарски език и писменост, станали цивилизационно достояние на милиони хора по света – славяни или не, и на техния език и култура!

ИЗВЕСТИЯ НА ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – БРЕЗНИК, ТОМ II, 2019 г.

проф. д-р Надя Манолова-Николова
СУ „Климент Охридски“

PROCEEDING OF THE MUSEUM OF HISTORY – BREZNIK, VOL. II, 2019

Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD.
Sofia University "St. Kliment Ohridski "

ABSTRACT

The author analyzes the content of the collection of reports from the national scientific conference on „Society, Culture, Education", held in Breznik on October 23-24, 2019. The conference was organized by the Municipal History Museum in Breznik. It was attended by scholars from important national institutions such as the Faculty of History at the Sofia University "St. Kliment Ohridski", the National Library „St. St. Cyril and Methodius ", the Ethnographic Institute at the Bulgarian Academy of Sciences, representatives of regional museums and archive desks in the cities of Pernik, Kyustendil, Samokov, Vidin, as wellas local researchers.

Ключови думи: *Исторически музей – Брезник, национална научна конференция, „Общество, култура, образование"*

Keywords: *History Museum – Breznik, national scientific conference „Society, culture, education"*

* * *

Издаването на том II от „Известия на Общинския исторически музей – гр. Брезник" е в резултат на твърдата решимост на неговото ръководство да продължи започнатото през 2018 г. периодично публикуване на материали от националните конференции, провеждани тук. През есента на 2019 г. конференцията бе организирана под общата тема „Общество,

култура, образование“ или накратко ОКО. Благодарение на участниците в конференцията, преработили докладите в статии, томът е в ръцете на читателите.

Не са много общинските музеи в България, които се наемат с подобни начинания. Организирането на конференции от този тип, национални по характер, със стремеж да представят проучвания от местен, локален характер, дълбоко съм убедена, имат изключително важно значение за живота в малките градове на страната ни. Поддържането или пък, защо не, създаването на нови традиции в популяризирането на научните знания за историята на тези градове, разгръща техния духовен потенциал. Подпомага местното самочувствие за по-устойчив смисъл на живеенето в малкия град. Подтиква, надявам се, към идеи за опазване и експониране на локалното културно-историческо наследство и включването му в стопанската стратегия за бъдещо развитие.

Моят оптимизъм се основава още на добрата организация, при която протичаха досега проведените две конференции от 2018 и 2019 г., на проявения интерес към тях от страна на общинското ръководство и на научната общественост. Участие взеха както учени от важни национални институции като Историческия факултет на Софийския университет, Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Етнографския институт към БАН, и др., представители от регионални музеи и архиви в Перник, Кюстендил, Самоков, Видин, така и местни изследователи. Ако при подготовката на първия том, като редактор, срещнах известни трудности при работата с някои от авторите, с оглед да се подчинят техните текстове на научните правила на писане и цитиране, допуснаха се грешки, то при обработката на втория том пролича наличието на известен опит и възприети норми, които изданието ще следва. Очертаха се две водещи линии както при работата на конференциите, така и в издаваните материали от тях.

Първата – да се популяризират чрез научни текстове важни годишнини на събития или личности, свързани с Брезник, региона или селищата от Западна България. Миналата година бяха отбелязани две важни годишнини: 150 години от създаването на първото светско училище в Брезник и 130 години от рождението на Стоян Миленков, една колоритна и любопитна фигура в нашия културен живот през първата половина на XX век. Две слова, произнесени от зам. кмета на общината Мария Добревска, посветени на годишнините, са публикувани в началото на тома. Втората линия, която проследявам, е да се разглеждат теми с разнообразен локален характер, но важни и в национален план от гледната точка на историка, археолога, етнолога.

С оглед на тези две линии материалите са организирани в две основни

части – първата е озаглавена Музеят и обществеността и втората – Археология, история, етнология. На Стоян Миленков е посветена основната статия от Емилия Велинова. Представена е колекцията от документи и материали на артиста и музиканта, дарени от дъщерята на Миленков за брезнишкия музей. Сред материалите е неговият бюст, направен от известния български скулптор Кирил Шиваров. Съставен е много добър опис на колекцията, включващ известни публикации за него, честванията и други. Създаден е и кратък филм, пуснат в интернет пространството. Още една интересна статия е посветена на Ст. Миленков и неговото творчество, свързано с посещенията му в Перник. Нонка Кръстева разглежда някои от песните, закачливо посветени на водещи фигури в живота на Пернишките мини, предоставени от краеведа Светозар Захариев.

В раздела Музеят и обществеността Петя Василева-Груева споделя размисли и опита от един културно-образователен проект, включващ етнолози от Софийския университет – катедра Етнология, и ученици от Етрополе. Работата по проекта води към оптимистичния извод, че интерактивният подход е подходящ за поддържане общуването между поколенията, запазването и обновяването на традициите. Статията на Константин Панайотов разглежда личните фондове на Асен Василиев, Борис Чолов и Борислав Георгиев, от които са извлечени интересни и поставящи нови въпроси сведения за Брезник и Брезнишко. В същия раздел вълнуващият разказ на Силвия Нотева повежда читателя по пътищата на 26-ти пехотен Пернишки полк към с. Сенгелово, Гърция. Експедицията с участници от Министерството на отбраната, от ред други научни институции и от РИМ–Перник достига вр. Чона, кота 1255 м. На тази крайна цел експедицията преоткрива построената от войниците на полка през 1916 г. чешма, на която те издълбали надписа: „България се бои само от Бога!“, днес заличен с длето.

Публикуваният античен и средновековен нумизматичен материал от Светослава Филипова предоставя ценна информация, чудесен анализ и отлично съставен каталог на монетите, притежание на Общинския музей в Брезник. Статията на арх. Мария Каразлатева поставя изключително важни въпроси за научната интерпретация на уникалния паметник в м. Пусто Гърло, за неговото съхраняване и в бъдеще добро социализиране, с цел да бъде привлечено вниманието на ЮНЕСКО.

Няколко са статиите, посветени на Българското възраждане. Сашка Бизеранова анализира публикувания през 1860 г. „Вечен календар“, експонат в РИМ–Видин. Популярен в своето време, календарът съдържа ценна информация за социалния състав на видинските спомоществователи, чиито списък е отпечатан в края на книгата. Биографични сведения за

малко познатия първи български митрополит в Пирот дава статията на Надя Манолова-Николова. Използвани са документи от Знеполския Пеев архив, които са непубликувани източници за дейността на митрополита и неговия конфликт с Пиротската община. Ваня Рачева се спира детайлно върху записка на Марин Дринов за българо-сръбската граница, направена през декември 1877 г., времето когато сръбската армия напредва в посока към София и Видин. Авторката разглежда позициите на Дринов относно етническия характер на районите около Ниш, Призрен, Прищина, Скопие, Пирот. Руслан Иванов представя щрихи от ежедневието на един от възпитаниците на Робърт колеж – Алекси поп Ангелов. Много интересна е неговата история – от бедняшкия дом до американския Робърт колеж, с помощта на владиката Доротей, към активно участие в следосвобожденския политически живот.

В широк хронологически порядък са издирените от Георги Радославов документи за родното му с. Зидарци. Авторът проследява с добър анализ основни моменти от миналото на селището през османските архиви, стигайки до съвременността. Приносен характер има също статията на Вера Георгиева. Авторката разглежда в сравнителен план Видовденските събори в Брезник и Годеч. На базата на много добро познаване на етнографските свидетелства са дадени и логични предположения за обяснение произхода на празника Видовден. Изключително подробен е анализът на социо-културната нормативна уредба на селското семейство в Кюстендилския край, направен от Екатерина Керемидарска. Обработен е значителен архивен и теренен материал, безспорно добра база и за бъдещи изследвания.

За първи път, по мое мнение, Милчо Георгиев прави опит да проследи цялостно участието на маскарадните/сурвакарските групи от Брезнишко в различни фестивали, от 1963 г. до днес. Много пунктуално са систематизирани тематично и по години участията им в разнообразни национални и международни прояви – работа, която може да послужи за бъдещи проучвания върху феномена „маскарадите в съвременността“. Аниела Асенова справедливо напомня за голямата стойност на сборника с материали от Брезнишко, изготвен от Александър Мартинов. Сборник, който и до днес не е загубил своето значение и се ползва от нови поколения при изучаването на местния фолклор. Последната статия в тома от Емилия Максимова призовава за опазване на граовския диалект, с неговата цветиста изразност, тънък хумор и „право куме в очи“.

В т. II повечето статии са добре илюстрирани, а снимковият материал в края допълва сполучливо текстовете. Фотосите напомнят още за емоционалното включване в конференцията на малките ученици при

отбелязването на 130-годишнината от създаването на първото светско училище в Брезник. Чудесните дни на октомврийската, брезнишка научна среща през 2019 г. остават в миналото, но вече са „отложени“ във втория, елегантно оформен книжен том на Известията.

Четете и разпространете, драги читатели!

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Брезник

Музеят на Граово

ПРИЛОЖЕНИЯ

АРХИВЪТ НА КОМИТЕТА ПО ВЪЗДИГАНЕ НА ПАМЕТНИК НА ЗАГИНАЛИТЕ В БИТКАТА КРАЙ БРЕЗНИК В СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА 1885 ГОДИНА

Паметникът на загиналите в боя на 6 ноември 1885г. Открит на 15 юни 1903г. с тържествена церемония и литийно шествие по пренасяне тленните останки на загиналите.

Паметна плоча на лицевата странана паметника

Паметна плоча на задната страна на паметника

Снимка на паметника от 20-30 те години на XX век.

Паметникът след 1985 год. Снимка Божидар Пантев

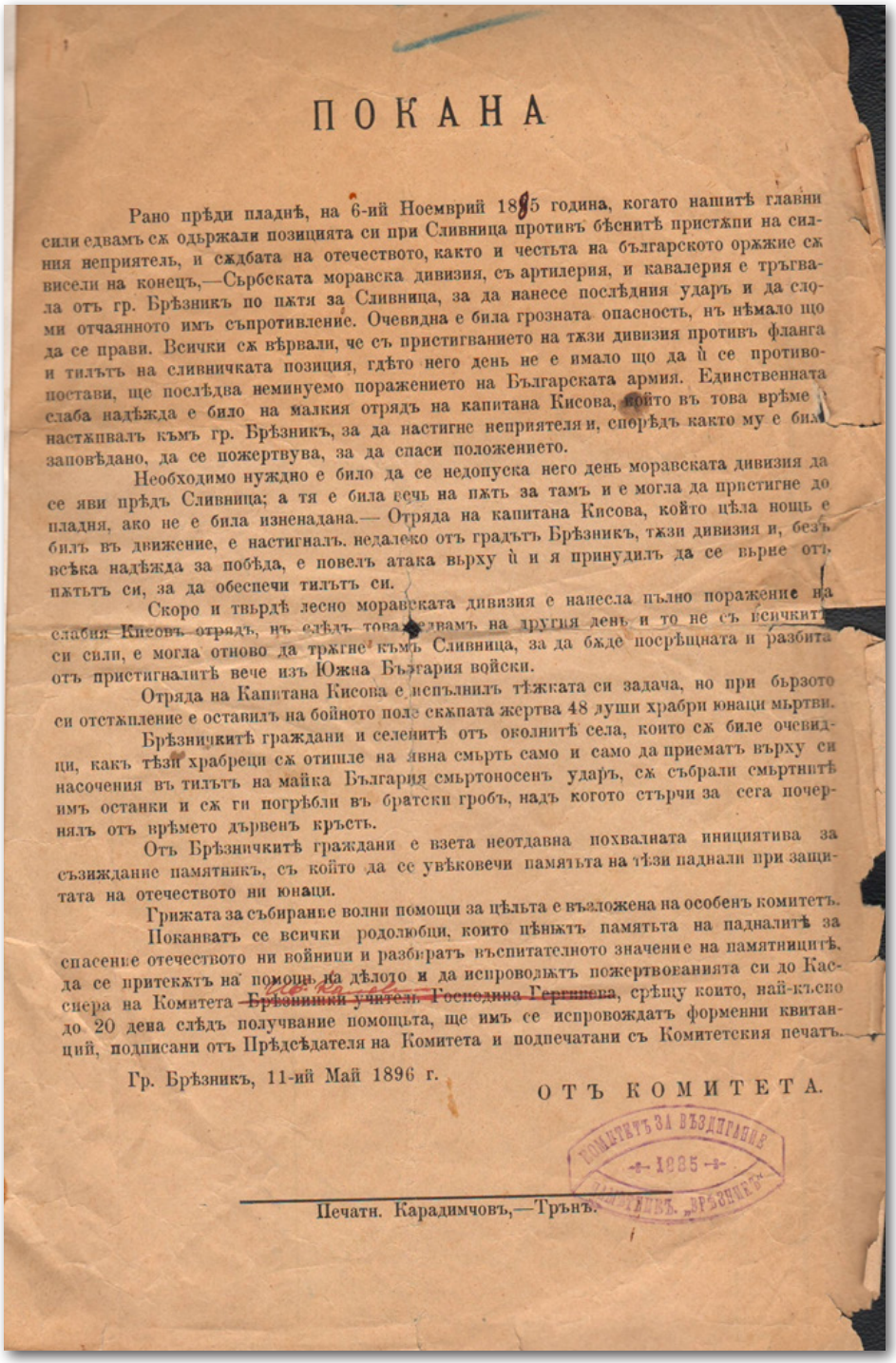

Паметникът днес. Снимка Божидар Пантев.

Морена на мястото, където е бил общия гроб на загиналите войници на 6. XI. 1885 г. в м. Чуряк, Брезник, открита през 1985 г.

ПОКАНА

Рано прѣди пладнѣ, на 6-ий Ноемврий 1885 година, когато нашитѣ главни сили едвамъ сж одържали позицията си при Сливница противъ бѣснитѣ пристжпи на сил-ния неприятель, и сждбата на отечеството, както и честьта на българското оржжие сж висели на конецъ,—Сърбската моравска дивизия, съ артилерия, и кавалерия е тръгва-ла отъ гр. Брѣзникъ по пжтя за Сливница, за да нанесе послѣдния ударъ и да сло-ми отчаянното имъ съпротивление. Очевидна е била грозната опасность, нъ нѣмало що да се прави. Всички сж вѣрвали, че съ пристигването на тжзи дивизия противъ фланга и тилътъ на сливничката позиция, гдѣто него день не е имало що да ѝ се противо-постави, ще послѣдва неминуемо поражението на Българската армия. Единственната слаба надѣжда е било на малкия отрядъ на капитана Кисова, който въ това врѣме настжпвалъ къмъ гр. Брѣзникъ, за да настигне неприятеля и, спорѣдъ както му е бил заповѣдано, да се пожертвува, за да спаси положението.

Необходимо нуждно е било да се недопуска него день моравската дивизия да се яви прѣдъ Сливница; а тя е била вечь на пжть за тамъ и е могла да пристигне до пладня, ако не е била изненадана.— Отряда на капитана Кисова, който цѣла нощь е билъ въ движение, е настигналъ. недалеко отъ градътъ Брѣзникъ, тжзи дивизия и, безъ всѣка надѣжда за побѣда, е повелъ атака върху ѝ и я принудилъ да се върне отъ пжтътъ си, за да обеспечи тилътъ си.

Скоро и твърдѣ лесно моравската дивизия е нанесла пълно поражение на слабия Кисовъ отрядъ, нъ слѣдъ това едвамъ на другия день и то не съ всичкит си сили, е могла отново да тржгне къмъ Сливница, за да бжде посрѣщната и разбита отъ пристигналитѣ вече изъ Южна България войски.

Отряда на Капитана Кисова е испълнилъ тѣжката си задача, но при бързото си отстжпление е оставилъ на бойното поле скжпата жертва 48 души храбри юнаци мьртви.

Брѣзницкитѣ граждани и селенитѣ отъ околнитѣ села, които сж биле очевид-ци, какъ тѣзи храбреци сж отишле на явна смьрть само и само да приематъ върху си насочения въ тилътъ на майка България смьртоносенъ ударъ, сж събрали смьртнитѣ имъ останки и сж ги погрѣбли въ братски гробъ, надъ когото стърчи за сега почер-нялъ отъ врѣмето дървенъ кръстъ.

Отъ Брѣзничкитѣ граждани е взета неотдавна похвалната инициятива за съзиждание памятникъ, съ който да се увѣковечи памятьта на тѣзи паднали при защи-тата на отечеството ни юнаци.

Грижата за събиранье волни помощи за цѣльта е възложена на особенъ комитетъ.

Поканватъ се всички родолюбци, които цѣнѣтъ памятьта на падналитѣ за спасение отечеството ни войници и разбиратъ възпитателното значение на памятницитѣ, да се притекжтъ на помощь на дѣлото и да испроводѣтъ пожертвованията си до Кас-сиера на Комитета ~~Брѣзницкий учитель~~ Господина Гергинева, срѣщу които, най-късно до 20 дена слѣдъ получване помощьта, ще имъ се испровождатъ форменни квитан-ций, подписани отъ Прѣдсѣдателя на Комитета и подпечатани съ Комитетския печатъ.

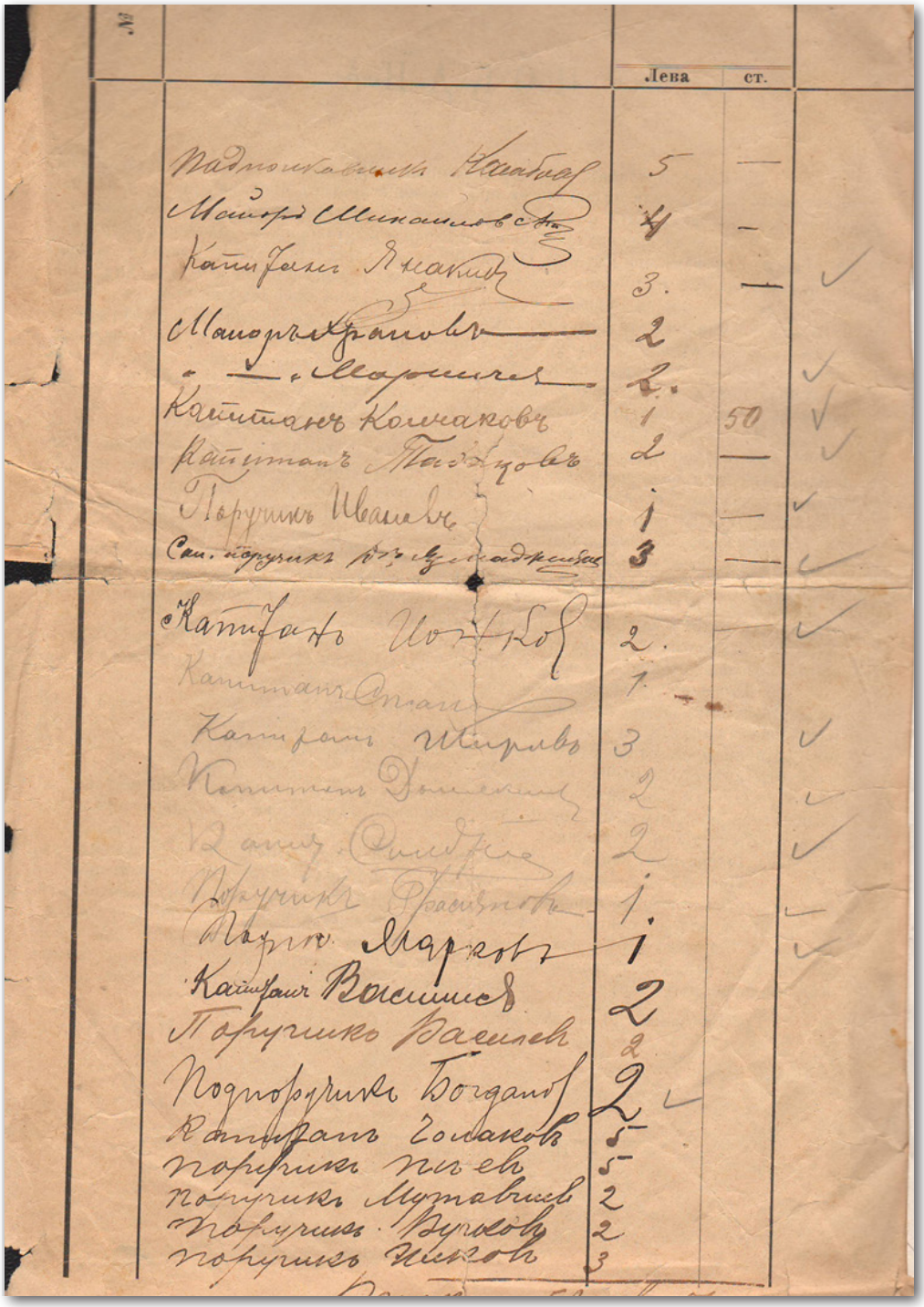
Гр. Брѣзникъ, 11-ий Май 1896 г.

ОТЪ КОМИТЕТА.

КОМИТЕТЪ ЗА ВЪЗДИГАНИЕ -•- 1885 -•- ПАМЕТНИКЪ. БРѢЗНИКЪ

Печатн. Карадимчовъ,—Трънъ.

Покана до гражданството за въздигане на паметник в гр. Брезник. Отпечатана 1896г.

Гръб на поканата за вписване имената на „пожертвувателя”. Дарителите от I-ви резервен пеши полк Брезник, 1903 г.

Списък на загиналите в боя край Брезник, 6 ноември 1885 г. ЦДВИА

БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ И ВЪЗВРЪЩАНЕТО НА ЮЖНА ДОБРУДЖА ПРЕЗ 1940 г.

Българските войски в утрото на 21 септември 1940 г. в очакване на заповедта за преминаване на границата .

Тръбачът възвестява утрото на 21 септември 1940 г.

Генерал майор Атанас Жилков начело на Комисията по приемане и опазване на територията.

Генерал-лейтенант Георги Попов начело на 8-миконен пехотен Приморски полк .

Посрещане на българските войски в Тутракан.

Посрещане на кораба "Бургас" на балчишкото пристанище, 21 септември 1940 г.

Асп. Айдемирски с бомбето в ръка при посрещането на войските в Добрич на 25.09.1940 г.

Посрещане на Лейбгв. конен полк в с. Дропла, 28 септември 1940 г.

Български войници събарят взривена гранична пирамида в утрото на 21 септември 1940 г.

ОТ КАВКАЗ ДО КАЛКАС – 394-та СТРЕЛКОВА КРИВОРОЖКА ЧЕРВЕНОЗНАМЕННА ДИВИЗИЯ В ПЕРНИШКО

*Полкови бойни учения на 394 стрелкова дивизия. Април 1945 г. Радомир. -*В центъра – полк. И.С.Титов. РИМ-Перник, ф.СС инв. №С329*

Художествена самодейност на 394 стрелкова дивизия, Перник. 1945 г. РИМ-Перник, Ф.СС инв. №С671/2

Части на 394 стрелкова дивизия напускат Перник. 1945 г., РИМ-Перник, ф.СС, инв. №С332

Дислокация на 394 стрелкова дивизия в района на Перник и Радомир. Юни 1945 г.

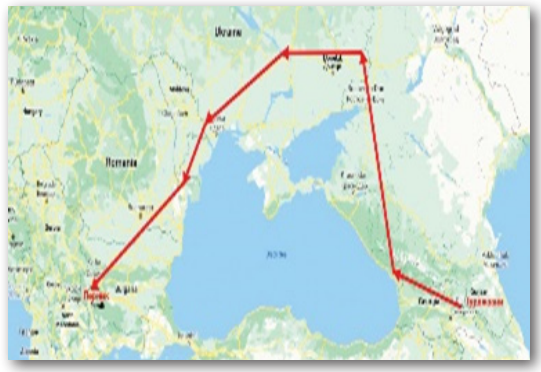
Кавказ. Марухски проход. Паметник на защитниците на прохода 810 стрелкови полк. Снимка от интернет.

Кавказ. Защитници на Марухски проход. 1942 г.

Кавказ. Отбрана на Мрухски проход. 1942 г

Бойния път на 394 СКЧД. 1941-1945.

ХЪРВАТСКИЯТ ГЕОГРАФ ИВАН ХОИЧ И НЕГОВАТА ПРЕДСТАВА ЗА БЪЛГАРИТЕ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Hoić: Slike V.—2. izd. 1. Sofija. (Str. 131.)

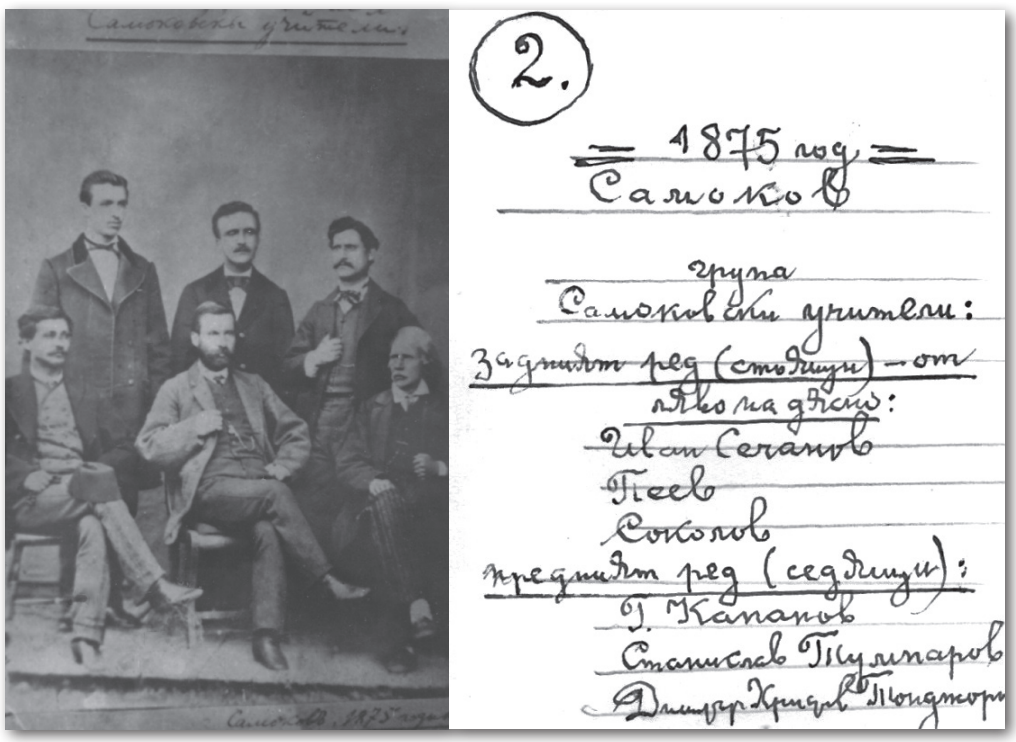

Sl. 11. Šopkinja iz sofijske okolice.

Илюстрации от книгата на Иван Хоич „Картини от общата география“.

ДИМИТЪР И НИКОЛАЙ ТОНДЖАРОВИ
УЧИТЕЛИ ОТ САМОКОВ

Самоковски учители

По първия въпросъ. Селата ще си градятъ сами учил. здания. За подържка на училищата се прѣпоржчватъ тѣзи източници: 1) църковни приходи, 2) общи приходи отъ селото, 3) да се опрѣдѣли обща селска нива, обработвана отъ всички селяни, 4) доброволни пожертвования, 5) процентъ отъ прихода на всѣки селянинъ.

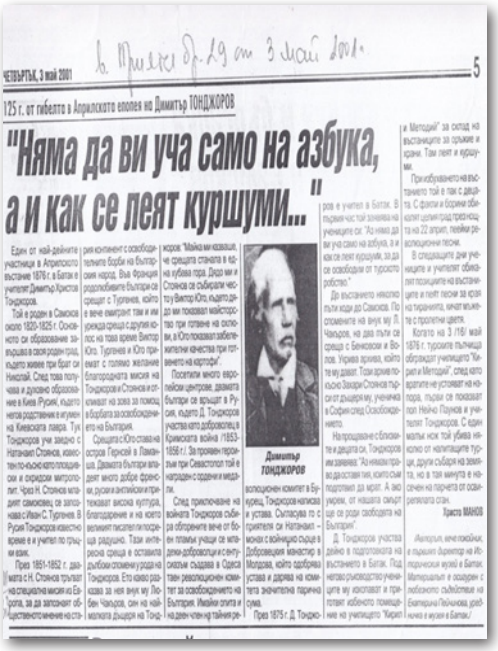

Самоковски учителски съборъ прѣзъ 1874 год.

1. Василъ З. Расолковъ, 2. Спасъ Тумпаровъ, 3. З. К. Босилковъ, 4. Ат. Бисеринъ, 5. Г. Капановъ, 6. Д. Чуковъ, 7. Д. Бисеровъ, 8. Димит. Тонджаровъ, 9. Иванъ Соколовъ, 10. Ив. Сичановъ, 11. Хр. Грънчаровъ, 12. З. Бобошевски, 13. К. х. Паневъ, 14. Цвѣтко Паневъ, 15. Т. К. Келешевъ, 16. Неизвѣстенъ.

[1]) *По втория въпросъ.* Подъ думата „устроение" съборътъ разбиралъ училищното здание въ хигиенично отношение. Училищата да се градятъ на високо мѣсто; голѣмината на стаитѣ ще зависи отъ числото на ученицитѣ; въ училището ще има жилище за у-ля; при училището ще има дворъ и градина; то да се строи далечъ отъ

[1]) Ние имахме на ржка самия протоколъ, помѣстенъ въ митроп. кодика, но прѣдпочетохме да вземемъ изложението, както е въ „История на учебното дѣло въ България" отъ г. Н. Ив. Ванкова, защото е касо и добрѣ скицирано.

в Прилеп бр. 19 от 3 май 2001.

ЧЕТВЪРТЪК, 3 май 2001 5

125 г. от гибелта в Априлското въстание на Димитър ТОНДЖОРОВ

"Няма да ви уча само на азбука, а и как се леят куршуми..."

Един от най-деятните участници в Априлското въстание 1876 г. в Батак е учителят Димитър Христов Тонджоров.

Той е роден в Самоков около 1820–1825 г. Основното си образование завършва в своя роден град, където живее при брат си Николай. След това получава и духовно образование в Киев (Русия), където негов роднина е игумен на Киевската лавра. Тук Тонджоров учи заедно с Натанаил Охридски, известното като плодовит и окръжен митрополит. Чрез Н. Охридски младият самоковец се запознава с Иван С. Тургенев. В Русия Тонджоров известно време е и учител по руски език.

През 1851–1852 г. дава и С. Н. Стойков тръгват нарисуването на Българ- ...ението на ста- ...рия комплект с освободителните борби на българския народ. Във Франция родолюбивите българи се срещат с Тургенев, който в вече емигрант там и им урежда срещи с другите водещи по това време хора Виктор Юго. Тургенев и Юго правят с голямо желание благородната миссия на Тонджоров и Стойков и отстояват на хора за помощ в борбата за освобождението на България.

Срещите с Юго оставят дълбок спомен у родолюбивия Тонджоров. Ето какво разказва за тях внук му Любен Чилдъров, син на най-малката дъщеря на Тонджоров: "Майка ми казваше, че срещата станала в една кубова гора. Дядо ми и Стойков се събирали често у Виктор Юго, където дядо ми показвал майсторлъка, при което Юго проявявал забележителни качества при готвенето на картофи".

Посетили много европейски центрове, дошли българи се връщат в Русия, където Д. Тонджоров участва като доброволец в Кримската война (1853–1856 г.). За проявен героизъм при Севастопол той е награден с ордени и медали.

След приключване на войната Тонджоров събира обгорените вече от боен пламък уроци се неведнъж добровол- ...ци и ентусиазъм създава в Одеса тайно революционен комитет за освобождението на България. Имайки опита и на деен член на тайния ре- ...волюционен комитет в Бъ- ...курещ, Тонджоров написва и устава. Съгласува го с приятеля си Натанаил Охридски с войводско сърце в Добруджанския манастир в Молдова, който одобрява устава и дарява на комитета значителна парична сума.

Димитър ТОНДЖОРОВ

През 1875 г. Д. Тонджоров е учител в Батак. В първия част той занимава учениците си: "Аз нямам да ви уча само на азбука, а и как се леят куршуми, за да се освободим от турското робство."

До въстанието няколко пъти кани до Самоков. По спомените на внук му Л. Чилдъров, на два пъти се среща с Бенковски и Волов. Уврява архива, който те му дават. Този архив по-късно Захари Стоянов търси от дъщеря му, ученичка в София след Освобождението.

На тръгването с близките и децата си, Тонджоров им заявява: "Аз нямам тра- ...во да остана тия, които сам подготвих да идат. А аз умрях, от нашата сиди- ...ще се роди свободата на България".

Д. Тонджоров участва дейно в подготовката на въстанието в Батак. Под непосредственото ръководство на учителя Тонджоров учениците от 3 клас изучават и пеят избрани песни. Сред тях е и "Кирилометодиевска", "Ще се вдигне тоя народ" и "Ще пукне ден" за освобождението на България.

Прикобяването на въстанието той в тях с децата. С фрази и бодри обяснява целия път на прелома: от 22 април, пеейки революционни песни.

В следващите дни учениците и учителят обикалят посещените на въстанието и пеят песни за юнаците, които загиват, като мъстят за тиранията, като мъжете с пролетни цветя.

Когато на 3 /16/ май 1876 г. турските пълчища обкръжават училището "Кирил и Методий", след като вратите не устоява на напора, първи се показват поп Нейчо Пауков и учителят Тонджоров. С едни малцина нож той убива няколко от нахлулите турци, други съборя на земята, но в тая минута е нанесен на гърлото от озверелото стан.

Трисо МАНОВ

Авторът, мой покойник, е първи директор на Историческия музей в Батак. Материалът е създаден с любезното съдействие на Екатерина Гюлчикова, уредничка в музея в Батак.

3.

Константинъ Димитровъ Тонджоровъ, сынъ на Димитъръ Христовъ Тонджоровъ отъ Самоковъ. Като ученикъ - гологлавъ в турско време.

1873 г.

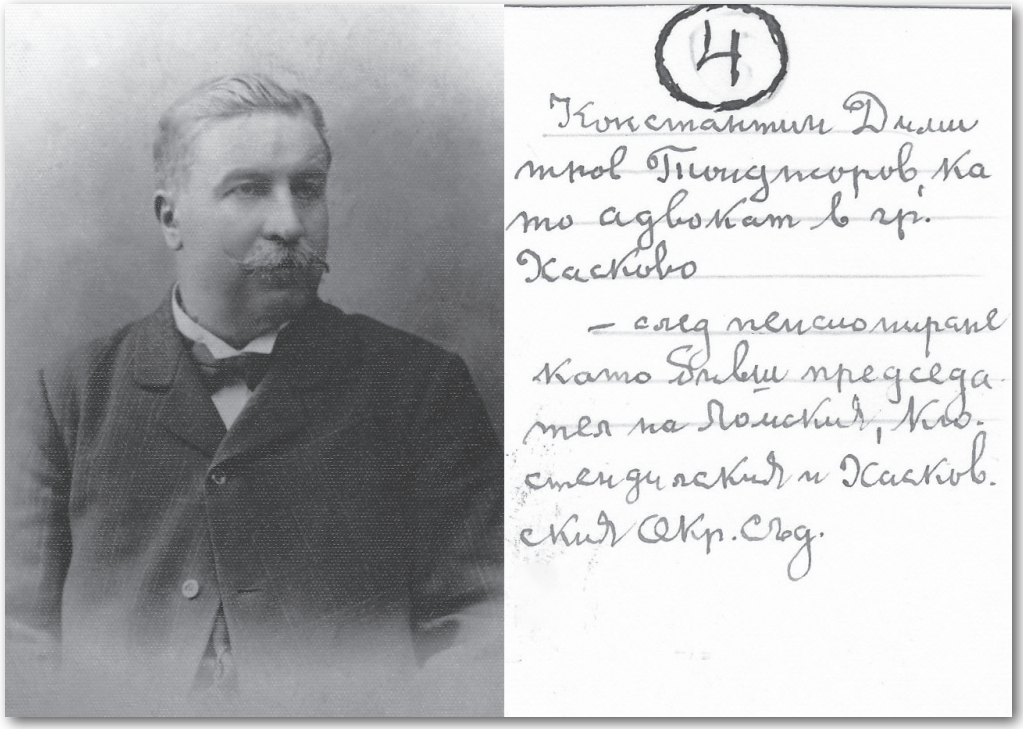
-(К. Д. Тонджоровъ - е седналият на предния редъ най-вляво).

Семейството на Димитър Тонджаров

Константин Тонджаров по време на Сръбско-българската война

4

Константин Димитров Тонджоров, като адвокат в гр. Ксасково

– след пенсиониране като бивш председател на Ломския, Кюстендилския и Ксасковския Окр. Съд.

г. да му прати взаимоучителните таблици и др. книги /граматики, краснописания/.

Николай Тонджоров е роден в гр.Самоков през 1808 г. Бил пръв ученик на Неофит в Самоков и после се учил може би в Свищов или Букурещ. През 1834 г. се установил като учител в родния си град Самоков и същата година въвел взаимоучителната метода в България /значи, още преди Неофит Рилски да открие Габровското училище/.

Николай Тонджоров през 1840 и 1847 г. учителствал в Кюстендил, през 1853 г. - в Пловдив и през 1850 г. - във Велес. Учителствал общо цели осем години. Във Велес бил настанен за учител от Авксентий Велешки, там въвел напълно взаимната метода.

Последното писмо до Неофит Рилски било от 30.X.1852 г. По-нататъшната съдба на Николай Христович Тонджоров не е известна.

Литература:

Христо Семерджиев, Самоков и околността му, С. 1926 г., кн.21, с.386

ДИМИТЪР ХРИСТОВИЧ ТОНДЖОРОВ

Димитър Христович Тонджоров е роден в Самоков около 1820-1825 г. Брат е на известния Николай Христович Тонджоров. Бил е ученик на Неофит Рилски и учител в Пловдив в Кюстендил. Имал и друг брат, Ангел, също учител. Детските си години Димитър прекарал в родния си град, където живял при по-големия си брат Николай. Негов съученик бил Натанаил Стоянович, известен по-късно като пловдивски и охридски митрополит. Двамата съученици продължили образованието си в Русия, където били духовната академия в Киев.

Димитър Тонджоров се запознал с Тургенев. Няколко години по-късно се свързал и с великия френски писател и общественик Виктор Юго. За това какво разказа по този повод внукът на Тонджоров, 77-годишният Любен Чакъров: "Около 1851-1852г. дядо Димитър Тонджоров бил със специална мисия из Европа. Посетил много европейски центрове и видни личности, отива в Париж при Тургенев, който го запознава с Виктор Юго. Тургенев приел с голямо желание благородната мисия на Тонджоров за помощ в освобождението на България. Предполагам, че срещата между Юго, Тургенев и Тонджоров станала на остров Гернсей или Ламанша, около 1851-1852 г. Майка ми знаеше, че срещата станала в една хубава гора, където събирали оклюви и дядо ги готвил. Те се събирали често на срещи, закуски и обеди, където Виктор Юго често пъти им показвал своето майсторство при готвенето на картофи".

За тази среща Д.Мустаков във в."Отечествен фронт", бр. 9748 от 17.IV.1970 г. съобщава, че самоковският даскал Димитър Христович Тонджоров, учител в Батак, бил изпратен заедно с Натанаил Стоянов от Българската революционен комитет, придружен от Тургенев, при Виктор Юго. Във в."Пулс", бр.9 от 28.IV.1970г. друг автор, Симеон Янев, също пише, че даскал Димитър Тонджоров, който по-късно мъченически загинал в Батак, по време на турските клания в Батак, на млади години бил ходил при Виктор Юго в Гернсей, за да го моли за помощ на българския народ.

Около 1856-1857 г. Тонджоров се завърнал в Самоков. Баща му вече бил умрял. Никой не го познал. Бил облечен в руска униформа - панталони в ботушите и отторе куртка, стегната в кръста с шнур. Вълнуваща била срещата му със скъпата майка, която не само че не го познала, но го била и прежалила. Убедила се, че е роденият й син, едва когато й показал черната брадавица на десното рамо.

На солидна възраст Тонджоров се оженя в Самоков и няколко години след това си построя малка къщичка до река Бистрица. След това станал учител в Брезник. Имал въшебен глас и създал в училището хор с репертоар от български и руски песни. От тук бил уволнен за революционна дейност.

През 1875 г. станал учител в Батак. Правдиви са неговите думи, казани на прощаване с близките му. "Аз отивам и може би вече нема да се върна. Там много кръв ще се пролее, но аз нямам право да оставам тия, които съм приготвил за смърт. Но от нашата кръв ще се роди свободата на България..."

В спомените си дядо Любен Чакъров разказва и следното: "Дядо ми бил във връзка с революционния комитет в Букурещ, а така също и с революционерите в Русия. Трескави били дните за подготовката на въстанието. Тонджоров е в първите редици, начело с Горанов, който бил душата на баташките въстаници. Двамата обикаляли заедно различните градове в приготовление на запаси от храна. Самото училище се превърнало в оръжейна. Тук децата започнали да копаят в избеното помещение склад за общественити храни и оръжия, леели куршуми. С чудна

бързина се раздавало и укривало оръжието. Били приготвени и запаси от храни, събирани от градове и села из всички краища на България. Ценни архиви, поставени в засмолени чували, били закопани по Главната архива на Априлското въстание сам Тонджоров занесъл в къщата си в Самоков, където после била изгорена. Д.Тонджоров пътуваше пъти приел в дома си в Самоков Панайот Волов, излагайки на показ собственото си семейство. В Батак учил децата на българските революционни песни. Това им обещал още при идването си: "Аз няма да ви уча само на азбука, а как да леете куршуми, за да се освободим от турския иго..."

Батачани вдигнали въстанието посред нощ на 21 срещу 22 април. В тия решителни дни учителят Тонджоров организирал учениците с факли и песни разнасяли радостта си по целия Батак, а в следващите обикаляли позициите и заедно с въстаниците пеели революционни песни за края на тиранията и изгряващата свобода.

Било 16 май 1876 г. - дванадесетия ден, откакто батачани възгласили свобода и независимост и четвъртият ден от баташка драма. Настъпил денят, в който непокорените превърнали къща и педя земя в крепост и я обливали с потоци кръв, за да спасят честта си и своето българско име. Батак със седемстотинте си превърнат в пепелище. По-голямата част от народа загинала, само последните крепости на родопския градец - училището "Св. Кирил и Методий" и църквата. Башибозуците напъвали от всички страни с ярост. Запалените факли облизвали с пламъците си вече и самото училище. Вратите били залостени. Отвътре едва-едва се чували само гласовете на поп Нейчо и учителя Димитър Тонджоров, който издавал последните заповеди: "Първите ще загинат, а другите ще пробият и ще излязат". Той се хвърлил сред гората от атагани. В ръцете си държал своя нож, с който повалил първите няколко башибозуци, но други го обезоръжили го и го повели към моста. В бъркотията той извадил револвера на един от тях и го съсякъл. Други след това съсекли и нажежили агонизиращ, го хвърлили в пламъците на горящото училище. Тази смърт му се смесил с този на изгорелите невръстни деца и майки.

Литература:

Д.Мустаков, Димитър Тондджоров, в."Отечествен фронт", бр. 9748 от 17.IV.1970 г.

Симеон Янев, Даскал Димитър Тонджоров, в."Пулс", бр.9 от 28.IV.1970г.

в."Самоковска комуна",бр.884, 887 и 1093 от 1966 и 1970г.

94

Христо Манов "Самоковски видни личности" . София, 1998, с. 92 – 94.

Златният медал, връчен в Лондон през 1909 г., за качествата на „желязната вода“ в местността Бърдото край Брезник. (ф. 358К, оп. 1, а.е. 79, л. 1)

Басейнът с „желязната вода“ в м. Бърдото край Брезник, 1938 г. (ф. 358К, оп. 1, а.е. 79, л. 12)

Етап от строителството на басейна с „желязната вода“ в м. Бърдото край Брезник, 1938 г. (ф. 358К, оп. 1, а.е. 79, л. 20)

М. Георгиев край басейна с „желязната вода“ в м. Бърдото край Брезник, 14 юли 1940 г. (ф. 358К, оп. 1, а.е. 79, л. 27)-

ЕДНА ИЗЛОЖБА – НЯКОЛКО ЩРИХИ КЪМ СЪДБАТА НА ЕДИН БРЕЗНИШКИ РОД

1. Афиш от изложбата „Българските земи в старите географски карти и атласи от колекцията на д-р Симеон Симов".

2.1, 2.2 Откриване на изложбата „Българските земи в старите географски карти и атласи от колекцията на д-р Симеон Симов", 19.10.2016 г. Сн. Л. Козловска, предоставена от Станислава Антова (PR на Община Перник 2017-2019 г.)

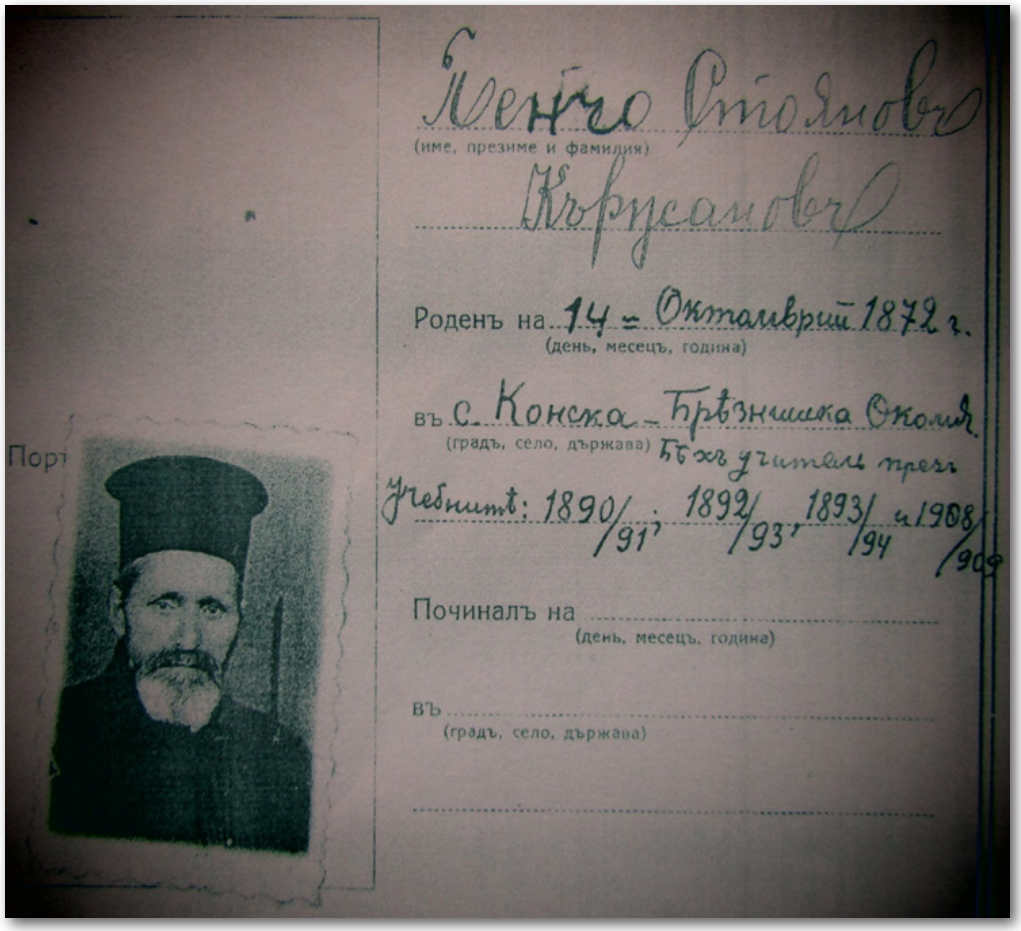

3.Протоколна среща: Д-р Симеон Симов и д-р Вяра Церовска. Сн. Л. Козловска, предоставена от Станислава Антова (PR на Община Перник 2017-2019 г.)

4.1, 4.2. Д-р Симеон Симов в РИМ - Перник, 19.10.2016 г.
Снимка Гергана Николова

5.Пенчо Ст. Кържанов, ДА Перник, ф.191 К, оп.1 а.е.25

6. Снимка на фотографа Стоян Пушев от Брезник. На преден план Александра и д-р Михаил Васеви. До нея баба Къта и дядо Стоянчо Кафеджийски. Зад Александра и д-р Васев е Георги (Гоца) Котев Кафеджийски. Зад Ст. Кафеджийски е Александър Симов. Стоянчо Кафеджийски е брат на Кота Кафеджийски. Предполага се, че снимката е правена около 1910 г. РИМ – Перник; НИБ осн.ф. 4108

7. Александър Симов (Сандо Симин), РИМ – Перник; НИБ осн.ф. 4272.1

60 ГОДИНИ СЕЛО РУДАРЦИ

Общ изглед на с. Рударци

Църквата в с. Рударци

Плажът в с. Рударци

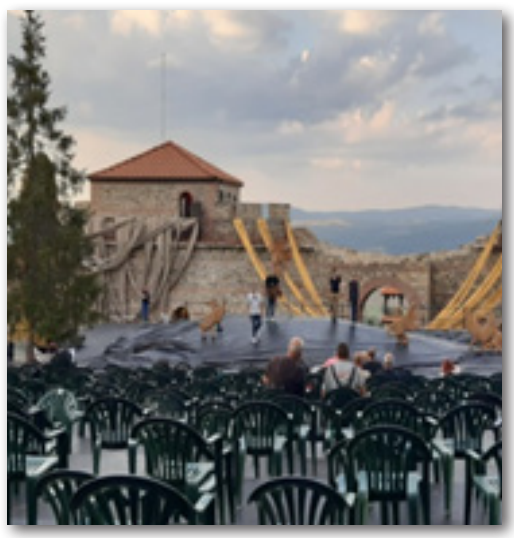
Ресторантът в с. Рударци

КОЛАБОРАЦИЯТА МЕЖДУ МУЗЕЙНАТА И ФЕСТИВАЛНАТА ДЕЙНОСТ – ГАРАНЦИЯ ЗА УСТОЙЧИВОСТ В ПРЕДСТАВЯНЕТО НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Сн. 1 Експозиционните площи на „Цари Мали град”

Сн. 2. Сн. 3 Фестивалната сцена

Сн. 4.Сцена от операта "Янините девет братя"

Сн.5. Сцена от операта „Кармен"

Сн. 6 Из балета „Зорба, гърка"

Сн. 7 Мюзикъла „ Mamma mia"

ОБЩИНСКИТЕ МУЗЕИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИМ ФУНКЦИИ

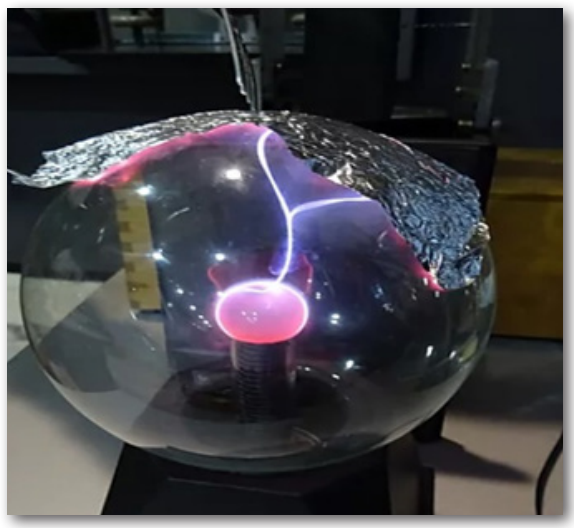
Седмица на четенето, ОУ "Бачо Киро"

"Насекомите от нашия край", 2018г.

Музейни игри, ИМ -Бяла черква

Информационни технологии

Лято в музея, ОИМ-Брезник, 2020 г.

Музей в куфар – Уроци по родолюбие в памет на Апостола, ДГ „Атанас Неделчев“ гр. Бяла черква и ИМ-Бяла черква, ОУ „Бачо Киро“ гр. Бяла черква и ИМ-Бяла черква

АВТОРИТЕ

Василка Паунова- *археолог, гл. уредник РИМ-Перник;*
vasder@gmail.com

Венцислава Крумова- *историк, гл. уредник РИМ- Перник;*
vskrumova@abv.bg

Вера Георгиева – *краевед, гр. Брезник*

Веселин Хаджиангелов – *археолог, д-р,*
директор Исторически музей- Самоков
vhdjiangelov@yahoo.com

Георги Радославов *– историк, гр. Перник;*
jororm@gmail.bg

Детелина Денчева – *педагог, краевед, Перник;*
detelina_dencheva@abv.bg

Диана Митова – *историк, докторант***,**
Исторически факултет на СУ ”Св. Климент Охридски”

Емилия Велинова- *историк*
директор Общински исторически музей, Брезник;
emi_velinova@abv.bg

Милена Симова – *гл. експерт, Държавен архив,Перник;*
m.simova@abv.bg

Милчо Георгиев- *етнохоролог и фолклорист, гр. Перник*
milchogeorgiev@abv.bg

Мира Маркова- *историк, доцент,д-р*
Декан на Исторически факултет на СУ ”Св. Климент Охридски”

Надя Манолова-Николова – *историк, проф. д-р*
Зам. декан на Исторически факултет на СУ ”Св. Климент Охридски”
manolova@uni-sofia.bg

Николай Сивков ***-*** *филолог, уредник РИМ-Перник*

nsivkov@abv.bg

Нонка Кръстева *– краевед, гр. Перник;*
nonka_pk@abv.bg

Радослав Симеонов- историк, *гл. експерт,*
Министерство на отбраната;
r.sim2@abv.bg

Славейко Докузов- *историк, уредник,*
Исторически музей гр. Самоков;

Симеон Мильов- *историк, гр. Батановци;*
boyanyasen@abv.bg

Тодор Петров *– историк, проф. дин;*
Национален военно -исторически музей
todor_pe@abv.bg

Общински исторически музей-Брезник
mmbreznik@abv.bg

“Известия на Общински исторически музей-Брезник”, том III

Дизайн и предпечат Юлия Стоянова,
рекламно студио “Джули Експрес”

**Издава се с финансовата подкрепа на
Министерството на културата**